

Dan Berindei

SOCIETATEA ROMÂNĂREASCĂ ÎN VREMEA LUI CAROL I (1866-1876)

SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ
ÎN VREMEA LUI
CAROL I
(1866—1876)

DAN BERINDEI

Membru corespondent al Academiei Române

SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ
ÎN VREMEA LUI
CAROL I
(1866–1876)

EDITURA MILITARĂ
BUCUREȘTI, 1992

Coperta : VICTOR ILIE

© Editura Militară

ISBN 973-32-0310-6

INTRODUCERE

Anii 1859 și 1877 se impun în istoria României ca momente de referință, perioada care le unește fiind, la rîndul ei, împărțită în două etape, cea a domniei lui Alexandru Ioan Cuza și cea a deceniului următor, cel precedînd imediat cucerirea neatîrnării. Lucrarea de față se vrea a înfățișa acel deceniu din istoria națională, evident, preparator, pe toate planurile, al anului 1877. Dar etapa a fost însemnată nu numai din această cauză, ci și deoarece a înregistrat noi pași pe drumul modernizării și integrării României ca o entitate europeană și internațională. Un rol important l-a avut în epocă — cu limitele inerente — și dezvoltarea culturii, instrument neapărat al mersului înainte al oricărei națiuni. De asemenea, dacă independența constituia obiectivul primordial și imediat, națiunea nu uita și nu putea uita nici celălalt mare obiectiv al desăvîrșirii unității statale. Unirea mică din 1859 se cerea a fi realizată în dimensiuni plene, naționale.

În cartea de față se încearcă o „reînviere“ a unui deceniu din viața unei țări, a unui popor. Problemele epocii vor fi supuse, de aceea, pe rînd, unei examinări. Este o sinteză monografică, dar ori de cîte ori a fost necesar au fost efectuate și analize ale unor situații și aspecte. A „reanima“, a cuprinde societatea în toate manifestările ei, cu toată aria ei de preocupări, a înțelege prin aceasta mai temeinic și mai profund și ceea ce a

fost atunci, dar și ceea ce a precedat și mai ales ceea ce a urmat, iată țelul acestei lucrări. Pitorescul n-a fost ocolit, cînd a fost cazul și nici detaliul, cînd el a putut ajuta la înțelegerea generalului, dar în primul rînd s-a căutat să se degajeze liniile principale și mai ales rezultatele unor evoluții în diversele domenii de manifestare ale societății din statul român aflat încă la începuturile sale.

Modernizarea, în multiplele ei concretizări și manifestări și alinierea europeană — așezarea României printre statele continentului din acea vreme — au preocupat pe autor. Ce era această tînără Românie, patria unui popor atît de vechi, care, trezit la o nouă viață, în „secolul naționalităților“, încerca și *reușea*, cu străduințe, lupte și mai ales jertfe, să realizeze întreitul țel al viitorului său : unificarea națională, independența și modernizarea ? Lucrarea se vrea un răspuns, măcar parțial, la această întrebare !

Anul de început al deceniului — 1866 — a reprezentat un moment de încercare pentru națiunea română, dar a fost și unul în care, *prin fapte împlinite*, s-a mers mai departe pe calea înfăptuirii unui program de eliberare și mai ales s-a apărat cu fermitate patriotică ceea ce pînă atunci fusese cucerit și în primul rînd ireversibila Unire. Întreg deceniul a reflectat, apoi, frămîntări inerente ale unei perioade de tranziție, pe drumul ce ducea de la 1859 la 1877. An de an, cîte ceva s-a adăugat, mutații au avut loc, calea spre neatîrnare s-a lărgit zi de zi și dobîndirea noului statut internațional de libertate al țării s-a impus cu mai acută necesitate.

În paginile acestei cărți s-a încercat să se reînsuflească o etapă istorică a unei societăți pe drumul modernizării, pentru mai deplina înțelegere a ceea ce a urmat. Drumul după 1877 a fost lung și greu, drumul oricărui popor în luptă pentru mai bine și propășire, dar ceea ce a fost atunci înfăptuit, în deceniul încheiat în preajma intrării în luptă, și-a avut neîndoielnica însemnătate, căci a fost *temeiul neatîrnării*.

ROMÂNIA ȘI EUROPA

La începutul anului 1866 în Europa existau patru imperii (în 1871 li se va adăuga și Imperiul german, dar Franța va deveni tot atunci republică), nouă regate (la care se mai adăugau statele, în frunte cu Prusia, care vor intra în componența Imperiului german mai înainte amintit) și republica confederală a Elveției care-și exercitau deplina suveranitate de stat. Lor li se adăugau în Europa de Sud-Est principatele încă supuse suzeranității otomane: Principatele Unite Române, Serbia și Muntenegru.

Deși Statele Unite tindeau a se afirma ca o mare putere, centrul politic al lumii continua să se afle în Europa. 95% din reuniunile internaționale — conferințe și congrese — s-au desfășurat între 1838 și 1913 în Europa și aceasta într-un cadrilater marcat de Roma, Londra, Berlin și Stockholm¹. Relațiile internaționale erau exercitate mai ales de marile puteri, care dominau pe plan politic și demografic continentul și în fapt întreaga lume².

¹ René Girault, *Diplomatie européenne et impérialismes, 1871—1914*, Paris, 1979, p. 10.

² Pentru relații internaționale în perioada 1866—1877: P. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, Paris, 1955, tomul VI, partea I și a II-a; J. B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours, vie politique et relations internationales*, Paris, 1964; P. Renouvin și J. B. Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1965; P. Milza, *Les relations internationales de 1871 à 1914*, Paris, 1968.

Către 1871, Rusia număra 86 de milioane de locuitori, Germania 42 de milioane, Franța (care pierduse Alsacia și Lorena) 37 de milioane, Austro-Ungaria 36 de milioane, Anglia 31 de milioane (cu Irlanda și Scoția) și Italia 27 de milioane. Cu excepția Spaniei, populația tuturor celorlalte state suverane europene nu atingea, la fiecare, zece milioane și la majoritatea nici cinci milioane de locuitori. Oricum, a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost o perioadă de avânt demografic european, populația continentului crescînd cu 54% în amintitul răstimp și ajungînd la 1900 să reprezinte 27% din populația mondială³.

În cursul deceniului cuprins între răsturnarea de la domnie a lui Alexandru Ioan Cuza și proclamarea independenței, deși stînjinită în afirmarea ei istorică prin menținerea suzeranității otomane, România era un stat care tindea neîndoielnic să joace un rol de sine stătător pe continent. În 1872 se aprecia că „populațiunea României se urcă la 5 000 000 de locuitori”⁴; chiar dacă estimarea era exagerată — cu cîteva sute de mii — era totuși evident că populația statului național constituit în 1859 era nu numai superioară celei a celorlalte state independente sau autonome din zona de dominație a Porții otomane (Grecia, Serbia și Muntenegru), dar și celei din Danemarca, Elveția, Olanda, Portugalia, fiind foarte apropiată de cea a Belgiei, ceva mai mică față de cea a Suediei (din care încă nu se desprinsese Norvegia) și neavînd un decalaj marcat decît față de puterile ei garante și față de Spania.

Deși procesele ei de modernizare fuseseră mult timp întîrziate, instituțiile și reformele menite a o așeza între statele europene mai evolute datînd, mai ales, din perioada, inaugurată prin dubla alegere ca domnitor a lui Alexandru Ioan Cuza din 5/17 ianuarie și 24 ianuarie/5

³ René Girault, *op. cit.*, p. 26.

⁴ Dimitrie Frunzescu, *Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872, p. XVI.

februarie 1859, sistemul constituțional introdus în 1866⁵ marca, în ceea ce privea România, încadrarea ei printre statele cu structuri democratice, chiar dacă mai era vorba în unele privințe de „forme fără fond”. Democratismul politic al societății românești era mai avansat, în urma adoptării menționatului sistem, decât cel constatat la unele mari puteri, mai ales marile imperii limitrofe. A fost și acesta un factor obiectiv favorizant smulgerii României de sub suzeranitatea unui imperiu cu structuri înapoiate și vetuste.

Raporturile de forță dintre marile puteri s-au schimbat în cursul anilor 1866—1877. Cel de-al doilea Imperiu intrase în decadentă. Relativ scurtul război franco-german din 1870—1871 n-a făcut decât să încheie un proces inaugurat mai înainte, iar celei de-a treia Republici i-a trebuit o perioadă de refacere pentru a putea avea din nou o poziție dominantă în concertul puterilor europene. Înfrîntă de Prusia, în vara anului 1866, Austria a căutat „soluția” menținerii puterii ei în dualism. Prin eliberarea Romei, în septembrie 1870, Italia și-a completat procesul inaugurat în 1859, dar în deceniul analizat, așa cum remarcă un diplomat român, își concentra eforturile „pentru ameliorarea instituțiilor ei economice”⁶, străduindu-se mai ales să „sudeze” nordul și sudul peninsulei și nu în domeniul relațiilor externe. Înfrîngerea Franței a dat posibilitatea Rusiei de a începe să înlăture stipulațiile ce nu-i conveneau din tratatul de la Paris din 1856, ea reluîndu-și libertatea de mișcare în Marea Neagră. Anglia continua să se afirme ca o mare putere, dar ea nu va putea stăvili treptata dezagregare a Imperiului otoman. Marea câștigătoare a acestei etape din istoria europeană a fost Prusia. Înfrîngînd succesiv Danemarca (1864), Austria (1866) și Franța (1870—1871), Prusia s-a

⁵ Vezi Dionisie Ionescu, Gheorghe Tuțui și Gheorghe Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, 1957, p. 163—177, 469—491.

⁶ *Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (M.A.E.)* vol. 261, f. 150; R. V. Bossy, *Politica externă a României între anii 1873—1880 privită de la agenția diplomatică din Roma*, București, 1928, p. 96; Dan Berindei, *Roma, în Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București, 1967, p. 247.

impus în fruntea statelor germane și în ianuarie 1871, în sala oglinzilor de la Versailles, noul imperiu a fost creat în evidentul ei beneficiu. Armata germană (de fapt, în primul rând cea prusiană) fusese biruitoare. Dar făuritorul abil al Germaniei imperiale fusese Bismarck — personalitatea dominantă a epocii. Cancelarul Germaniei — „cel mai meșter dintre oamenii cari au știut vreodată să tragă consecințe dintr-o mare victorie“⁷, cu siguranță de sine, brutalitate, cinism, dar și finețe diplomatică, când era necesar — a creat „alianța celor trei împărați“, lipsită, cum s-a remarcat îndrituit, de o „coerență fundamentală“⁸. Aceasta, însă, i-a folosit din plin în dominarea diplomatică a unei Europe, în care, după războaie, dorea pacea necesară consolidării statului pe care-l crease.

Dacă constituirea statului național român prilejuise afirmarea unui sprijin extern, din partea unei părți a puterilor garante, dacă Franța lui Napoleon III sprijinise efectiv pe mai multe planuri Principatele Unite în vremea lui Alexandru Ioan Cuza, cel puțin o perioadă mai îndelungată, România n-a beneficiat, în etapa 1866—1877, de o situație similară. Treptat, Franța a renunțat la rolul pe care-l deținuse mai înainte, ceea ce era în realitate dorit și de noul principe Carol I. Italia, secundanta Franței în vremea lui Cuza, s-a situat și ea pe o poziție de rezervă, fie chiar și „teoretic“ binevoitoare și ajutor n-a venit nici de la Prusia, respectiv de la Germania. Bismarck n-a înțeles în nici un moment să acorde un concurs real principelui de Hohenzollern de la Dunăre și Carpați !

Acțiunile diplomatice ale României în etapa dată au reflectat situația ce se crease. În astfel de împrejurări românii au știut însă să demonstreze însușirile lor de manevră în domeniul atât de labil al politicii marilor puteri. Din 1856 Principatele se găseau supuse garanției colective a șapte puteri europene : Anglia, Austria, Franța, Prusia, Rusia, Sardinia — respectiv, din 1861, Italia —

⁷ N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I*, București, ediția II, 1923, p. 131.

⁸ René Girault, *op. cit.*, p. 79.

și Turcia, aceasta din urmă exercitând, în continuare și funcțiile ei de putere suzerană. Statului modern românesc consolidat îi era necesar un nou statut internațional, o mai deplină includere a sa printre statele continentului „cu drepturi depline”. „Nu poate oare Anglia (în realitate aluzia privea toate puterile ! — D.B.) — să vadă că noi am crescut în mod firesc din hainele care ne-au fost făcute în 1858 ; că acestea necesită să fie lărgite și că ne este imposibil să fim tot mereu înghesuiți în scutecele care ne-au fost făcute în copilărie ?” Astfel sintetiza un agent diplomatic britanic lordului Derby, în toamna anului 1874, poziția interlocutorilor săi români⁹. Același diplomat avea să sesizeze cu luciditate, spre sfârșitul aceluiași an, tactica pe care, în situația dată, înțelegeau s-o urmeze bărbații de stat ai României acelei vremi. „Românii — raporta el, tot lordului Derby — sînt foarte grăbiți să vadă și să profite de șansa de a-i dezbinda pe cei șapte stăpîni ai lor în orice chestiune care le afectează interesele”¹⁰.

Prin „fapte împlinite” România fusese făurită și menținută. Utilizînd stipulațiile internaționale care obligau marile puteri garante la consens, prin „fapte împlinite” românii creaseră situații ireversibile. De astfel de fapte se temea mai ales Austria. „Exemplul din trecut — remarcă cu evidentă amărăciune ministrul de externe al împăratului Francisc Iosif, la începutul primăverii anului 1866 — a demonstrat din plin valoarea pentru București a faptului împlinit”¹¹. Oricum, stăruind, nerenunțînd, folosind toate căile, realizînd „fapte împlinite” cînd lucrul era posibil, bărbații de stat români au creat în mod obiectiv climatul de neatîrnare necesar mult doriței modificări fundamentale a statutului internațional al României. Concluziile le va trage în această privință ducele de Decazes, în toamna anului 1876, într-o convorbire cu Ion Ghica. „Ați devenit o națiune, îi va spune el, ați

⁹ *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, București, 1977, p. 81, 84.

¹⁰ *Ibidem*, p. 90, 92.

¹¹ Arh. St. Buc. fondul Casa Regală, dos. 11/1866, f. 93 ; Nicolae Corivan *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, 1984, p. 182.

știut să vă faceți necesari Europei și ea nu poate să nu vă menție și să nu vă garanteze existența. Nu puteți peri decât cu distrugerea echilibrului european...”¹².

Înlăturarea principelui Cuza și imediata desemnare în locul lui a unui principe străin a provocat iritarea puterii suzerane și a unei părți dintre puterile garante. S-a creat atunci, cum s-a remarcat, o situație „extrem de primejdioasă pentru români”¹³. A existat primejdia unei intervenții otomane, cea a desfacerii Unirii și la aceasta s-au adăugat și „combinațiile politice” ale politicii secrete a principalului protector, Napoleon III! A fost, neîndoielnic, un moment hotărîtor, dar pînă la urmă criza ce se crease a fost depășită, ca și în anii Unirii, prin atitudinea hotărîită a celor direct implicați.

Ca urmare a planului lui Cuza de a renunța la domnie și de a-și asigura succesiunea printr-un principe străin, în cercurile diplomatice europene se discuta această problemă chiar înainte de 11/23 februarie 1866. La 27 decembrie 1865/8 ianuarie 1866, contele Apponyi, ambasadorul Austriei în Anglia, raporta la Viena îngrijorarea lordului Clarendon privind candidatura unui principe străin în Principate, deoarece, credea el, puterile garante nu s-ar fi putut înțelege asupra persoanei acestuia¹⁴. Locotenența domnească (formulă instituțională fericită aleasă pentru a nu irita Europa conservatoare!) l-a proclamat ca principe pe Filip de Flandra și în aceeași zi, într-o ședință comună extraordinară, Adunarea deputaților și Senatul au consolidat prin votul lor inițiativa noii conduceri. Europa nu era pusă deci în fața unei probleme ce trebuia soluționată, ci în fața unei probleme *soluționate*!

¹² Documente privind istoria României. Războiul pentru independență, vol. I, partea II, București, 1954, p. 399. Pentru relațiile cu marile puteri mai vezi Gh. Cliveti, *Românii și „concertul european”, 1815—1878*, în *Românii în istoria universală*, vol. II, partea I, Iași, 1987, p. 275—278.

¹³ Barbara Jelavich, *The Great Power protectorate and Romanian national development, 1856—1877*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XV (1977), nr. 4, p. 688.

¹⁴ R. V. Bossy, *L'Autriche et les Principautés Unies*, București, 1938, p. 404.

Alegerea lui Filip de Flandra nu fusese întâmplătoare. El reprezenta Belgia, statul național și modern „model“ pentru cei ce voiau să făurească o „Belgie a Orientului“, atât în ceea ce privea instituțiile (de aici și utilizarea din plin a Constituției belgiene), cât și statutul internațional de independență și neutralitate. Armand Lévy mărturisea, chiar în acea vreme, că alegerea aceasta avusese loc avându-se în vedere respectul manifestat de Leopold I față de libertățile constituționale ale țării sale¹⁵. S-ar mai putea adăuga că principele belgian era avut în vedere nu numai din 1857, cum credea Paul Henry¹⁶, dar încă din 1855, când frații Hurmuzaki sugerau printr-un intermediar acest lucru secretarului particular al regelui Belgiei¹⁷.

Chiar a doua zi după adoptarea hotărîrii la București, Filip de Flandra a comunicat refuzul său la Londra, cum raporta ambasadorul Franței la Bruxelles¹⁸. Presa belgiană n-a făcut un caz prea mare, cu excepția unui periodic, „Journal de Liège“, care considera evenimentul „un omagiu strălucit adus dinastiei și libertăților noastre“; „Constituția noastră liberă — se scria mai departe — este în același timp, pentru multe popoare, un model și un subiect de invidie“¹⁹. Pe străzile capitalei belgiene vînzătorii de ziare strigaseră „Contele de Flandra ales prinț de Cuza“²⁰! La 14/26 februarie refuzul era comunicat la București²¹, ceea ce neîndoiește a creat o situație de criză. A trebuit să treacă o lună ca o altă soluție să

¹⁵ *L'autonomie et les puissances garantes*, Paris, 1866, p. 10.

¹⁶ Paul Henry, *L'abdication du prince Cuza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de Roumanie*, Paris, 1930, p. 46.

¹⁷ E. Vandewoude, *Le comte de Flandre et le trône de Roumanie en 1855*, în „Archives et bibliothèques de Belgique“, XL (1969), nr. 3—4, p. 464—465.

¹⁸ Paul Henry, *op. cit.*, p. 185.

¹⁹ Robert Demoulin, *La presse belge et la formation de l'Etat Roumain (1858—1877)*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XXI (1977), nr. 4, p. 645.

²⁰ *Ibidem*, p. 646.

²¹ Gr. Chiriță, *România în 1866. Coordonate ale politicii interne și internaționale*, în „Revista de Istorie“, 31 (1978), nr. 12, p. 2 198.

fie găsită, încă nu definitivă, căci nici de data aceasta un consimțământ imediat n-a putut fi obținut, dar cel puțin sortii unei reușite au apărut ca foarte probabili, mai ales că era vorba de candidatura unui principe de Hohenzollern, înrudit și cu regele Prusiei și cu Napoleon III, ultimul susținându-i candidatura. Ar mai trebui însă adăugat că principele german era și viitorul cumnat al celui care refuzase tronul de la București, al lui Filip de Flandra care se va căsători cu sora sa.

În ziua în care sosea la București refuzul principelui belgian, Imperiul otoman cerea acordul puterilor garante pentru a trimite în capitala României un comisar cu misiunea de a pune capăt Unirii²². Soluția nu era nici realistă și nici nu ținea seama de faptul că un nou stat se constituise și că el nu putea fi zdrobit. Divergențele dintre puteri s-au dovedit utile cauzei românești. În locul trimiterii comisarului otoman a fost decisă convocarea la Paris a unei Conferințe a puterilor garante și a puterii suzerane. Intrată pe făgașul diplomației problema urma să fie soluționată, pînă la urmă, în sensul vederilor națiunii române.

Conferința de la Paris și-a început activitatea la 26 februarie/10 martie²³, dovedindu-și de la început slăbiciunea din pricina divergențelor dintre reprezentanții ce luau parte la lucrările ei. Chiar și ședințele reuniunii au avut loc în funcție de evoluția pe care o lua chestiunea la inițiativa românilor²⁴. „Europa, constituită în areopag — declara cu evidentă amărăciune Gorceakov ambasadorului austriac Revertera care relata lui Mensdorf, ministrul de externe al Austriei —, are aerul că urmează impulsul unui mic stat de mîna a treia”²⁵.

Între timp, se depuseseră eforturi și pentru o „împăcare” a Porții otomane. La Constantinopol fuseseră tri-

²² *Ibidem*, p. 2199.

²³ *Ibidem*; vezi și D. A. Sturdza, *Autoritatea faptului îndeplinit executat în 1866 de cei îndreptățiți*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române”, seria II, tomul XXXIV, (1911—1912) și Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 183 și urm.; mai vezi Grigore Chiriță, *România și Conferința de la Paris — februarie-martie 1866*, în „Revista de Istorie”, 38 (1985), nr. 11 și 12.

²⁴ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 191.

²⁵ Paul Henry, *op. cit.*, p. 291.

miși Manole Costache Epureanu, Gheorghe Costaforu și Alexandru G. Goleșcu pentru a cere puterii suzerane să nu se împotrivească „dorinței unanime a națiunii române”²⁶. Demnitarii otomani, susținuți și de reprezentanții diplomați ai celorlalte două imperii limitrofe Principatelor Unite Române, s-au dovedit lipsiți de simțul realității. Mai mult decât atât, cum remarcă N. Iorga, ei au căutat să accentueze o dominație care-și trăia în mod obiectiv ultima etapă, considerînd statul național român o „provincie privilegiată”²⁷ și căutînd chiar să retragă parte din concesiile făcute lui Alexandru Ioan Cuza. Istoria nu putea fi însă oprită din mersul ei înainte!

Avansată de I. C. Brătianu și de Ioan Bălăceanu la 14/26 martie, ideea candidaturii lui Carol de Hohenzollern, acceptată în principiu de cel interesat la 19/31 martie, a fost sancționată prin plebiscitul desfășurat în România între 3/15 și 8/20 aprilie 1866²⁸. Contestate de Conferința de la Paris, evenimentele petrecute în Principatele Unite erau în fapt ireversibile, deși diplomații reprezentanți ai marilor puteri stăruiau stereotipic asupra necesității desemnării unui principe pămîntean. Cu 109 voturi din 115, Adunarea deputaților a votat la 1/13 mai o moțiune prin care se proclama că România

²⁶ Constantin Velichi, *Relațiile româno-turce în perioada februarie-iulie 1866. Înființarea Comitetului Central Secret Bulgar de la București și legăturile acestuia cu guvernul român*, în „Studii”, XVI (1963), nr. 4, p. 847; Nicolae Ciachir, *România și Sud-Estul Europei*, București, 1968, p. 81—82.

²⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 27.

²⁸ D. A. Sturdza, *op. cit.*, p. 872 și urm.; Gr. Chiriță, *România în 1866...*, p. 2203—2204. În ceea ce privește „teza” lui G. Șerbănescu privind sugerarea numelui lui Carol de Hohenzollern de către Napoleon III trimișilor francmasonilor români încă înainte de răsturnarea lui Cuza (G. Șerbănescu, *Histoire de la franc-maçonnerie universelle. Son rituel. Son symbolisme*, Paris, 1966, vol. III, p. 347) ea este cu totul fantezistă și neprijinită pe nici un izvor. Neîndoielnic că loja „Înțelepții din Helio-polis” a reprezentat unul din factorii care a contribuit la evenimentele din 11/23 februarie 1866, dar fără a avea în vedere atunci aducerea lui Carol de Hohenzollern (Vezi Dan Berindei, *Les antécédents de l'abdication du prince Cuza*, în „Revue Roumanie d'Histoire”, XVIII (1979), nr. 4, p. 785 și urm.).

„era una și nedespărțită sub domnia ereditară a unui principe străin“, acesta fiind Carol de Hohenzollern²⁹. Principele odată sosit în România, puterile Europei erau puse în fața unei situații pe care ele pînă la urmă aveau s-o accepte. Consensusul pentru o intervenție militară a puterii suzerane n-a putut fi obținut de Poartă în cadrul Conferinței de la Paris, care s-a arătat incapabilă de a lua vreo hotărîre cu urmări practice. Poarta a primit sfatul de a se înțelege direct cu România și deși noul principe n-a fost recunoscut, nici represiunea dorită la Constantinopol n-a fost sancționată de areopagul de la Paris, care, de altfel, și-a încheiat lucrările la începutul verii³⁰.

Încă de la 12/24 aprilie Marele Consiliu al Imperiului otoman hotărîse să acționeze în Principatele Unite chiar și fără asentimentul puterilor garante¹. La Ruscuk au fost concentrate cîteva zeci de mii de ostași otomani spre sfîrșitul lunii mai, comanda încredințîndu-se lui Omer Pașa³². Dar și România a constituit tabăra de pe Sabar și totodată au fost adoptate măsuri în vederea formării unui corp de voluntari. Evident pentru a transmite informația demnitarilor otomani, Al. G. Golescu era înștiințat din București, la 3/15 iunie, că „zilele astea, gata pentru orice eventualitate, armata română a plecat de la București pentru a forma o linie defensivă“³³. Deși soldații otomani, cum remarca N. Iorga, „se purtau ca oameni blajini vînzînd praful de pușcă dincoace“³⁴, timp de cîteva săptămîni tensiunea a fost evidentă. Puterile garante au intervenit pentru a se evita izbucnirea unui focar de conflict, iar la Constantinopol a fost trimis Ion Ghica³⁵, Poarta acceptîndu-l ca interlocutor. Au mai

²⁹ D. A. Sturdza, *op. cit.*, p. 979 ; Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2208.

³⁰ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 196 și urm. ; Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2209.

³¹ Paul Henry, *op. cit.*, p. 332.

³² Constantin Velichi, *op. cit.*, p. 849—851 ; Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2210.

³³ Constantin Velichi, *op. cit.*, p. 849.

³⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 35.

³⁵ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 204.

trebuit însă să treacă cîteva luni bune înainte ca un compromis să fie realizat.

Între timp, Austria, care, aflată în conflict cu Prusia, se opunea cu înverșunare recunoașterii Hohenzollernului din România ³⁶, a fost înfrîntă și, ca și în 1859, aflîndu-se într-o situație similară, a trebuit să devină maleabilă. Poarta pretindea ca la București să fie instalat un rezident turc și era contestată domnia ereditară a noului principe. După ce, ducîndu-și politica secretă plină de contraziceri, Napoleon III oferise în mai multe rînduri Principatele Unite Austriei, în prima parte a anului 1866, vrînd să obțină în schimb cesiunea Venetiei către Italia ³⁷, în toamnă el a intervenit eficient la Constantinopol în favoarea reglementării problemei românești³⁸.

Răscoala din Creta și pretenția lui Mihail Obrenovici ca Imperiul otoman să evacueze fortărețele sirbești și în primul rînd Belgradul au contribuit și ele substanțial ca, în sfîrșit, Poarta să se arate mai concesivă și să se ajungă la o soluție acceptabilă în tratativele dintre cele două părți. ³⁹ La sugestia ambasadorului francez Moustier a avut loc un schimb de scrisori ⁴⁰ în care a putut fi utilizat — de fiecare — un limbaj propriu și expuse anumite rezerve și la 11/23 octombrie firmanul de recunoaștere a fost emis. Cum s-a remarcat, era vorba de un act „absurd și anacronic“, prin care dacă se recunoștea domnia ereditară erau impuse un număr de obligații (nu mai puțin de nouă!), care, de altfel, au devenit caduce, în

³⁶ „...contesa de Mensdorf — relata la 5 iunie 1866 Dimitrie Ghica din Viena — mi-a spus că ei au destul de mulți Hohenzollerni în Nord pentru ca să mai aibă și în Sud“ (*Ibidem*, p. 204, nota 122).

³⁷ Vezi N. Corivan, *Principatele Unite în combinațiile politice internaționale ale lui Napoleon al III-lea din anul 1866*, în „Muzeul Suceava. Studii. Istorie“, 1973, p. 196 și urm.

³⁸ Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2218.

³⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 41, 45; Dimitrije Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804—1914*, Belgrad, 1965, p. 111—112. Încordarea româno-turcă a fost și ea utilizată de către Serbia. Ristici îi scria în această privință principelui Mihail Obrenovici: „Nu trebuie scăpat de noi momentul“ (Nicolae Ciachir, *op. cit.* p. 84).

⁴⁰ N. Iorga, *op. cit.* p. 46.

majoritate, în cursul anilor următori⁴¹. Ar mai fi de adăugat că românii vor contesta ulterior și scrisoarea pe care, în urma aranjamentului lui Moustier, domnitorul Carol o trimisese în cadrul schimbului de documente, declarînd-o, cum spunea în 1874 generalul Ioan Gr. Ghica ambasadorului britanic la Constantinopol Elliot, „ca un act nul și neavenit, dat fiind că ea a fost scrisă în afara formelor cerute de Constituție“ și „nu era investită cu caracterul oficial și guvernamental, care singur putea să constituie un legămînt pentru țară“⁴². În aceste condiții, faptul că domnitorul trebuise să efectueze, ca și predecesorii săi, o vizită la Constantinopol, în care programul vădise amestecul dintre „finețea bizantină și grosolană turanică“⁴³, dar în care el știuse să se impună ca un principe european, n-a însemnat în realitate o cesiune făcută Porții, ci capul de pod pentru viitoare afirmări ale țării. Pe drept cuvînt, „noua situație de drept care ne scădea așa de mult trebui totuși să fie primită, fie și cu ferma hotărîre de a-i eluda în practică toate urmările — ceea ce s-a și făcut“⁴⁴.

Prin recunoașterea principelui Carol, se încheia prima etapă a perioadei istorice inaugurate la 11/23 februarie 1866. De fapt, cu toate aparențele pierderii anumitor poziții de către tînărul stat național român, acesta își demonstrase din plin viabilitatea în cursul a peste o jumătate de an, cînd fuseseră puse sub semnul întrebării nu răsturnarea domnitorului Unirii, față de care marile puteri erau indiferente, ci mai ales menținerea statului român în formele pe care le dobîndise începînd din 1859 și de asemenea noul „pas înainte“ în realizarea progra-

⁴¹ Matei Ionescu, *Objectifs balkaniques de la diplomatie roumaine de 1867—1869*, în *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. IV, Sofia, 1969, p. 185—186.

⁴² Vasile Maciu, *Activitatea diplomatică a României pentru obținerea dreptului de a încheia convenții comerciale (1873—1875)*, în *De la Tudor Vladimirescu la răscoala din 1907*, Craiova, 1973, p. 316.

⁴³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 49.

⁴⁴ Idem, *Războiul pentru independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit*, București, 1927, p. 28.

mului proclamat cvasi-unanim de Adunările ad hoc în 1857 reprezentat prin desemnarea unui principe străin în fruntea sa. Față de puterea suzerană și față de puterile garante, deși uneori nuanțat, se manifestase în ansamblu coeziunea factorilor politici români, dar mai ales faptul că națiunea se aflase în spatele acestora făcuse ca dificila perioadă să fie depășită. În luna octombrie 1866, Principatele Unite Române (căci titulatura firească de România continua a fi ignorată de puterile străine) își reocupaseră locul printre statele europene, fie și de-al „treilea rang“ și prin acceptarea noului fapt împlinit, avînd în fruntea lor un principe aparținînd unei case domnitoare europene, drumul spre Independență era mai larg deschis, iar Unirea din 1859, încă o dată reconfirmată, devenea definitivă chiar și în ochii celor mai răuvoitori oameni politici ori diplomați ai epocii.

Odată o nouă etapă inaugurată și faptele petrecute în prima jumătate a anului 1866 fiind legitimate, s-a demonstrat „energia și dibăcia tinerei diplomații românești“⁴⁵. Ca și în vremea lui Alexandru Ioan Cuza⁴⁶, s-a acționat de pe pozițiile unei situații de neatîrnare, care nu fusese încă realizată, dar spre care se tindea. Totodată, în afară poate a anilor „îndrăzneți“ ai guvernărilor radicale din 1867—1868, această politică externă a dezvăluit nu numai curaj, dar și multă prudență și tact politic, nedepășindu-se măsura posibilului. În schimb, a fost utilizat orice prilej, s-a căutat neconținut să se „obișnuiască“ marile puteri cu realitatea existenței unei Români, care-și cerea un legitim loc în marea familie a statelor europene suverane și de sine stătătoare. Acțiunile de politică externă au fost complexe și nu s-au mărginit la cele patru „mari“ probleme cîndva evocate — relațiile cu fiecare dintre cele trei mari imperii învecinate și cele cu statele și popoarele sud-dunărene⁴⁷ —, deoarece, chiar și într-o măsură mai mică, statul român s-a integrat jo-

⁴⁵ Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României...*, p. 284.

⁴⁶ Vezi Dan Berindei, *Alexandru Ioan Cuza și politica externă a Principatelor Unite Române*, în „Revista Română de Studii Internaționale“, VII. (1973), nr. 1, p. 101—109.

⁴⁷ N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I...*, p. 12 și urm.

cului european, întreținând contacte și relații cu toate puterile europene și chiar cu unele de pe alte continente.

Deși condiționat, puterea suzerană recunoscuse noua stare de lucruri din România. În etapa următoare, în timp ce demnitarii otomani se vor strădui să „accentueze” o dependență din ce în ce mai iluzorie și care se apropia, în orice caz, de un sfârșit, prin acțiunile întreprinse pe plan diplomatic, dar mai ales prin opera de continuă reformă și de adâncire a procesului de constituire a statului modern, „condițiile” cuprinse în firmanul din toamna anului 1866 s-au văzut ocolite, eludate sau pur și simplu înlăturate. Pe teritoriul românesc, balcanicii și în special bulgarii acționau în toată libertatea, cu binevoitoarea toleranță, uneori și cu sprijinul autorităților, și ei au reprezentat neîndoielnic, mai ales în primii ani ai noii domnii și apoi din nou când va re izbucni „criza orientală”, o constantă primejdie pentru puterea suzerană. Asigurări repetate date pe canalul diplomatic atât Porții, cât și acelor puteri garante care interveneau în favoarea ei în această problemă erau evident formale și faptele le desmințeau neconținut. În schimb, demnitarii otomani se vedeau în situația de a trebui să se plângă autorităților românești în 1867 împotriva faptului că negustori turci fuseseră maltratați „în văzul poliției” în porturile românești danubiene de către meseriași bulgari stabiliți acolo⁴⁸ ori chiar de a trebui să reclame în 1870 faptul că „supușii” otomani „se văd reduși la penibilă necesitate de a recurge la o altă naționalitate pentru a pune comerțul și persoana lor în apărare de orice piedici și vexațiuni”⁴⁹.

În noiembrie 1868, probabil tocmai pentru a mai atenua o stare de tensiune, principele Carol I a vizitat Rusciukul, unde a trecut în revistă trupele lui Sabri Pașa⁵⁰. Era totuși o slabă satisfacție, când în mai multe

⁴⁸ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 103.

⁴⁹ Idem, *Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din Sud-Estul Europei în anii 1875—1878*, în „Anale de Istorie”, XXVII (1981), nr. 3, p. 94.

⁵⁰ Constantin Velichi, *România și renașterea bulgară*, București, 1980, p. 227.

rînduri s-a protestat stăruitor împotriva trimiterii unor scrisori viziriale direct domnitorului și nu prin canalul agentului diplomatic al țării de la Constantinopol și al guvernului, mergîndu-se pînă acolo încît s-a amenințat cu refuzul de a se primi documente de acest fel⁵¹ „Relațiunile noastre cu Poarta — scria, la 18/30 noiembrie 1873, principele tatălui său — se răcesc din zi în zi. Noi nu lăsăm lucrurile s-ajungă la o ruptură, dar vom respinge cu energie orice amestec neîndreptățit al Porții“. „Un Stat care face împrumuturi cu 26 la sută — adăuga sarcastic — n-ar trebui să mai aibă dreptul a ridica pretențiuni“⁵² Cînd lordul Loftus, ambasadorul englez la Petersburg va recomanda lui Gheorghe Filipescu, agentul diplomatic al României, ca țara sa să păstreze „firul“ care o lega de Imperiul otoman, acesta i-a replicat prompt : „...de acord, dar firul să nu devină lanț“⁵³. Consulului general al Rusiei principele îi făcea în vara anului 1874 declarații ferme. „...Hospodarul (sic !) mi-a spus — relata acesta — că era ferm hotărît să nu mai îngăduie în viitor încălcări ale Turciei asupra domeniului drepturilor care fac parte din autonomia românească“. „Aparțin unei prea mari familii — adăugase domnitorul — pentru a suferi astfel de uzurpări“⁵⁴.

Cu celelalte două imperii limitrofe relațiile n-au fost ușoare, mai ales cu Imperiul habsburgic, în deceniul anterior cuceririi independenței. Evenimentele petrecute în România în primele luni din 1866 n-au fost întîmpinate cu satisfacție la Viena. Dimpotrivă, deși starea de tensiune în care imperiul se afla în preajma noului conflict în care urma să se angajeze impunea oarecare reținere. Deși Dimitrie Ghica a fost trimis spre sfîrșitul primăverii pentru a asigura Austria că „România nu va pro-

⁵¹ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 268, 278 etc.

⁵² Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București, 1909, p. 334.

⁵³ Arh. M.A.E., fondul *Războiul pentru Independență*, vol. 267, f. 133; Gh. Baltac și V. Macavei, *Acțiuni ale diplomației românești premergătoare cuceririi independenței*, în *Diplomația română în slujba independenței*, București, 1977, p. 72.

⁵⁴ *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, București, 1977, p. 72.

voca neplăceri puternicului său vecin“⁵⁵ aceasta mai ales după ce noul domnitor sosise la București, reținerea monarhiei habsburgice era departe de a fi binevoitoare, „Astăzi — scria internunțul Prokesch-Osten lui Mensdorf — mă tem că trebuie să ne așteptăm la o Românie independentă“⁵⁶. Lucrurile s-au complicat apoi în preajma și în timpul constituirii sistemului dualist, care reprezenta, firesc, o lovitură dată unuia din principalele obiective fundamentale ale națiunii române. Este drept că Ion Ghica, în calitatea sa de prim-ministru, încercase o apropiere de Beust și de Andrassy, trimițându-l pe Gheorghe Știrbei la Viena cu propuneri menite a da un nou cadru relațiilor cu marea vecină (o înțelegere pentru extrădări, o convenție de comerț și tranzit, racordarea liniilor ferate, înființarea unei agenții diplomatice)⁵⁷ și felicitându-l pe bărbatul de stat maghiar. Dar Ghica fusese înlăturat de la putere și în mod evident ceilalți bărbați de stat ai tinărului stat român nu puteau fi de acord cu o politică de acest fel, tocmai în momentul încheierii în 1867, a pactului dualist austro-ungar.

Cu energie, Kogălniceanu denunțase la 14/26 martie 1867 noua situație ce se crease în imperiul vecin, acuzând chiar „națiunea maghiară“ că „nu voiește să practice acele principie cari le apără în față cu Austria, ea nu voiește să fie salvată de jugul Austriei pentru ca să nu impuie altora jugul, ci din contra, voiește să fie salvată, pentru ca ea să se substituie Austriei spre a impune jugul asupra celorlalte naționalități cari trăiesc pe teritoriul ce ea îl crede atârnat de coroana Sf. Ștefan. Austria dară este înlocuită de Ungaria cu toate maximele de jug și de împilare pe cari le profesa aceea în timpul principelui Metternich“⁵⁸. La București și-a început apariția

⁵⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 33.

⁵⁶ Arh. St. Buc., fondul *Casa Regală*, dos. 47/1866, f. 8.

⁵⁷ „Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire“, 1868, vol. II, p. 525.

⁵⁸ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. IV, *Oratorie II*; 1864—1878, Partea I (1864—1868), București, 1977, p. 293; vezi și V. Russu, *Din lupta opiniei publice românești împotriva constituirii dualismului austro-ungar*, în „Analele Universității Al. I. Cuza, Istorie-Filologie“, XIV (1968), p. 47—71.

foaia „Perseverența“, care a militat energic pentru unitatea națiunii ; în Transilvania au trecut munții oameni de cultură și publiciști din România⁵⁹ ; „Românul“ oficios guvernamental, se alătură „Perseverenței“ în privința noii situații ce se crease și în vara anului 1867 inaugurarea Societății Literare Române într-un cadru de festivitate națională⁶⁰ a indicat dimensiunile pe care le căpătase această acțiune de înfruntare a marelui vecin în numele unității românești.

Dar dualismul a devenit o realitate și marile puteri au fost departe de a încuraja România în atitudinea ei de frondă. Dacă în vara anului 1866, cînd Austria îi era încă inamică, Bismarck încuraja la stîrnirea unor acțiuni în Transilvania⁶¹, curînd atitudinea sa se va schimba și nu va fi diferită de cea a lui Napoleon III. La 5/17 septembrie 1867 împăratul francezilor scria principelui Carol I că existau „griji“ la Viena în legătură cu „uneltirile unui anume partid care ar vrea să stabilească legături cu coreligionari din Transilvania“ și sfătuia să se evite această „primejdioasă propagandă“⁶². De altfel, cu puțin mai înainte, el oferise din nou lui Francisc Iosif anexarea României, atrăgîndu-și răspunsul ironic al lui Andrassy : „Sire, ne oferiți ceva care nu vă aparține și ceea ce noi n-am putea păstra !“⁶³.

Cît timp guvernele României au fost deținute de radicali, relațiile dintre România și monarhia dualistă au rămas tensionate. Beust s-a plîns lui Bismarck, printr-un intermediar, împotriva agitațiilor „daco-române“⁶⁴. De la

⁵⁹ *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 575.

⁶⁰ Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, 1986, p. 224—250.

⁶¹ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 203.

⁶² D. A. Sturdza, *Charles Ier, roi de Roumanie. Chronique. Actes. Documents*, tomul I, București, 1899, p. 391.

⁶³ Georges B. Stirbey, *Feuilles d'automne et feuilles d'hiver*, Paris, 1916, p. 260—262.

⁶⁴ „Archives diplomatiques“, 1869, tomul I, p. 101 ; Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 226.

București a fost trimis Dimitrie Brătianu la Viena, dar rezultatele misiunii sale au fost „minime“⁶⁵. Între timp, în presa imperiului, ca și pe plan diplomatic, Austro-Ungaria întreținea o atmosferă ostilă României în Europa conservatoare a epocii. Înlăturarea radicalilor de la guvernare, sub dubla presiune franco-prusiană, a deschis apoi perspectivele unei îmbunătățiri a relațiilor, deși la începutul anului 1869, primindu-l pe Steege, Beust nu i-a adresat „decît zece cuvinte“, privind-l „din Olimpul cancelariatului său“⁶⁶. Oricum, o agenție a României a fost creată la Viena, în vara 1869 principele Carol I l-a vizitat pe Francisc Iosif și chiar în toamnă a efectuat o vizită la Pesta, unde l-au întâmpinat miniștrii unguri, dar și deputați și publiciști români⁶⁷, pentru ca apoi împăratul, în drum spre Constantinopol, să se oprească scurt timp pe teritoriul românesc⁶⁸. Austro-Ungaria se arăta binevoitoare, chiar dispusă a interveni în favoarea României pe lângă puterea suzerană, deși mai mult în vorbe decît în fapte, dar în același timp la Viena erau primite rapoarte în care „partidul roșu“ din România era acuzat de a întreține relații cu conaționalii — „malcontentii“ ! — din Transilvania⁶⁹ și presa vieneză, așa cum aprecia Steege în vara 1870, revărsa asupra statului național român „un adevărat val de aprecieri și de insinuări răuvoitoare“⁷⁰.

Oricum, după instaurarea guvernării conservatoare în România atmosfera s-a mai „înseninat“ și chiar s-a nădăduț din partea românească la un sprijin al monarhiei în străduințele de a se dobîndi un statut de independență.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 227—228 ; Vasile Maciu, *La Roumanie et le pacte dualiste austro-hongrois de 1867*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, VI (1967), nr. 6, p. 935.

⁶⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 65.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 84—85 ; V. Netea, *Viena, în Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București, 1967, p. 166.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 167 ; N. Iorga, *op. cit.*, p. 86—87 ; Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 249.

⁶⁹ *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani*, București, 1986, p. 440.

⁷⁰ V. Netea, *op. cit.*, p. 169.

Se auzeau însă și voci în presa bucureșteană care învinuiau Austro-Ungaria că îndemna la independență doar pentru a grăbi destrămarea Imperiului otoman⁷¹. Pe plan economic, s-au înregistrat unele apropiieri, realizându-se de concesionari austrieci linia Lemberg—Cernăuți—Iasi, concesiune datînd de altfel încă din 1868⁷² și realizându-se și în ceea ce privea teritoriul muntean joncțiunea căilor ferate. Problema românilor supuși dominației brutale a dublei monarhii rămasă deschisă, s-a realizat totuși un „modus vivendi“ între cele două părți, cu consecințe pozitive în perioada „caldă“ a cuceririi independenței.

Cu celălalt mare imperiu vecin, cu Rusia, relațiile României după venirea la domnie a principelui Carol I n-au înfățișat momente de criză, cum ar fi cele cu monarhia dualistă. Deși guvernul țarist fusese departe de a se arăta binevoitor Principatelor Unite în dificila etapă a primei jumătăți a anului 1866, acțiunile prudente ale diplomației românești își dăduseră roadele, la aceasta contribuind însă, neîndoielnic, și relațiile tradiționale în acea vreme de apropiere dintre Prusia, și apoi Germania, cu Rusia. La Petersburg fuseseră trimiși într-o misiune specială, la începutul verii 1866, Gheorghe Costaforu și Vasile Boerescu⁷³. În toamna aceluiași an, noul domnitor al României fusese oficial recunoscut de cancelarul Gorceakov⁷⁴ și apoi, la începutul anului 1868, la sfatul lui Bismarck, se ajunsese la un moment de efectivă apropiere. Ioan Cantacuzino și episcopul Melchisedec de Ismail au fost trimiși în Rusia, unde au fost primiți de țarul Alexandru II, de Gorceakov și de alți demnitari ai imperiului⁷⁵. Discuțiile au fost dominate într-adevăr de

⁷¹ Frédéric Damé, *L'indépendance de la Roumanie*, în „La Roumanie“, nr. 20 din 17 august 1873.

⁷² Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 247.

⁷³ Gh. Căzan, *Petersburg, în Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, p. 189.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Vezi Nicolae Ciachir, *Données concernant la mission diplomatique roumaine de 1868 en Russie*, în *Nouvelles Etudes d'Histoire*, vol. IV, București, 1970, p. 227—233 ; Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 228—229.

„sfaturi ortodoxe“⁷⁶, interlocutorii ruși pledînd cauza patriarhatului constantinopolitan, dar totodată s-a obținut de partea română o intensificare a ritmului achitării de către Rusia a datoriilor ei către România, ca și inițierea unor negocieri referitoare la înlăturarea, ori cel puțin limitarea, jurisdicției consulare⁷⁷. În această privință s-a ajuns la o efectivă înțelegere, iar baronul Offenberg, reprezentantul Rusiei la București, a fost ridicat în rangul de agent diplomatic⁷⁸.

În vara anului 1869, țarul l-a primit apoi pe Ludovic Steege drept cel dintîi agent diplomatic român acreditat și în Rusia (pe lângă Austro-Ungaria și Prusia)⁷⁹, pentru ca în deceniul al optulea al secolului al XIX-lea să fie instituită funcția de agent diplomatic al României acreditat numai în Rusia⁸⁰. Ofițeri români au fost invitați să participe la manevrele militare ruse, fiind totodată decorați⁸¹. Cea de-a doua convenție comercială încheiată cu o mare putere de România, după cea din 1875 semnată cu Austro-Ungaria, în perioada „încălzirii“ relațiilor cu monarhia dualistă, a fost cea semnată cu Rusia⁸². Neîndoielnic că ansamblul unor relații în general pozitive a contribuit la apropierea necesară ambelor părți din toamna anului 1876.

Franța celui de-al doilea Imperiu sprijinise procesul de constituire a României moderne, dar în ultimii ani ai domniei sale Napoleon III se afla în momente de declin. Cum scria N. Iorga, în această fază a imperiului său, Napoleon III „vedea pe Bismarck în toate colțurile“ și se afla „în faza de decadentă a politicii sale“⁸³. Franța contribuise la ieșirea României din complicata criză a pri-

⁷⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 68.

⁷⁷ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 232—233.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 234.

⁷⁹ Gh. Căzan, *op. cit.*, p. 194.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 195.

⁸¹ *Ibidem*, p. 205 ; *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență...*, vol. I, partea a II-a, București, 1954, p. 9—10.

⁸² Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 282.

⁸³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 62—63.

melor luni ale anului 1866, noul principe se bucurase de sprijinul împăratului, dar în realitate nu putea fi vorba, cu toată rudenia dintre ei, în condițiile ascensiunii Prusiei, de o reală apropiere. Uniforma de general, croită după modelul francez, nu i-a convenit lui Carol I din momentul în care a trebuit s-o îmbrace⁸⁴. Dacă în privința ei s-a resemnat, misiunii militare franceze i-a pus capăt și în mod evident a căutat cu prioritate sfaturile în Prusia și nu în Franța. Cu toate acestea, tatăl său, Carol Anton de Hohenzollern, îl sfătuia cu luciditate la „o politică prudentă față de Franța“, deoarece România avea „nevoie de Franța mai mult decât de alte puteri“⁸⁵. În 1867 a venit în România învățatul și ministrul Duruy⁸⁶, iar în anul următor și prințul Napoleon — vărul împăratului —, acesta arătându-se însă cu totul indiferent față de manifestațiile de simpatie ce i s-au făcut⁸⁷. Guvernările radicale din primii ani de domnie ai lui Carol I n-au contribuit la o consolidare a apropierii de Franța și după căderea radicalilor de la putere, Napoleon III va sfătui pe trimisul român, Strat, ca noul guvern „să intre pe calea conservatoare, care este singura bună pentru interesele României“⁸⁸. Neînțelegător al procesului de emancipare a națiunii române, împăratul intervenise, de altfel, cum am arătat, în favoarea unei politici concesive față de Austro-Ungaria, cu prețul evident al sacrificării cauzei naționale românești, la care nu se arăta sensibil.

Cînd a izbucnit criza franco-prusiană, iritarea lui Napoleon III față de Hohenzollernul de la Dunăre s-a accentuat, avîndu-se în vedere chiar și răsturnarea lui⁸⁹,

⁸⁴ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, București, [f.a.] p. 41—42.

⁸⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 65.

⁸⁶ Dan Berindei, *Paris, în Reprezentantele diplomatice ale României*, vol. I, p. 126.

⁸⁷ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. IV, p. 44 ; N. Iorga, *op. cit.*, p. 64.

⁸⁸ N. Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866—1880)*, Paris, 1923, p. 34—36.

⁸⁹ Frédéric Damé, *Histoire de la Roumaine contemporaine*, Paris, 1900, p. 208 ; Dan Berindei, *op. cit.*, p. 128 ; Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 255—256.

folosindu-se evident și atmosfera antidinastică în care erau implicați acum și radicalii îndepărtați de la putere. Opinia publică românească se manifesta hotărît de partea Franței. Un conservator ca P.P. Carp mărturisea în calitate de ministru de externe, în iulie 1870, că „acolo unde flutură drapelele Franței sint interesele noastre și simpatiile noastre”⁹⁰, C. A. Rosetti făurea planuri de răsculare a „Orientului” european⁹¹, iar Vasile Alecsandri scria în vara anului 1871 lui Edouard Grenier rînduri emoționate despre „frumoasa Franță”, de a cărei renaștere se arăta convins⁹². Totodată, tineri români își oferiseră viața Franței aflată la grea încercare și unii dintre ei se găsiseră chiar pe baricadele Comunei⁹³.

Făcînd un bilanț, privind atitudinea Europei în momentele dificile ale țării sale, un diplomat francez constata că „din toate țările care au fost copleșite de binefaceri de către Franța, România singură a arătat o grațitudine și o simpatie deschis pronunțată și adînc simțită”⁹⁴. După 1871, cea de-a treia Republică franceză se va situa pe o poziție de „onorabilitate”, „prudentă și rezervată”⁹⁵, preocupată de refacere și evident, deși într-o perspectivă istorică, de revanșă, dar cu mult mai indiferentă față de cei ce se considerau „frații” îndepărtați de la Dunăre și Carpați ai francezilor decît cel de-al doilea Imperiu. Redresarea economică, achitarea grabnică a obligațiilor asumate față de Germania biruitoare n-au dus la o modificare a politicii franceze în Europa și România nu s-a mai putut baza pe un sprijin eficient și chiar pe o bunăvoință din partea marei țări latine. Sintetizînd o situație reală, Kogălniceanu scria în vara anului 1876 agentului diplomatic român la Paris și-i exprima „regretul de a

⁹⁰ N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Iași, 1917, p. 186.

⁹¹ *Istoria României...*, vol. IV, p. 579.

⁹² V. Alecsandri, *Opere*, ediție critică Marta Anineanu, vol. X, București, 1985, p. 19.

⁹³ *Istoria României...*, vol. IV, p. 579.

⁹⁴ N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I...*, p. 104.

⁹⁵ René Girault, *op. cit.*, p. 69—71.

vedea că sprijinul Franței, pe care România a avut totdeauna motive să se bazeze, ne lipsește acum”⁹⁶.

Dacă în Franța un agent diplomatic și-a putut desfășura activitatea și relațiile, deși deficiente față de perioada anterioară, în ceea ce privește Anglia, cealaltă putere occidentală de anvergură și una din principalele puteri garante, relațiile n-au înregistrat progresele la care tînărul stat național român ar fi putut să nădăjduiască⁹⁷. Anglia a rămas „dușmana ireductibilă a Principatelor”⁹⁸, susținătoarea înverșunată a Imperiului otoman, adversara oricărei tentative de emancipare românești, deși, totodată, trebuie recunoscut că refuzul ei de a accepta măsurile coercitive dorite de unele puteri împotriva României, în primele luni ale anului 1866, a contribuit în mod obiectiv la ieșirea statului român din impasul în care se găsea. Au existat și voci lucide, chiar printre reprezentanții britanici la București, care au încercat, deși cu timiditate, să determine unele schimbări în politica engleză față de cauza românească. La 10/22 octombrie 1874, consulul general H. C. Vivian, constatînd că „cele două principate (sic!) au înregistrat un mare progres în ultimul timp” și că „există aici suficiente semne de stabilitate pentru a garanta presupunerea că progresul și dezvoltarea țării vor continua”, se întreba dacă era „înțelept pentru Anglia să stea deoparte cînd se înfăptuește acest lucru”, abandonînd „celor trei mari puteri continentale” ((Germaniei, Austro-Ungariei și Rusiei, desigur) „influența și popularitatea” în România!⁹⁹ În realitate, n-a intervenit însă nici o schimbare reală în acțiunile și mai ales în atitudinea politică a Marelui Britanii față de principatul românesc în perioada dată.

⁹⁶ Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice*, București, 1972, p. 130.

⁹⁷ Pentru relațiile româno—engleze vezi Beatrice Marinescu, *Romanian—British Political Relations, 1848—1877*, București, 1983.

⁹⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 68.

⁹⁹ *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, p.82, 84—85.

Italia cîştigase din nou în 1866 un război cu Austria — deşi pe cîmpul de luptă fusese departe de a se arăta la înălţime, iar biruinţa asigurînd-o Prusia aliată —, Veneţia se unise cu statul italian, dispărînd prin aceasta pentru România şi ameninţarea schimbului şi apoi, în toamna anului 1870, Roma eliberată de dominaţia Papei îşi reocupase o poziţie firească în cadrul Italiei moderne. Dar, acceptată printre marile puteri, Italia rămînea totuşi în această privinţă o mare putere de mîna a doua, aflată şi pe plan interior în faţa unui complex proces de organizare şi unificare, în parte nerezolvat nici pînă în zilele noastre, şi totodată în faţa unei situaţii economice deficiente. Bugetul ei s-a echilibrat pentru prima oară abia în 1876 ¹⁰⁰. De altfel, un diplomat român constata în toamna anului 1873 că Italia îşi concentra eforturile numai „pentru ameliorarea instituţiilor sale economice” ¹⁰¹. Din pricina acestei situaţii nici în această a doua putere latină România n-a putut găsi un sprijin eficient, ci cel mult o bunăvoinţă platonice. Încă din 1867 se vînturase ideea ca Ioan Bălăceanu, agentul diplomatic de la Paris, să fie acreditat şi la Roma ¹⁰², dar în fapt agenţia diplomatică a României n-a fost creată în Italia decît în 1873 ¹⁰³. Pînă atunci, semne de simpatie au fost manifestate de ambele părţi, ele fiind concretizate, între altele, în 1870, cînd Roma a intrat în componenţa Italiei celei noi şi cînd a avut loc un schimb de adrese între cele două Adunări de deputaţi ¹⁰⁴. Încurajări au fost date năzuinţelor de eliberare şi afirmare naţională ale României. Cînd în toamna anului 1873 Constantin Esarcu şi-a prezentat scrisorile de acreditare, secretarul general al Ministerului de Externe al Italiei îi spusese că „dreptul,

¹⁰⁰ René Girault, *op. cit.*, p. 74.

¹⁰¹ Dan Berindei, *Roma*, în *Reprezentanţele diplomatice ale României...*, vol. I, p. 247.

¹⁰² *Ibidem*, p. 240.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 241 şi R. V. Bossy, *Politica externă a României între anii 1873—1880 privită de la agenţia diplomatică din Roma*, Bucureşti, 1928, *passim*.

¹⁰⁴ Vezi Dan Berindei *La libération de Rome reflétée dans la presse progressiste de Bucarest (1870)*, în „*Revue Roumaine d'Histoire*”, XI (1972), nr. 3, p. 439—446.

cînd cineva are prudență și știe să aștepte, triumfă întotdeauna“, declarație binevoitoare deși totodată prevăzătoare. Mai concret, regele Victor Emanuel II îl întrebase care era situația armatei României, ceea ce neîndoielnic reprezenta și un indirect îndemn la o viitoare acțiune ¹⁰⁵.

Deși principele Carol I era prusian, sprijinul acestei puteri, aflată în plină ascensiune, nu este constatat. Bismarck n-a acordat domnitorului României nici un ajutor real¹⁰⁶. De altfel, în momentul cînd Carol de Hohenzollern a preluat domnia, Prusia era implicată în conflictul ei cu Austria, care i-a asigurat supremația necontestată asupra Germaniei, pentru ca apoi să se găsească în faza de pregătire a conflictului cu Franța, decisiv pentru constituirea sub egida și conducerea ei a unui imperiu și pentru afirmarea acestuia ca una din puterile dominante ale lumii. România se afla la periferia preocupărilor lui Bismarck, principalul diriguitor al procesului istoric ce avea loc în beneficiul patriei sale. Cancelarul a căutat totuși să păstreze România în orbita sa, dar atît, mai ales că știa că noul principe, devotat patriei sale de origine, depunea toate silințele pentru apărarea intereselor acesteia în România. Instructorii militari francezi au sfîrșit prin a fi îndepărtați și în locul lor s-a instalat locotenent-colonelul Krenski ¹⁰⁷. Din Prusia s-au adus arme încă în 1868 ¹⁰⁸ și înclinația României spre „puterile Nordului“ era denunțată de oameni politici și publiciști români¹⁰⁹, dar mai ales cînd se aflau în opoziție! Sprijin efectiv Bismarck nu dădea lui Carol I. Nu l-a susținut nici atunci cînd a cerut o modificare a Constituției printr-o creștere a propriei autorități și neatîrnarea sa față de Poartă. Ceva mai înainte¹¹⁰, în ianuarie 1870, cancelarul sfătua pe regele Prusiei ca nici o revendicare a României să nu fie sprijinită pe lîngă Imperiul otoman,

¹⁰⁵ R. V. Bossy, *op. cit.*, p. 98, 99.

¹⁰⁶ Barbara Jelavich, *op. cit.*, p. 690.

¹⁰⁷ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 221—222.

¹⁰⁸ Vasile Maciu, *op. cit.*, p. 937.

¹⁰⁹ „Terra“, nr. 6 din 12/24 ianuarie 1868; „Monitorul Oficial“, nr. 27 din 4/16 februarie 1868, p. 166 etc.

¹¹⁰ N. Corivan, *op. cit.*, p. 263.

„deoarece, îi arăta el, orice concesiune obținută de noi va fi după aceea pusă la socoteală de Poartă la tratative privind interese mai importante și propriile noastre interese“ ! ¹¹¹

În loc ca Prusia și apoi Germania să reprezinte un sprijin efectiv pentru domnia încă neconsolidată a principelui Carol I, legăturile sale cu patria de origine i-au creat dificultăți, în perioada războiului din 1870—1871, mai ales din pricina chestiunii Strousberg, în care direct sau indirect s-a găsit implicat și care a impus României nu numai grele sacrificii de natură economică, ci a și avut consecințe de natură politică, interne și externe, de lungă durată, grevînd asupra ansamblului relațiilor româno-germane. În mai multe rînduri, domnitorul a fost pus în grele situații de cancelarul Germaniei, care i-a impus atitudini și pretenții în favoarea capitaliștilor germani, ceea ce evident a contribuit la criticarea sa îndrituită de opinia publică românească. Germania mergea pînă acolo, încît, în aprilie 1877, secretarul de stat Bülow reproșa agentului diplomatic al României faptul că fusese plătit un milion de franci „în Engllitera“ de către statul român, fiind lăsate „în suferință... pretențiile... creditorilor germani“ ¹¹² ! Ofițeri români au fost însă invitați în 1874 să participe la manevrele de la Hanovra, ceea ce a stîrnit un protest al Porții ¹¹³. Evident, Bismarck voia ca România să rămînă în orbita sa, chiar dacă nu înțelegea să-i dea un sprijin real în realizarea aspirațiilor ei fundamentale.

România trebuia să se afirme față de marile puteri, mai ales că acestea erau, în temeiul tratatului de la Paris din 1856 și „garantele“ existenței sale. Ea trebuia să pregătească, însă, înainte de toate, o apropiată modificare a statutului ei internațional și mai ales să realizeze, într-un fel sau altul, desprinderea de Imperiul otoman. Tot-

¹¹¹ *Independența României. Documente...*, vol. II, partea I p. 41—42.

¹¹² *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. II, București, 1952, p. 490 ; N. Adăniloae, *Berlin, în Reprezentanțele diplomatice ale României...*, vol. I, p. 231.

¹¹³ *Ibidem*, p. 226.

Totodată, chiar în situația dată, România, deși încă nedepin stăpînă pe destinele ei, ocupa o poziție specială și privilegiată în zona continentului căreia îi aparținea și care era totodată „pulberăria principală a Europei”¹¹⁴. Deși Grecia era un stat independent, forța ei umană și materială era inferioară celei a României și cu atît mai mult se aflau în această situație Serbia și micul Muntenegru. De secole, prin menținerea statutului lor de autonomie, în timpul în care popoarele de la sudul Dunării fuseseră expuse dominației directe otomane, Principatele Române ocupaseră o situație aparte, recunoscută ca atare. Poate că situația statului român a fost cel mai bine sintetizată de principele Nicolae al Muntenegrului, care considera, în 1872, că României i se cuvenea situația dominantă în cadrul unei reorganizări a spațiilor de la Dunărea de Jos și din Balcani, avînd „națiunea cea mai numeroasă, cea mai prosperă,... cea mai avansată în Orient și țara cea mai bogată în resurse”¹¹⁵.

Bărbații de stat care se aflaseră pînă atunci în fruntea procesului de constituire a României moderne erau perfect conștienți că pentru realizarea următorului pas mai departe, pasul esențial al neatrîrnării, era necesară conlucrarea cu națiunile din zonă, într-ajutorarea și acțiuni comune. În 1866, C. A. Rosetti scria că „poloni, bulgari, sîrbi, eleni, toți au aceleași interese cu noi”¹¹⁶. Plănuind proiectul Coaliției Sacre, pe care numai momentul de acalmie intervenit în vara anului 1866 l-a împiedicat de la o concretizare în privința românilor, Rosetti nu considera această acțiune ca o simplă alianță bilaterală dintre două națiuni, românii și bulgarii, ci o vedea, cum articolul 4 al proiectului dezvăluia acest lucru, ca o inițiativă de dimensiuni balcanice, urmărindu-se „o revoluțiune generală contra inamicului comun al po-

¹¹⁴ René Girault, *op. cit.*, p. 56.

¹¹⁵ Arh. St. Buc., fondul *Casa Regală*, dos. 7/1872, f. 25 ; Nicolae Ciachir, *România și Sud-Estul Europei...*, p. 114.

¹¹⁶ *Calendariul Românului pe anul 1866*, București, 1866, p. 127.

poarelor creștine din Orient“¹¹⁷. Dacă Rosetti se referea la acțiuni comune ale națiunilor, moderatul Al. G. Golescu avea și el în vedere „acordul ce trebuia realizat între statele creștine din Orient, tributare sau independente“¹¹⁸, iar pentru I. C. Brătianu obiectivele prietenului său Rosetti erau și ale sale, chiar și atunci când ocupa funcții ministeriale. Dacă într-o adunare electorală, după înlăturarea radicalilor din guvern, el avea să facă declarații considerate de diplomații vremii ca îngrijorătoare și pe care reprezentantul consular al Franței se va grăbi să le transmită la Paris — „... De acum înainte trebuie să arborăm drapelul ortodoxismului, împreună cu frații noștri slavi. Grecia, Serbia și România sînt chemate să rezolve problema Orientului...“¹¹⁹ —, cu cîteva luni mai înainte, ministru fiind, își dezvăluise, fără sfială, în Adunarea deputaților, răspunzînd la o interpelare, simțămintele în această privință — „Avem simpatie pentru toți cei care suferă, pentru toți cîți aspiră la libertate, fiindcă și noi avem aceste aspirațiuni... Eu, d-lor, am iubire și simpatie pentru toate popoarele nenorocite...“¹²⁰.

Conlucrare, alianță, acțiune comună la momentul potrivit n-ă însemnat însă, chiar pentru cei mai îndrăzneți radicali români, adoptarea unei căi a aventurii politice și a riscului pentru ființa de stat a țării lor. Era discutată și problema unor legături confederale, dar în mod evident România nu a dorit să se angajeze prea departe în această privință. Din Belgrad se raporta la București, în toamna anului 1866, opinia președintelui Senatului sîrb referitoare la „formarea unei confederații greco —

¹¹⁷ Constantin Velichi, *România și mișcarea de eliberare a popoarelor din Balcani (1866—1876)*, în „Revista Arhivelor“, LIV (1977), nr. 1, p. 47.

¹¹⁸ *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani*, București, 1986, p. 399.

¹¹⁹ *Independența României. Documente...*, vol. II, partea I, p. 40.

¹²⁰ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 101. În 1867, ajutat de Paul Bataillard și Armand Lévy, I. C. Brătianu publicase broșura anonimă *La Question d'Orient et la nation roumaine*, Paris, 1867 (V. Maciu, *La Roumanie et le pacte dualiste austro-hongrois de 1867*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, VI (1967), nr. 6, p. 932).

sîrbe — române“¹²¹, același lucru îl va discuta cu un diplomat român principele Nicolae al Muntenegrului în 1872, evidențiind, cum am arătat, poziția prioritară care înțelegea a se atribui României¹²², tot despre o astfel de confederație va vorbi în 1874 și primul-ministru sîrb Iovan Marinovici principelui României¹²³. Dar existau și planuri confederale cu mult mai primejdioase pentru viitorul națiunii române. În 1872 Andrassy se gîdea la o transformare a Imperiului otoman într-o „confederație“, ceea ce ar fi reprezentat însă, cum remarcă generalul Ioan Gr. Ghica, agentul diplomatic român la Constantinopol, „a șterge România ca națiune“¹²⁴. Combătut de reprezentanții Franței, Germaniei și Rusiei în capitala Imperiului otoman „proiectul căzu“¹²⁵. În ceea ce privește sistemul de alianță preconizat de România, acesta ar fi trebuit să presupună „deplina înțelegere a tuturor“, deci „o alianță a statelor creștine din Balcani“¹²⁶; mai apoi, de teama planurilor panslave ale Rusiei țariste, România se va arăta mai reticentă. Ea va încheia un singur tratat, cel cu Serbia din 1868, existînd totuși în vara 1867 un proiect de tratat româno — greco — sîrb și tot în noiembrie 1867 Serbia și Grecia unindu-se printr-o alianță încheiată la Voeslau¹²⁷, în prevederile căreia figura și dorința cuprinderii în înțelegere a României și a Muntenegrului¹²⁸. În realitate, datorită și împrejurărilor ge-

¹²¹ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 92.

¹²² Arh. St. Buc., Fond Casa Regală, 1872, dos. 7, p. 25.

¹²³ *Memoriile regelui Carol I al României...*, vol. VII, p. 70—71; Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 113.

¹²⁴ N. Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier...*, p. 96.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 95 și urm.

¹²⁶ Idem, *Politica externă a regelui Carol I...*, p. 57.

¹²⁷ Th. Lascaris, *La première alliance entre la Grèce et la Serbie*, în „Le Monde Slave“, 1926, nr. 9; N. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*, Paris, 1964, p. 69—70.

¹²⁸ Traian Ionescu-Nișcov, *La politique des alliances en tant qu'expression de la lutte des peuples balkaniques pour l'indépendance et la formation des Etats nationaux durant la septième décennie du XIXe siècle*, în *Actes du Premier Congrès des Etuden Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. IV, Sofia, 1969, p. 429.

nerale, pînă la izbucnirea crizei orientale în vara anului 1875 n-au fost făcuți pași mai departe în acest domeniu.

Deși nu s-a angajat în realizarea confederației cu statele balcanice, România a întreținut cu fiecare dintre ele relații apropiate. Cu Serbia, aflată sub conducerea dinastiei Obrenovici, legăturile fuseseră deosebit de strînse și în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, care fusese, de altfel, regretat la Belgrad, deși, pe de altă parte, conducătorii sîrbi înțeleseseră că schimbarea ce avusese loc la București reprezenta și un factor favorizant cuceririi cu un ceas mai devreme a independenței de către România și deci a grăbirii eliberării Sud-Estului Europei în ansamblu. În momentele de tensiune româno — otomane de la începutul verii anului 1866, printre voluntarii gata de a lua armele s-au numărat și sîrbi ¹²⁹. Dumitru Brătianu și căpitanul Filitti au fost trimiși tot atunci în Serbia pentru „a strînge și mai mult legăturile care, în urma unei poziții similare și a unei comunități de interese, au existat de totdeauna între Serbia și România“ ¹³⁰.

În primăvara anului 1867, revenind de la Constantinopol, unde obținuse „paza“ fortărețelor evacuate vrînd nevrînd de otomani, principele Mihail Obrenovici s-a abătut pe la București. „O mulțime numeroasă de cetățeni — evoca evenimetul oficiosul „Românul“ — de toate condițiunile au ieșit înaintea suveranului poporului Serbiei...“ ¹³¹. Domnitorului României vecinul său îi arătase cu sinceritate că cele două țări erau interesate „a se desface de legăturile de vasalitate față de Turcia“ ¹³². La 20 ianuarie / 1 februarie 1868 tratatul româno — sîrb era încheiat ¹³³. Era poate o „înțelegere platonică“, cum îl

¹²⁹ Constantin Velichi, *La Roumanie et les mouvements nationaux des Balkans (1840—1877)*, în *Actes du Premier Congrès des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes...*, vol. IV, p. 308.

¹³⁰ Idem. *Relațiile româno—turce în perioada februarie-iulie 1866...*, p. 858.

¹³¹ Cf. Nicolae Ciachir, *România în Sud-Estul Europei...*, p. 93.

¹³² *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. III, p. 38—39.

¹³³ *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani...*, p. 375—377.

aprecia domnitorul României ¹³⁴, dar fără a se angaja pe căi încă primejdioase documentul proclama totuși între cele două state „relații de deplină și sinceră înțelegere, prietenie și alianță“ ¹³⁵. Iritarea pe care tratatul a produs-o asupra unor diplomați la Constantinopol indică evidența sa importanță ¹³⁶, aceea a faptului că două principate autonome, nucleeele unor state ce se vor desăvîrși în zonă, trecînd dincolo de jocul marilor puteri, își întinseseră mîinile frățește.

După ce principele Mihail a fost asasinat, ceea ce a simbolizat într-adevăr „sfîrșitul unui capitol din istoria Peninsulei“ ¹³⁷, bunele relații nu s-au întrerupt, nici în timpul regenței și nici după ce Milan, în 1872, a preluat conducerea țării sale, cu atît mai mult că prin mama sa ¹³⁸ tînărul principe era român și că el s-a căsătorit, în 1875, cu o româncă, Natalia Cheșcu ¹³⁹. În toamna anului 1868, Ristici, unul dintre regenți, dădea asigurări că „Serbia nu va ezita să ia parte la un război în care România ar fi antrenată“ ¹⁴⁰. Doi ani mai tîrziu, Serbia recunoștea titulatura de *România* și adresa călduroase urări statului său vecin ¹⁴¹. Pe drept cuvînt, un diplomat român constata, spre sfîrșitul anului 1871, că cele două țări se îndreptau împreună „spre independență“ ¹⁴². Majoratul principelui Milan a fost salutat la Belgrad și de o delegație oficială trimisă din România ¹⁴³, ofițeri sîrbi au fost invitați la manevrele române din 1872 și 1874 ¹⁴⁴ și în același ultim

¹³⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 72.

¹³⁵ *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani...*, p. 375, 376.

¹³⁶ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 94—95.

¹³⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 74.

¹³⁸ Maria Obrenovici, născută Catargi — prietena lui Alexandru Ioan Cuza.

¹³⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 124.

¹⁴⁰ Nicolae Ciachir, *Date noi despre relațiile româno—sîrbe în perioada premergătoare și în timpul războiului pentru independență*, în „*Romanoslavica*“, XV (1967), p. 133.

¹⁴¹ *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani...*, p. 465.

¹⁴² Nicolae Ciachir, *România în Sud-Estul Europei...*, p. 112.

¹⁴³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 114.

¹⁴⁴ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. VII, p. 7, 85.

an prințului Milan i s-a conferit onorific comanda asupra unui regiment românesc. Primind vizita agentului diplomatic al României principele Serbiei îmbrăcase uniforma de colonel român și-i adresase cu multă prietenie urări în românește ¹⁴⁵. Expresie concretă a bunelor relații, volumul tranzacțiilor comerciale româno — sîrbe s-a dublat între 1866 și 1872 ¹⁴⁶.

Cu micul și relativ mai îndepărtatul Muntenegru, relațiile au fost, de asemenea, dintre cele mai cordiale, deși, cum scria N. Iorga, „era atunci o vreme ca în legende, cînd trebuiau să se facă șase zile călare pînă să se ajungă la curtea principelui Nichita“ ¹⁴⁷. Diplomatul Ioan Cantacuzino a fost aclamat la Cetinje de voievozii muntenegreni ¹⁴⁸. La București a venit în 1867 Stanko Radonici, vărul principelui muntenegrean, pentru a prezenta omagii domnitorului României ¹⁴⁹ și în 1872, ca și în 1874, principele Nicolae a primit cu multă prietenie și considerație pe diplomații români Theodor Văcărescu ¹⁵⁰ și Alexandru Sturdza ¹⁵¹. Cu prilejul vizitei celui de-al doilea, acesta distribuisese o broșură a lui Vasile Boerescu, tradusă în limba sîrbă, privind relațiile româno—otomane și participase la un banchet în care „s-a toastat și băut pentru alianța frățească între Muntenegru și România“ ¹⁵². În 1875, tot Sturdza sugera să se dăruiască micului stat balcanic o baterie de artilerie de munte ¹⁵³.

Grecia era și ea angajată în procesul general al eliberării balcanice. Era un stat independent, dar o bună parte a teritoriilor aparținînd națiunii elene se mai găseau sub dominația nemijlocită otomană. În Creta, în

¹⁴⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 119—120.

¹⁴⁶ Nicolae Ciachir, *Date noi despre relațiile româno—sîrbe...*, p. 134.

¹⁴⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 70—71.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 70.

¹⁴⁹ Traian Ionescu-Nișcov, *op. cit.*, p. 430.

¹⁵⁰ Nicolae Ciachir, *Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din Sud-Estul Europei...*, p. 92.

¹⁵¹ Idem, *România în Sud-Estul Europei...*, p. 115.

¹⁵² Arh. St. Buc., Fondul Casa Regală, dos. 14/1872, f. 42 ; Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 115.

¹⁵³ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. VII, p. 92.

Epir, în Tesalia exista o stare tensionată și în mai multe rînduri, cu sprijinul autorităților grecești, au izbucnit în provinciile aservite acțiuni insurecționale. Acestea erau departe de a rămîne fără ecou nu numai în Grecia, dar și la popoarele învecinate. Poeți români au cîntat în versurile lor, în anii 1866—1868, luptele pentru libertate ale patrioților greci și îndeosebi cele ale cretanilor ¹⁵⁴. De asemenea, în România au avut loc acțiuni de subscriere și colecte în beneficiul insurgenților cretani, dar și pentru mișcarea de eliberare din celelalte provincii grecești încă supuse dominației otomane ¹⁵⁵. Au existat, firește, și încercări de a se ajunge la o alianță pe linie de stat între România și Grecia, acțiuni în care a fost implicat în primul rînd Grigore Ipsilanti, care s-a deplasat în mai multe rînduri în România, în 1866 și în 1869, în vederea realizării unui astfel de tratat ; de altfel, în 1867 și Ioan Bălăceanu a fost trimis în aceeași problemă la Atena ¹⁵⁶. Din motive de prudență, avînd în vedere și împrejurările generale, nu s-a ajuns la concretizarea în texte parafate a acestor intenții, dezvăluite în proiectele ce s-au păstrat.

România a oferit largi posibilități de refugiu bulgarilor lipsiți în acea vreme de patrie. „Mii de revoluționari bulgari — arată un istoric bulgar — au activat și pe tărîmurile românești“ ¹⁵⁷. Gh. Sava Rakovski considera că România a reprezentat „pentru națiunea bulgară un azil liber și inviolabil“ ¹⁵⁸, iar Karavelov constata că „România a fost pentru bulgari un pămînt sacru, unde gîndirea și conștiința bulgară au găsit cîmp liber“ ¹⁵⁹. „Sfînta Românie“ era caracterizată și de Zahari Stoianov drept „fa-

¹⁵⁴ George Zoidis, *L'écho de la révolution de Crète de 1866 en Roumanie*, în *Actes du Premier Congrès des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes...*, vol. IV, p. 777 și urm.

¹⁵⁵ Vezi mai ales Constantin Velichi, *Les relations roumaino — grecques durant la période 1866—1879*, în „*Revue des Etudes Sud-Est Européennes*“, VIII (1970), nr. 3, p. 525—548.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 529—530.

¹⁵⁷ Veselin Traikov, Rakovski, Levski, Karavelov, Botev și România, în *Relații româno—bulgare de-a lungul veacurilor*, vol. II, București, 1984, p. 9.

¹⁵⁸ Nicolae Ciachir, *Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din Sud-Estul Europei...*, p. 93.

¹⁵⁹ Veselin Traikov, *op. cit.*, p. 12.

rul luminat al libertății, speranța în viața nouă”¹⁶⁰. Articolul 30 al Constituției românești din 1866 statua : „Extrădarea refugiaților politici este oprită”. Bărbații de stat români au înțeles să întindă o mână frățască poporului vecin aflat într-o grea situație. Brătianu spunea răspicat că românii refuzaseră în ceea ce privea pe bulgari să se facă „călăii statelor mari”, iar Kogălniceanu declara fără să ezite în 1868 : „...nu poate dar administrațiunea română să impună bulgarilor aflați în țara noastră tăcerea mormîntului, nu poate să înăbușe strigătul inimei, răspîndirea cuvîntului și strîngerea mînei cu mîna”¹⁶¹.

Pămînt de refugiu pentru bulgari, România reprezenta totodată o țară unde ei s-au putut dezvolta nestîngherit activități economice, să-și facă o stare materială, utilizată în parte și ea în lupta de eliberare, pe lîngă faptul că activitățile economice au înlesnit nemijlocitul și neconținutul contact între cele două maluri ale Dunării¹⁶². Tot în România, bulgarii și-au putut pune bazele culturii moderne. Numai între 1852 și 1877 au apărut în România 37 de periodice bulgărești¹⁶³, majoritatea dintre ele militînd energic pentru eliberarea națională. În România se regăsesc și începuturile viitoarei Academii bulgare. Aici au trăit perioade mai lungi sau mai scurte Rakovski, Karavelov, Levski ori Botev pentru a nu aminti decît cîteva din personalitățile marcante ale renașterii poporului vecin¹⁶⁴.

În primăvara anului 1866, în momentele fierbinți în care nu se știa dacă ciocnirea militară cu puterea suze-

¹⁶⁰ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 98.

¹⁶¹ Vezi *Discursurile d-lor Ioan Brătianu și Michail Cogălniceanu în discuțiunea proiectului de adresă spre răspuns la discursul Tronului*, București, 1868 ; *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani...*, p. 432, 433.

¹⁶² Vezi D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diculescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în secolul al XIX-lea*, în *Relațiile româno—bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII—XIX*, vol. I, București, 1971.

¹⁶³ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 93.

¹⁶⁴ Pentru relațiile româno—bulgare în secolul al XIX-lea vezi mai ales Constantin Velichi, *România și renașterea bulgară*, București, 1980.

rană va putea fi evitată s-a proiectat încheierea Coaliției Sacre între români și bulgari ¹⁶⁵. Tot atunci, patrioți bulgari au răspuns chemării sub arme a voluntarilor ¹⁶⁶. În perioada următoare, în capitala României, dar și în orașe din țară, în special în cele dunărene, au fost organizate organisme politice și revoluționare bulgare și apoi au fost constituite cete de luptători, cum au fost cele din 1867 și 1868, iar mai apoi ceata lui Botev din 1876. Patrioții bulgari au beneficiat de sprijin moral și material din partea locuitorilor de diferite categorii, dar și din partea autorităților. Au primit arme, echipament, bani și aceasta cu tot riscul pe care-l însemna acest lucru pentru tînărul stat național românesc. De altfel, sfîrșitul guvernelor radicale din 1867—1868 s-a datorat în bună măsură iritării marilor puteri față de implicarea acestor guverne în acțiunea de ajutorare a luptei de eliberare a poporului bulgar.

În 1867 s-a tipărit la Galați o broșură în limba franceză în care se pleda cauza viitoareii Bulgarii renăscute și în care opresorii țării vecine erau caracterizați drept „tigrii cu figuri umane” ¹⁶⁷. În porturile dunărene, spioni trimiși de autoritățile otomane puteau primi din partea tinerimii bulgare prezente aici „o bătaie bună”, cum se semnala acest lucru într-o scrisoare din vara 1867 adresată lui Rakovski ¹⁶⁸. Iorgu Caragiale compunea în 1868 o melodramă, care a trezit un deosebit interes la spectatori și în care în patru acte era evocată „Bătălia de la Verbovca a bulgarilor cu turcii și spînzurarea lui Constantin bulgarul la Rusciuk” ¹⁶⁹. Mai tîrziu, spectacolele date de trupa lui Dobri Voinikov la Brăila și chiar și

¹⁶⁵ Idem, *Relațiile româno—turce în perioada februarie-iulie 1866...*, p. 843 și urm.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 856 și urm.

¹⁶⁷ *Les plaies de la Bulgarie*, Galați, 1867, p. 12 ; cf. și Traian Ionescu-Nișcov, *Unele aspecte din mișcarea de eliberare națională a bulgarilor din nordul Dunării între 1850—1870, în Relații româno — bulgare de-a lungul veacurilor...*, vol. I, p. 374.

¹⁶⁸ Vl. Diclescu, *Din corespondența lui Gheorghe S. Rakovski în 1867*, în „Studii”, X (1957), nr. 6, p. 135.

¹⁶⁹ Traian Ionescu-Nișcov, *op. cit.*, p. 379.

la București au reputat de asemenea succes, la o reprezentare participând chiar domnitorul ¹⁷⁰.

Răspunzînd evaziv la notele de protest ale puterii suzerane ori ale altor puteri, refuzînd să procedeze la extrădarea fruntașilor bulgari (cel mult invitîndu-i pe aceștia să părăsească temporar țara) ori procedînd la arestări de cel mult cîteva zile, autoritățile române au sprijinit neconținut activitatea patrioților din țara vecină, înfruntînd pentru aceasta evident riscul atitudinii lor îndrăznețe. „Circulările“ care au fost emise aveau de obicei în vedere „trezirea în masă“, implicînd deci toleranța oficială pentru treceri individuale, fie ele și succesive! „Trăim într-o țară pe care o putem numi a doua Elveție“, scria în decembrie 1869 Karavelov într-unul din ziarele bulgărești ce apărea în România. „România — continua el — conform Constituției sale liberale, permite tuturor naționalităților, fără deosebire, să se dezvolte liber, să se întărească și să progreseze, să se dedice comerțului și să exercite orice muncă, fără nici un fel de opreliște; pe scurt, România este țara care a înscris ca deviză cuvintele: «Libertate și cultură»“ ¹⁷¹. În aceste condiții este de înțeles de ce Botev a putut înființa un comitet al Comunei bulgare în 1871 și a compus la Galați un „simbol al credinței al Comunei bulgare“ ¹⁷². Neîndoielnic că în împrejurările redeschiderii „crizei orientale“, activitatea revoluționară a patrioților bulgari în România s-a intensificat, aici fiind principala bază a acțiunilor de eliberare pe care ei le vor întreprinde în 1877—1878.

În cursul deceniului anterior cuceririi independenței ei, România s-a afirmat într-o măsură accentuată ca unul din statele continentului aflat în preajma unei modificări a statutului său internațional, ca viabilă și plină de vitalitate. În toate marile capitale europene — cu ex-

¹⁷⁰ Nikolai Jeleu, *Bucureștiul și renașterea culturală bulgară, în Relații româno—bulgare de-a lungul veacurilor*, vol. II, București, 1984, p. 27.

¹⁷¹ „Svoboda“ din 12 decembrie 1869, apud Nicolae Ciachir, *Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din Sud-Estul Europei...*, p. 93.

¹⁷² Constantin Velichi, *România și renașterea bulgară*, București, 1980, p. 247—248.

cepția doar a Londrei — agenți diplomatici români reprezentau în 1877 principatul modern constituit în 1859 la Carpați și la Dunăre¹⁷³, convenții ori angajamente comerciale fuseseră încheiate cu marile puteri ori cu state suverane de mai mică anvergură, fusese bătută moneda națională. *Pasul* realizat în 1866 a fost — ca și cel din 1859 ! — evident confirmat prin zece ani de rezistență și afirmare.

Izbucnirea „crizei orientale“ în vara anului 1875 va alcătui cadrul internațional propice înscrierii României pe drumul eliberării ei naționale depline, va crea condițiile unui nou pas înainte, al unui nou *fapt împlinit*. Operația de desprindere de Imperiul otoman s-a făcut însă după o minuțioasă fază de pregătire. Neutralitatea a reprezentat — ca și în 1914—1916 — o lungă și necesară perioadă intermediară înainte ca statul național român să ia parte nemijlocită la conflictul balcanic, să obțină prin luptă și jertfă de sînge neatîrnarea. În cursul deceniului care se scursese începînd din 1866 fusese pregătită în mod obiectiv atît ruperea de sub suzeranitate devenită anacronică, cît și afirmarea României ca o entitate independentă și suverană, recunoscută ca atare în Europa ultimului sfert al secolului al XIX-lea.

¹⁷³ În deceniul analizat au fost create agenții la Viena, Petersburg, Berlin și Roma (*Reprezentanțele diplomatice ale României...*, vol. I, p. 155—255).

II

PROBLEMELE ECONOMIEI ROMÂNIEI

Un vizitator al Bucureștilor, capitala Țării Românești și viitoarea capitală a statului român, scria în 1829 : „Nu este un oraș european“¹. „Privind cineva strada Mogoșoaiei, în apropierea teatrului — descrie centrul aceluiași oraș un contemporan numai cu treizeci de ani mai târziu — se crede strămutat într-una din cele dintii capitale a Europei“². Iar în 1877 scriitorul rus Vsevolod Garșin descria astfel Bucureștii : „Orașul acesta are un aspect absolut european, cel puțin străzile pe care am trecut noi. Oriental a rămas numai faptul că străzile sînt înguste și întortocheate. În schimb, pavajele sînt admirabile, există instalații de gaz de iluminat, tramvaie cu cai, case și prăvălii frumoase“³. Aceste notații sînt edificatoare în definirea unor mutații, care afectînd în primul rînd marile centre urbane se răsfrîngeau firesc, chiar și într-o măsură mai restrînsă, asupra întregii țări, iar transformările de natură economică ce-au avut loc în același răstimp, și mai ales în ultima parte a sa, explică de ce s-a putut realiza saltul menționat, de ce statul național s-a putut constitui și de ce cucerirea independenței s-a impus ca o necesitate imperioasă.

¹ G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 270.

² Wnderhalter, *Trecutul, prezentul și viitorul*, în „Românul“, nr. 11 din 27 ianuarie/8 februarie 1859, p. 42—43.

³ G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 436.

Hotărîtor a fost, în amplul și multilateralul proces de mutații, momentul făuririi statului național, care a deschis o cale largă modernizării. La 6/18 decembrie 1859, într-un amplu mesaj, în care erau trasate liniile definitorii ale evoluției societății românești, domnitorul Cuza lega „calea progresului” de Unirea „mai strînsă” și de Neatîrnarea „mai deplină”. El definea astfel sarcinile ce reveneau tînarului stat național: „Avem tot de creat; avem a întemeia creditul nostru public, a deschide drumuri, a face poduri, a împodobi și a sănătoși orașele, a lărgi porturile, a înflori comerțul, a încuraja industria, a întări armata, a săpa canaluri, a întinde linii de drum de fier pe suprafața pămîntului nostru pentru înlesnirea comunicărilor și într-un cuvînt a dezvolta toate stabilimentele publice”⁴. Apărea evident că îndeplinirea acestui program menit a da tinerei Români trăsăturile unui stat modern era corelată *independenței*. Domnia lui Alexandru Ioan Cuza a reprezentat un moment în care în domeniul agriculturii și al industriei, al lucrărilor publice, al comerțului intern și extern progresul a fost evident. Dezvoltarea tuturor domeniilor economice românești a concurat la crearea unor puternice baze pentru modificarea statutului internațional al statului național român, pentru afirmarea sa ca o entitate europeană de sine stătătoare.

Analiza diferitelor sectoare ale economiei în deceniul premergător cuceririi independenței României este revelatoare în a dezvălui premisele procesului politic al eliberării statului național român. Avem de-a face pe de o parte cu o dezvoltare multilaterală de necontestat, iar pe de altă parte cu stavile ce se cereau încă înlăturate și pentru desființarea cărora independența s-a impus ca o necesitate imperioasă.

După 1829 agricultura primise un puternic avînt în Principate prin integrarea accentuată a producției cerealiere românești în schimbul economic mondial. De aci însă și contradicțiile, care au dus la revoluția din 1848, cadrele strîmte ale orînduirii în ființă trebuind înlătu-

⁴ Mesagii, proclamații, răspunsuri și scrisori oficiale ale lui Cuza Vodă, Vălenii de Munte, 1910, p. 30.

⁵ *Ibidem*, p. 14.

rate, progresul necesar în noile condiții ce se creaseră, o dată cu suprimarea monopolului otoman asupra producției cerealiere, neputînd fi asigurat în tiparele feudale. Trebuie însă remarcat că pătrunderea din ce în ce mai accentuată a elementelor capitaliste — dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial, începuturile unei tehnici moderne și utilizarea muncii salariate — a avut loc și în această perioadă de tranziție, deschizînd drum *noului* în această importantă ramură a economiei⁶. Cu toată represiunea din 1848—1849, menținerea mai departe a relațiilor feudale în agricultură n-a mai fost posibilă, problema agrară dominînd prin acuitatea ei țările române la mijlocul secolului al XIX-lea. Dacă în Transilvania această problemă și-a găsit rezolvare, desigur în limite burgheze, în timpul revoluției din 1848—1849 și în perioada imediat următoare, în Principate, ca și în Basarabia, ea n-a mai fost soluționată decît în cel de-al șaptelea deceniu al secolului. Reforma agrară efectuată în 1864 în Principatele Unite a avut o deosebită însemnătate în procesul complex de organizare a statului modern român. Ea a statornicit noi relații în agricultură, deschizînd mai larg porțile procesului de modernizare în această ramură și totodată a contribuit la progresul întregii economii⁷. Dar, totodată, marea proprietate a continuat să întrecă în suprafață cu de peste trei ori ansamblul loturilor repartizate țăranilor împroprietăriți⁸.

„Astăzi — remarca Petre S. Aurelian, economist de seamă român, la sfîrșitul celui de-al optulea deceniu al secolului al XIX-lea — trei pătrimi din populațiunea țării se ocupă cu agricultura. Comerțiu nostru cu țările străine este alimentat cu produse agricole. Finanțele statului, mijloacele cu care se întîmpină toate cheltuielile

⁶ Pentru problema agrară în această perioadă : Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres (1829—1864)*, Paris, 1937 ; Ilie Corfus, *L'agriculture en Valachie durant la première moitié du XIXe siècle*, București, 1969 ; Apostol Stan, *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, București, 1971.

⁷ Vezi N. Adăniloiaie și Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, București, 1967.

⁸ Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung, 1866—1877*, München, 1989, p. 115.

publice, se culeg mai toate de la agricultori. Armata noastră este în mare parte compusă din copiii cultivatorilor⁹. Același economist considera în mod îndrituit că „sînt puține staturi care să întrunească ca țara noastră situațiuni topografice pre cît de variate pre atît de priincioase pentru agricultură și industrie¹⁰. Neîndoielnic că solul României favoriza dezvoltarea agriculturii. „Terenurile agricole ale României — remarca tot Aurelian — sînt dintre cele mai fertile și putem afirma că nu există țară în Europa, afară de Rusia, unde să se găsească, potrivit cu suprafața totală, o întindere mai mare de pămînturi roditoare¹¹.

Este însă drept că tehnica a continuat și după 1864 să nu fie la nivelul celei din țările cele mai înaintate¹². „Din pricina circumstanțelor economice în care se găsește România, sistemul de cultură care este practicat prezintă mai ales caracterul extensiv; în fapt, cu un teritoriu foarte întins, o populație puțin numeroasă, capitaluri neîdestulătoare, căi de comunicații puțin dezvoltate, relații comerciale încă restrînse, sistemul intensiv, care pretinde condiții cu totul opuse, n-ar putea exista^{*}. Caracterizarea aceasta dată în 1867 de P. S. Aurelian și Alexandru Odobescu¹³ a fost menținută și în 1876 de M. G. Obedenaru¹⁴, ceea ce indică limpede că în această privință

⁹ P. S. Aurelian, *Terra nostra, Schițe economice asupra României*, ed. II-a revăzută și adăosă, București, 1880, p. XIX.

¹⁰ *Ibidem*, p. 1

¹¹ *Ibidem*, p. 56.

¹² Vezi pentru stadiul de dezvoltare al agriculturii în perioada analizată: I. Adam și N. Marcu, *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României (după reforma din 1864)*, vol. I, București, 1956.

¹³ *Notice sur la Roumanie principalement au point de vue de son économie rurale, industrielle et commerciale*, Paris, 1868, p. 52.

¹⁴ M. G. Obedenaru, *La Roumanie économique d'après les données les plus récentes*, Paris, 1876, p. 94—95.

* „A cause des circonstances économiques dans lesquelles se trouve la Roumanie, le système de culture qu'on y pratique présente surtout le caractère extensif; en effet, avec un territoire très étendu, une population peu nombreuse, des capitaux insuffisants, des voies de communication peu développées, des relations commerciales encore restreintes, le système intensif, qui demande des conditions tout opposées, ne saurait exister“.

lucrurile nu se schimbaseră prea mult în curs de un deceniu. *Cu toate acestea, un început se făcuse.* Dacă în 1865 existau în Principatele Unite 101 secerători perfecționați și 312 batoze, în 1874 se ajunsese la 469 secerători perfecționați și la 989 batoze (deci creșteri de aproape 500%, respectiv 3000%), totuși din cele 185 835 pluguri existente în 1874 doar 37 661 erau considerate „perfecționate”¹⁵ (în schimb, în 1905, numărul acestor pluguri depășea 300 000)¹⁶. Aurelian mai remarcă : „chiar plugul cu aburi... s-a introdus în țara noastră”¹⁷.

Terenurile arate au crescut între 1865 și 1874 cu o treime, de la 2 221 862 hectare la 3 303 205 hectare¹⁸. Acestora li se adăugau 102 084 ha de vii, 2 544 214 de pășuni și fâneți, 2 014 923 ha de pădure și 3 787 183 ha de pământuri necultivate¹⁹. În ordinea întinderii culturilor, porumbul se situa pe primul loc (1 278 092 ha), urmat de grâu (992 106 ha), de orz (354 023 ha), de secară (103 721 ha), de ovăz (99 242 ha) și de mei (90 630 ha)²⁰. Rapița, plantă industrială, cunoscuse o extindere în curs de două decenii. „De unde la început se semăna cel mult zece pînă la cincisprezece mii de pogoane — remarcă P. S. Aurelian —, astăzi întinderea cultivată se apropie de 200 de mii de pogoane”²¹. Mai existau culturi de in, cînepă, diferite legume, tutun, livezi cu arbori fructiferi și începuturi încă experimentale de cultivare a sfeclei de zahăr²².

¹⁵ *Notice sur la Roumanie...*, p. 52 ; M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 95 ; V. Maciu, *Dezvoltarea capitalismului în România între 1864 și 1878*, în *Istoria României*, vol. IV, p. 449.

¹⁶ *Statistica mașinilor și uneltelor agricole întrebuințate în 1905*, p. 36.

¹⁷ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 126.

¹⁸ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 173.

¹⁹ *Ibidem*, p. 88.

²⁰ *Ibidem*, p. 97.

²¹ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 163. În 1873, potrivit unui raport consular francez trimis din Galați, se produsese 1 500 000 hl. rapiță, cea mai mare parte destinată exportului (C. Bușe, *Unele considerațiuni privind viața economică a României între 1862 și 1876*, în „Analele Universității București. Istorie”, XXII (1973), nr. 2, p. 51.

²² P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 166.

Dacă suprafața agricolă crescuse după reforma din 1864, în schimb se înregistraseră producții nu totdeauna satisfăcătoare (fapt datorat în parte unor factori naturali), ca și scăderea numărului animalelor domestice, explicată în parte prin creșterea culturilor. De la 506 104 cai în 1860, se trecuse în 1873 la 426 859 cai²³, vitele scăzuseră de la 2 751 168 capete la 1 886 990 capete, deci de la o vită la 4 $\frac{1}{2}$ hectare la o vită la 6 hectare²⁴. Oile înregistraseră o scădere mai redusă, trecându-se de la 4 819 900 de capete în 1860, la 4 786 317 capete în 1873²⁵, iar numărul porcilor scăzuse cu o cincime — de la 1 088 737 capete se trecuse la 836 944 capete²⁶. După 1864, agricultura românească nu reușise deci să adapteze creșterea animalelor domestice noilor sale structuri.

Agricultura din România era încă paralizată în preajma cuceririi independenței țării de împletirea relațiilor moderne cu puternice rămășițe feudale, de faptul că deținând cea mai mare parte a pământului și după reforma din 1864 moșierii își modernizau inegal și în ansamblu lent gospodăriile, că țăraniii împroprietăriți nu-și putuseră îmbunătăți substanțial situația economică²⁷ con-

²³ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 138.

²⁴ În aceeași perioadă se înregistra o vită la 5 hectare în Franța, una la 3 hectare în Anglia și una la 4 hectare în Irlanda (*Ibidem*, p. 147).

²⁵ *Ibidem*, p. 161.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Vezi și Gh. Cristea, *Probleme ale modernizării agriculturii României (1864—1877)*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, vol. 7, București, 1983, p. 147—203. Pentru aplicarea legii rurale din 1864 și pentru legislația ce i-a urmat, vezi: Dan Berindei și N. Adăniloae, *op. cit.*; V. M. Russu, *Din politica agrară a regimului burghezo-moșieresc în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Legile de vânzare a bunurilor statului din anii 1866 și 1868*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Iași, I (1964), p. 117—128 și Idem, *Contribuții la cunoașterea legislației agrare din primii ani ai regimului burghezo-moșieresc*, în „Analele Științifice ale Universității Alexandru Ioan Cuza. Istorie. Filologie”, 11 (1965), p. 125—134. În iulie 1876 o nouă lege pentru vânzarea bunurilor statului la prețuri reduse, în loturi de 5, 6, 7, 8 ha „și așa mai departe”, nu și-a găsit aplicabilitatea decât după războiul de independență (Vasile Maciu, *România în ajunul războiului pentru independență*, în volumul *Independența — lupta milenară a poporului român*, Iași, 1977, p. 53; cf. Radu Rosetti, *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, seria II, vol. II, partea I, București, 1907, p. 351).

tinuînd să fie legați de marea proprietate prin „tocmeli“ de munci agricole, legiferate în 1867 — în baza unui proiect din 1865 — și în 1872 printr-o nouă lege care le înăspriseră²⁸ și prin sistemul dijmei. Oricum, esențial era faptul că prin Constituția din 1866 fusese confirmată inviolabilitatea reformei din 1864. Prin art. 20 era stabilit: „Proprietatea dată țăranilor prin legea rurală și despăgubirea garantată proprietarului prin acea lege, nu vor putea fi niciodată atinse“. Este însă drept că art. 19 contribuia la „liniștirea“ posedanților față de eventuale noi exproprieri, „proprietatea de orice natură“ fiind declarată „sacră și inviolabilă“, neînchizîndu-se însă totuși porțile unor viitoare exproprieri „pentru cauză de utilitate publică“. De asemenea, art. 133 evidenția „nealienabilitatea pămînturilor foștilor clăcași“, pe timp de 20 de ani, confirmînd în această privință legea rurală din 1864²⁹. Faptele relevă și ele — deși cu întîrziere și din cauza unor recolte slabe și a crizei agricole — caracterul progresist și benefic al reformei. În vremea guvernării liberal-radicală, mesajul domnesc din 3/15 ianuarie 1868 evidenția că „...Doi ani însă au fost îndestul la noi, pentru ca libertatea muncii și a proprietății să dea roadele cele mai frumoase și pentru ca românii să se poată orienta în noua lor condițiune ca producători...“³⁰. În ceea ce privește nivelul general de dezvoltare a agriculturii,

²⁸ Pentru țăranime, vezi I. Adam și N. Marcu, *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României (după reforma din 1864)*, vol. I, București, 1956; C. Corbu, *Țărănimea din România între 1864 și 1878*, București, 1970; Ion Ilincioiu, *Țăranii, pămîntul și moșierii din România, 1864—1888*, București, 1982; Ion Pătroi, *La cumpăna a două epoci: 1849—1877. Studiu asupra vieții agrare din Oltenia*, Craiova, 1983; în privința tocmelilor vezi Gh. Cristea, *Contribuții la istoria problemei agrare în România. Învoielile agricole (1877—1882). Legislație și aplicație*, București, 1977; mai vezi și V. Russu, *Observații privind aplicarea legii învoielilor agricole din 1866 în „Analele Științifice ale Universității A. I. Cuza. Istorie“*, XIX (1973), fasc. 1, p. 103—110; Ion Pătroi, *Despre geneza legii pentru tocmelile agricole și pentru executarea lor*, în „Oltenia“, Craiova, vol. I (1974), p. 147—169.

²⁹ Dionisie Ionescu, Gh. Tuțui și Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, 1957, p. 470, 482.

³⁰ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, București, 1909, tomul I, p. 95.

era cert; cu toate limitele încă existente, că progresele înregistrate (ce este drept, mai ales prin extinderea culturilor și prin creșterea posibilităților de comercializare, după ce, începînd cu 1869, intrase treptat în funcțiune rețeaua de căi ferate³¹ și se lărgise și rețeaua de drumuri moderne) indicau un sens ascendent.

Încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, industria românească înregistrase progrese evidente, al căror ritm s-a accelerat spre mijlocul și mai ales în a doua jumătate a aceluiași secol. Între 1832 și 1860 numărul meseriașilor bucureșteni a crescut cel puțin de trei ori³², iar din cele 12 867 „stabilimente“ industriale (de fapt, în cea mai mare parte ateliere) constatate de recensămîntul din 1860 (cu unele întregiri în 1863), 7 849 erau înființate începînd cu anul 1850³³. Dacă în prima jumătate a secolului au predominat industria casnică, meșteșugul și mica producție de mărfuri, în cea de-a doua jumătate și mai ales din cel de-al optulea deceniu s-a constatat o mai accentuată dezvoltare a *manufacturii* și a *fabricii* — cea dintîi în industria textilă, a confecțiilor și în industria alimentară, cea de-a doua în industria hîrtiei, a zahărului, a cimentului și în rafinăriile de petrol³⁴ —, menținîndu-se însă și celelalte trei stadii³⁵, deși dezvoltarea industrială „era anarhică și profund inegală“³⁶.

În perioada următoare reformei din 1864, industria din România n-a luat însă imediat avîntul ce a început

³¹ Pînă atunci, încă la sfîrșitul deceniului al șaptelea din secolul XIX, un raport consular constata că „de la Galați la Liverpool cheltuielile sînt mai puțin ridicate decît ale transportului de la 50 mîle din interiorul țării...“ (C. Bușe, *op. cit.*, p. 51).

³² Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești, 1459—1862*, București, 1963, p. 164—165.

³³ „Anale Statistice“, 1863, p. 136—137.

³⁴ G. Zane, *Caractères généraux du développement de l'industrie roumaine au cours de la seconde moitié du XIXe siècle*, Bucarest, 1970, p. 5 (*communication présentée au Ve Congrès International d'Histoire Economique*).

³⁵ Idem, *L'industrie roumaine au cours de la seconde moitié du XIXe siècle*, Bucarest, 1973, p. 11.

³⁶ Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *Cu privire la problema revoluției industriale în România*, București, 1957, p. 41. Pentru revoluția industrială mai vezi *Revoluția industrială în România*, în *Revoluția industrială*, București, 1963, p. 218—263.

să fie constatat mai ales începînd din deceniul al nouălea al secolului al XIX-lea ca urmare evidentă a dezvoltării capitaliste, dar și a cuceririi independenței. Situația a îngrijorat pe contemporani. „Noi avem mai multe industrii de un mare viitor — scria în 1870 Ion Ghica exprimîndu-și rezervele —, dar care sînt foarte înapoiate; au rămas în starea în care erau cînd s-au introdus întîiași dată acum cîteva secole și care, străine de progresele ce au făcut acea industrie în alte țări, dispărea una cîte una”³⁷. Cîțiva ani mai tîrziu, P. S. Aurelian se arăta și mai pesimist în aprecierile sale. „România — nota el — este una din țările cele mai înapoiate în industrie”³⁸. „România — își exprima părerea și M. G. Obedenaru în 1876 — n-a avut niciodată ceea ce se numește marea industrie”.* „Nu aptitudinile lipsesc populației române — mai preciza el —, căci vedem în Transilvania românii dedicîndu-se exploatarei minelor, fabricării hîrtiei, a frînghiilor, a țesăturilor, a sticlei etc.”³⁹. El mai constata că „marea industrie din țările vecine a înăbușit micile industrii ce se formau sau embrionare din România”⁴⁰, considerație care indica necesitatea afirmării independente a României ca o condiție *sine qua non* pentru dezvoltarea industriei sale amenințată de concurența inegală a industriilor marilor state.

Dar mai trebuie remarcat că aprecierile pesimiste ale economiștilor contemporani nu reflectau decît una din fațetele unei realități, care se prezenta mult mai complexă. Ei raportau situația din România celei din țările cele mai înaintate, fără a ține seama în suficientă măsură de *punctul de plecare* a evoluției moderne românești și de asemenea, fără a lua în considerare în sufi-

³⁷ Ion Ghica, *Scrisori economice*, vol. I, București, 1937, p. 108.

³⁸ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 179.

³⁹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 190 („Ce ne sont pas les aptitudes qui manquent à la population roumaine, car nous voyons en Transylvanie des Roumains se livrer à l'exploitation des mines, à la fabrication du papier, des cordes, des tissus, du verre etc.”).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 191 („la grande industrie des pays voisins a étouffée les petites industries naissantes ou embryonnaires de la Roumanie”).

* „La Roumanie n'a jamais eu ce qui s'appelle la grande industrie.”

cientă măsură problemele de ansamblu ale industriei românești în perioada dată.

Minuțioasa analiză pe care George Zane a făcut-o este edificatoare pentru cunoașterea reală a situației industriei românești în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, industria casnică țărănească, îndeosebi în domeniul textil și al confecțiilor de îmbrăcăminte, a continuat să fie în ascensiune după 1850⁴¹, deși, din al șaptelea deceniu al secolului al XIX-lea, s-au înregistrat semne de stagnare și chiar de regres, datorate atât unor lipsuri de materie primă cât și concurenței produselor manufacturate⁴² (ceea ce însă nu indica numai o creștere a importurilor, dar și *dezvoltarea stadiilor superioare ale industriei*).

Producția meșteșugărească a acoperit necesitățile de consum ale populației pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, dar după 1850 și mai ales în anii 1860—1865 ea a început să-și piardă treptat pozițiile, în târguri și orașe, la sate ea menținându-se însă și chiar dezvoltându-se⁴³. În 1867 P. S. Aurelian semnală existența unor meseriași de elită la București, dar numai șase ani mai târziu tot el înregistrează alarmat dispariția unor meserii tradiționale și încercările unor meseriași de a-și alege alte profesii⁴⁴. Breslele, declarate inutile de un ministru de interne în 1864⁴⁵, au fost suprimate în 1873⁴⁶. Nu era vorba însă atât de concurența pe care o aduceau micii producții de mărfuri stadiile mai avansate ale industriei capitaliste — deși neîndoielnic dezvoltarea acestora a accentuat decăderea meseriilor la orașe —, cât mai ales de concurența aprigă a

⁴¹ G. Zane, *op. cit.*, p. 23.

⁴² *Ibidem*, p. 34. De exemplu, chiar în domeniul industriei casnice țărănești textile, pătrunderea pînzei de bumbac a dus la limitări (Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoiu*, București, 1866, p. 498—499).

⁴³ G. Zane, *op. cit.*, p. 55, 60, 61, 94, 109.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 113—116.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 136.

⁴⁶ Vezi Matei Ionescu, *La fin des corporations et les débuts des chambres de commerce et d'industrie*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, VI (1967), nr. 6, p. 881—905. În problema meseriașilor mai vezi Paraschiva Căncea, *Încercări de redresare a meseriilor în perioada 1864—1900*, în „Studii“, 22 (1969), nr. 1, p. 69—84.

produselor primite din străinătate, ritmul importurilor crescînd după 1860 și apoi, în cel de-al optulea deceniu îndeosebi — cînd „mărfurile marilor națiuni capitaliste ajungeau în valuri irezistibile în România”⁴⁷ —, adică tocmai în perioada imediat anterioară cuceririi independenței. Pe de o parte, guvernânții conservatori se arătau interesați cu prioritate de problemele agriculturii și, pe de altă parte, *necesitatea politică* a încheierii convențiilor comerciale — prilej de afirmare a unei poziții *independente* — a dus la o și mai accentuată deschidere a granițelor față de produsele străine, ceea ce a lovit nu numai în mica producție de mărfuri, dar și în ritmul de dezvoltare a stadiilor avansate ale industriei.

Volumul încă redus al pieței naționale, insuficiențele acumulări interne de capital, lipsa de muncitori calificați, politica de frînă a capitalului străin față de economia și îndeosebi față de industria românească și desigur menținerea dominației otomane, toate acestea au contribuit la relativ mai slaba dezvoltare a industriei României în perioada anterioară anului 1877⁴⁸. Numărul întreprinderilor industriale mai mari a crescut totuși între 1866 și 1877 de la 39 la 173⁴⁹, deși dezvoltarea industrială modernă a țării era evident încă incipientă, ceea ce l-a făcut pe P. S. Aurelian să scrie cu doi ani înainte de cucerirea independenței — fără a ține seama însă de întreaga realitate și de stadiul general de dezvoltare a țării — că „industria mare, aceea care prin puterea capitalurilor și a inteligenței transformează produsele agricole și miniere în obiecte manufacturate, acea industrie care nu numai că îndeestulează trebuințele locale, dar alimentează și comerțul de exportățiune, nu există încă în țara noastră”⁵⁰.

Bilanțul anului 1876 a încercat să-l facă M. G. Obedeanaru, proclamînd că „marea industrie a țărilor vecine a

⁴⁷ G. Zane, *op. cit.*, p. 163 („...les marchandises des grandes nations capitalistes arrivaient en Roumanie en vagues irrésistibles”).

⁴⁸ Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 45—47.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 34.

⁵⁰ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 179.

înăbușit micile industrii în formare sau embrionare din România*, că „dreptul de intrare de 7 1/20% constituie o barieră prea șubredă pentru protecția fabricilor indigene“** și că „astăzi toate fabricile din România sînt închise, cu excepția unei uzini pentru fabricarea lumînărilor de stearină și de o singură fabrică de postav“⁵¹. Scriind cam în aceeași perioadă, P. S. Aurelian, deși și el reticent, remarcă însă că „în anii din urmă s-au fondat mai multe fabrici de săpun, de lumînări stearice, de făină, de ulei, de paste alimentare, ateliere pentru fabricația mașinilor și instrumentelor și altele“⁵².

„Bilanțul“ lui Obedenaru, al cărui pesimism avea și un substrat politic în anul de încheiere a guvernării de o jumătate de deceniu a conservatorilor și care era datorat desigur și faptului că se întemeia pe cifrele recensămîntului din 1859, este de altfel parțial desmintit chiar de el, atunci cînd trece la analiza de detaliu a situației industriei românești⁵³. El constata existența la Galați a singurei fabrici de lumînări, „qui prospère“, numărînd peste 50 de lucrători și producînd anual 600 000 kg lumînări și 2 000 000 kg săpun, și la Tîrgu Neamț a fabricii de postav a lui M. Kogălniceanu, cu 120 lucrători și cu o producție de 50 000 m postav și 8 000 de pături pentru armată⁵⁴, și semnală avîntul pe care-l dobîndise industria extractivă a sării și mai ales a petrolului⁵⁵.

În general, datele furnizate de Obedenaru privind industria sînt însă eliptice și incomplete. P. S. Aurelian ne apare în această privință mult mai documentat, „la zi“. El clasa industria în trei ramuri. Privind cea dintîi —

⁵¹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 191 („...aujourd'hui toutes les fabriques de la Roumanie sont fermées, à l'exception d'une usine pour la fabrication des bougies stéariques et d'une frabrique de draps“).

⁵² P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 183.

⁵³ Mai vezi Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 34 și urm.

⁵⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 194.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 196—209.

* „... la grande industrie des pays voisins a étouffé les petites industries naissantes ou embryonnaires de la Roumanie“.

** „... le droit d'entrée de 7 1/2 constitue une barrière trop faible pour la protection des fabriques indigènes“.

industrii avînd ca materii prime „vegetale“ — Aurelian arăta că „morile cu vapori se înmulțesc în tot anul“ și caracteriza „stabilimentul din Brăila al d. Gerbolini și Borghetti“ drept „cel mai important din toată România“, lucrînd și pentru export, pentru a însemna însă apoi într-o notă că din cauza concurenței morilor austro-ungare întreprinderea își întrerupsese între timp activitatea!⁵⁶ „De cîtiva ani a început să se fabrice paste alimentare“, constată el, observînd că pastele românești fuseseră medaliatate cu prilejul Expoziției universale de la Paris din 1867⁵⁷. P. S. Aurelian mai amintea de fabricarea alcoolului din cereale ca de „o industrie care a luat mare dezvoltare“ și de fabricarea berii, considerînd că de la 1860 „producția trebuie să se fi îndoit de vreme ce în București s-au înființat mai multe stabilimente importante“⁵⁸. El caracteriza industria lemnului ca „plină de viitor“, nota absența filaturilor mecanice, observa că „fabricațiunea uleiurilor, a celui de sămînță de rapiță și în se dezvoltă în tot anul“, deși adăuga că „cu toate acestea pînă astăzi tot ni se trimite ulei de in din Engiltera și alte țări“⁵⁹. Aurelian mai arăta că „după 1875“ — de fapt în 1875 și 1876 sub scutul legii din martie 1873⁶⁰ — se înființaseră fabricile de zahăr de la Sascut și Chitila⁶¹; este de observat că de la început această industrie a zahărului a apărut bazată pe tehnica mașinistă⁶².

Aurelian se arăta mai pesimist atunci cînd se referea la „industriile derivate din produse animale“, arătînd că săpunurile, fabricarea lumînărilor, zalhanalele și tăbăcăriile înregistraseră un declin, atît datorită concurenței produselor străine, cît și restrîngerii materiilor prime

⁵⁶ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 184—185.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 185; în legătură cu participarea României la marele eveniment internațional, V. Alecsandri informa, în februarie 1867, pe Alexandru Hurmuzaki: „... am vizitat palatul Expoziției Universale... Vitrina română promite a fi destul de frumoasă“ (V. Alecsandri, *Opere*, vol. IX, îngrijit de Marta Anianeanu, *Correspondență*, 1861—1870, p. 288).

⁵⁸ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 185—186.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 186.

⁶⁰ Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 36.

⁶¹ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 186.

⁶² Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 36.

(împuținarea vitelor, în privința zalhanalelor)⁶³; în privința industriei postavului, semnală și el că numai întreprinderea lui Kogălniceanu rezistase concurenței⁶⁴.

Ca și Obedenaru, Aurelian releva — vorbind de „industriile derivate din minerale” — însemnătatea pe care o dobândise extracția petrolului. Deplîngînd însă limitarea extracțiilor, minerale la petrol și sare⁶⁵, el considera că „industria petrolului a prins rădăcini în țara noastră și cu oarecare străduință din parte-ne va deveni o ramură din cele mai însemnate de venit”⁶⁶. Obedenaru, la rîndul său, ne informează asupra creșterii accelerate a producției de petrol, de la 37 730 hectolitri în 1862 la 174 400 hectolitri în 1873⁶⁷. Exploatarea se făcea însă primitiv, prin puțuri de o adîncime maximă de 120 m și nu prin sonde⁶⁸, iar exportul începuse să se lovească din 1867 de concurența petrolului american⁶⁹. Trebuie însă notată și apariția în mai multe orașe — București, Ploiești, Galați, Brăila — a unor rafinării⁷⁰, al căror număr a crescut de la 8 în 1864 la 20 în 1878⁷¹. În privința extracției sării, de la 45 400 000 kg în 1864 se atinsese în 1873 o producție de 83 000 000 kg⁷², creșterea producției datorîndu-se și introducerii forței aburului în acest sector al

⁶³ Totuși, au fost înființate și în acest sector noi întreprinderi. În 1871, o zalhana a fost astfel înființată la Craiova, în marginea orașului, pentru care se achiziționau sute de vite și se aduceau lucrători și din Bulgaria — proprietarii fiind frații Iliev (D. Kosev, V. Paskaleva și Vl. Diculescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în secolul al XIX-lea*, în volumul *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII—XIX*, vol. I, București, 1971, p. 326—327).

⁶⁴ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 192—194.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 196.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 200.

⁶⁷ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 207—208.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 203.

⁶⁹ Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 39.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 38—39. Mai vezi Gh. Răvaș, *Din istoria petrolului românesc*. București, 1955; Constantin Boncu, *Contribuții la istoria petrolului românesc*, București, 1971.

⁷¹ V. Maciu, *Dezvoltarea capitalismului în România între 1864 și 1878*, în *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 456.

⁷² M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 199—200.

economiei. „Sarea — arăta Aurelian — se scoate cu mănecuri puse în mișcare cu cai. De curînd s-a introdus la aceste saline extracțiunea prin forța vaporului“⁷³. Ar mai trebui adăugat că industria materialelor de construcții — cărămidă, var, ipsos și ceramică — și într-o oarecare măsură cea metalurgică (la București îndeosebi), atelierele militare și cele de căi ferate⁷⁴ completau peisajul industriei din România în preajma anului 1877.

Industria României, în anii premergători cuceririi independentei țării, era desigur departe de posibilitățile ei reale de dezvoltare. Abia trezită la o viață modernă, supusă concurenței inegale a produselor statelor mai înaintate — concurență favorizată atît de politica conservatorilor din interior, cit și de liber schimbiști, curent dominant chiar și printre economiștii și oamenii politici cu vederi progresiste ai țării⁷⁵ —, suportînd (ca și întreaga dezvoltare a economiei românești) consecințele suzeranității otomane, industria României era încă ținută în frîne, dar totodată este neîndoielnic că ea marcase, cu toate greutățile, premisele unei viitoare afirmări și aceasta se cerea împlinită. Aceste premise aveau să dea roade în perioada posterioară independenței (mai ales după legea de protejare a mării industrii din 1887), urmare a noului statut internațional al țării, dar și ca rezultată a acumulărilor anterioare.

Comerțul intern și extern s-au dezvoltat într-un ritm susținut în Principate, îndeosebi din cel de-al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea, intensificîndu-se totodată legăturile comerciale dintre țările române⁷⁶, sensul spre

⁷³ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 204.

⁷⁴ Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 40—41.

⁷⁵ Vezi Victor Jinga, *Le concept de liberté dans l'idéologie du commerce extérieur de la Roumanie du XIXe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XI (1972), nr. 3, p. 415 și urm.

⁷⁶ Vezi pentru relațiile economice dintre România și Transilvania în deceniul premergător cuceririi independenței statului național român: Carol Göllner, *Relațiile economice dintre Transilvania și vechea Românie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 255—264; Ioan Tiberian, *Legăturile econo-*

formarea pieței naționale unice fiind evident. În 1860 se numărau în Principatele Unite 30 417 comercianți, măsați îndeosebi în târguri și orașe ; numai la București locuiau 4 742 negustori ⁷⁷. Menținerea pînă în 1864 a relațiilor feudale la sate și drepturile de monopol ale stăpînilor de moșii, insuficienta înzestrare cu căi de comunicație și mijloace rudimentare de transport, lipsa instituțiilor de credit, care să apere pe negustori de camătă, toate acestea au stăvilit totuși, în parte chiar pînă în preajma independenței, desfășurarea activității comerciale în măsura resurselor existente. Reforma agrară din 1864, constituirea de căi de comunicații și îndeosebi de căi ferate în deceniul premergător independenței și de asemenea înființarea în același ultim răstimp a unor instituții de credit, ca și baterea monedei naționale au contribuit la intensificarea activității comerciale, reflectată, între altele, în dezvoltarea orașelor. Populația capitalei București, de pildă, a crescut de la 141 754 de locuitori în 1865, la 177 646 în 1878 ⁷⁸. Legea pentru înființarea Camerelor de comerț din octombrie 1864 și introducerea sistemului metric începînd de la 1 ianuarie 1866 au influențat, de asemenea, facilitarea operațiilor comerciale, schimbul dintre sat și oraș. Iată cum descrie P. S. Aurelian comerțul intern al țării în preajma cuceririi independenței. „Comerțul intern nefiind supus nici unei restricțiuni, afară de cenzul ce plătesc unele produse la intrarea în orașe, este cu neputință să se poată prețui ; poate însă cineva să-și facă o idee despre importanța sa cugetînd

mice dintre țările române în perioada 1867—1875, în „Probleme economice“, XXI (1968), nr. 11, p. 34—44 ; Rodica Șoimescu, Aspecte din relațiile economice dintre România și Transilvania (1866—1876), în „Studii și Materiale de Istorie Modernă“, vol. IV, București, 1973, p. 237—269 ; Adrian Stoica, Legături economice între vechea Românie și Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în „Marisia“, 8 (1978), p. 253—269 ; mai vezi și Tudor Mateescu, Din legăturile comerciale ale Dobrogei cu orașul București înainte de 1877, în „Materiale de Istorie și Muzeografie București“, 10 (1980), p. 165—170. De asemenea, a se consulta : Victor Axenciuc și Ion Tiberian, Premise economice ale formării statului național unitar român, București, 1979.

⁷⁷ „Anale Statistice“, 1860, p. 92—96, 108—109.

⁷⁸ V. Maciu, op. cit., p. 476.

la multiplele trebuințe a unei populațiuni de 5 milioane locuitori. Productele destinate comerțului interior se desfac sau în magazinele din orașe sau în târgurile ce se fac în toate localitățile la diferitele epoce ale anului. Nu există plasă în care să nu se facă tirg o dată sau de mai multe ori pe an. Afară de aceasta, în toate săptămânile se țin târguri în orașe de se aprovizionează populațiunea rurală⁷⁹. Înlesnirea comunicațiunilor va face să înceteze asemenea întruniri; cu toate acestea va trece timp pînă cînd locuitorii din toate comunele țării să poată a-și procura obiectele trebuincioase de-a dreptul din orașe⁸⁰.

Dar neîndoielnic că dezvoltarea comerțului extern a fost mai spectaculoasă în cursul deceniilor următoare tratatului de la Adrianopol (1829), prin care a fost abolit monopolul otoman asupra principalelor produse ale Principatelor și mai ales după constituirea statului național (1859). Comerțul exterior al Principatelor „s-a împătrit” în curs de mai puțin de patru decenii⁸¹, trecîndu-se de la un export în valoare de 35 413 299 lei în 1840 la unul în valoare de 144 962 079 lei în 1875 și de la un import de 19 673 176 lei la un import de 100 834 169 lei⁸², ceea ce reflecta chiar o „încîncire”. „Neutralizarea” gurilor Dunării în urma tratatului de la Paris din 1856 a dus, potrivit opiniei justificate a lui Obedenaru, la sporirea activității comerciale pe căile de apă, aceasta primind apoi un nou și puternic impuls prin punerea în funcțiune a rețelei de căi ferate. „De la racordarea căilor ferate românești cu liniile austriace (1872) — nota el — comerțul Moldovei de sus se face mai ales în Galiția” *. „Cu punerea în exploatare a căilor ferate — mai scria Obedenaru — comerțul exterior a primit un impuls încă mai hotărît și sîntem în drept să ne așteptăm la o dezvoltare

⁷⁹ Vezi și Rodica Andruș-Irimescu, *Lista târgurilor din Transilvania, Banat și România (1852—1918)*, în „Sargetia”, 16—17 (1982—1983), p. 389—410.

⁸⁰ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 232—233.

⁸¹ *Ibidem*, p. 231.

⁸² *Ibidem*, p. 234.

* „Depuis le raccordement des voies ferrées roumaines avec les lignes autrichiennes (1872), le commerce de la haut Moldavie se fait surtout en Galicie”.

mai mare a exploatării cînd vor fi terminate liniile de joncțiune cu Rusia, cu Turcia și cu Austria“⁸³.

Comerțul extern a cunoscut deci o neconținută dezvoltare, balanța comercială fiind în permanență excedentară pînă în 1877, iar exportul rămînînd dominat de materiile prime. Pe primul plan figurau între produsele de export materiile vegetale (peste 80%), pe al doilea plan cele animale (sub 20%) și doar pe al treilea plan cele minerale (ceva peste 1%). În 1871 cele dir.ții figurau în tabelul de export cu 147 781 351 lei, cele de-al doilea cu 26 418 171 lei și materiile miniere doar cu 1 910 537 lei⁸⁴. Dacă patru cincimi din materiile animale exportate treceau în Austro-Ungaria, în privința cerealelor (133 127 640 lei) aproape cîte un sfert a luat calea Imperiului otoman (32 868 831 lei), a Franței (30 528 981 lei) și a Angliei (27 196 085 lei)⁸⁵, următoarea în ordinea importanței înscrind-se Austro-Ungaria cu 17 866 071 lei, la care se adăugau și 7 685 202 lei reprezentînd rapița și alte produse vegetale⁸⁶. „Recolta din anul trecut încă nu s-a vîndut în cea mai mare parte — scria la 7/19 iunie 1871 principele Carol I tatălui său, prezentîndu-i sugestiv dinamismul activității de export românești — dar prețurile sînt bune, căci cererea este considerabilă în porturile din Galați și Brăila; năvile care fac exportul cerealelor sînt numeroase; drumurile de fier au și ele mult de transportat; traficul e foarte animat“⁸⁷.

Produsele exportate din România în 1871 în valoare totală de 177 682 783 lei se trimiteau îndeosebi în următoarele patru țări: Austro-Ungaria (49 635 217 lei), Imperiul otoman (39 586 637 lei), Franța (31 951 541 lei) și

⁸³ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 237 („Avec la mise en exploitation des voies ferrees, le commerce extérieur a reçu une impulsion encore plus marquée: et nous sommes en droit de nous attendre à un plus grand développement de l'exploitation lorsqu'on aura terminé les lignes de jonction avec la Russie, la Turquie et l'Autriche“); joncțiunile au fost efectuate în anii următori, angrenînd și mai puternic România în schimbul economic internațional.

⁸⁴ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 236.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 237, 239.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 239, 240.

⁸⁷ Carol I, *Cuvîntări și scrisori...*, tomul I, p. 249.

Anglia (27 395 260 lei)⁸⁸. În ceea ce privește importul — cifrat în 1871 la 82 927 228 lei — el era efectuat în cea mai mare parte — peste 70 milioane — din aceleași patru țări în care se exportau bunurile românești : Austro-Ungharia (37 028 629 lei), Anglia (14 390 820 lei), Imperiul otoman (10 476 460 lei) și Franța (9 819 459 lei)⁸⁹. În ordinea importanței se aduceau „materii de ață și bumbac” (10 825 696 lei), diferite obiecte de consum (7 656 558 lei), „materii de lână” (6 637 695 lei), „materii animale” (6 603 470 lei), articole diverse (5 924 745 lei), fierărie (5 034 443 lei), materii vegetale (4 480 108 lei), fructe (4 197 067 lei), metale (3 512 595 lei), obiecte de piele (3 182 268 lei), tutunuri (2 928 728 lei), bumbacuri (2 866 521 lei), mătăsării (2 340 577 lei), mașini (1 531 178 lei), băuturi (1 525 778 lei), piei (1 255 727 lei), hîrtie și cărți (1 228 990 lei), minerale (1 032 500 lei) ; celelalte importuri erau inferioare sumei de un milion pe an⁹⁰. Merită să fie evidențiată și sporirea legăturilor economice cu teritoriile sud-dunărene ; exportul României în Serbia s-a dublat între 1866 și 1872 (de la 7 559 246 florini austrieci s-a ajuns la 14 392 328 florini austrieci), importul înregistrînd și el o creștere (de la circa 8 500 000 florini austrieci la circa 11 000 000)⁹¹ și totodată negustorii bulgari, mulți stabiliți, atunci, în România ospitalieră, asigurau și ei o vie activitate comercială, în care erau cuprinse România, teritoriile viitoarei Bulgariei, dar și cercuri de afaceri din centrul Europei⁹². Dar în activitatea aceasta de comerț exterior, accentul cădea încă pe un import destinat claselor posedante, alcătuit îndeosebi din bunuri de consum ; faptul că se importau „mătăsării” în valoare de aproape 2½ milioane și mașini doar de 1½ milion este semnificativ⁹³.

⁸⁸ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 242.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 250.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 243.

⁹¹ Nicolae Ciachir, *Date noi despre relațiile româno-sîrbe în perioada premergătoare și în timpul războiului pentru independență*, în „Romanoslavica”, XV (1967), p. 134.

⁹² D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diculescu, *op. cit.*, p. 312 și urm.

⁹³ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 236 și urm.

Mai trebuie remarcat că este cert că importul real depășea cifrele oficiale; Obedenaru își exprimă astfel opinia că „cifrele publicate de Biroul de statistică reprezintă, aproximativ, jumătate din valoarea reală a produselor importate”⁹⁴.

În ceea ce privește comerțul este însă evident, cu toate sechelele pe care le mai purta, că deceniul premergător momentului cuceririi independenței a însemnat o etapă de intensificare a comerțului intern, ca și a celui extern⁹⁵, cuprinderea mai accentuală a țării în schimbul internațional, ceea ce impunea cât mai grabnica dobândire a unui statut internațional menit a favoriza, într-un cadru mai propice, dezvoltarea pe mai departe a acestor activități. Trebuie remarcat că în anii imediat premergători cuceririi independenței o gravă criză a afectat economia românească, din 1876 exportul produselor cerealiere fiind paralizat, ceea ce a avut grave implicații și asupra stării financiare a statului. Situația avea să se îndrepte, paradoxal, după izbucnirea războiului, în urma achizițiilor întreprinse de armata rusă.

De o deosebită însemnătate în procesul de dezvoltare a economiei românești, contribuind la mai accentuata ei ancorare în economia mondială, au fost în epocă căile de comunicație, sector în care s-au înregistrat progrese remarcabile. Contemporanii înțelegeau rolul deosebit pe care urma să-l aibă dezvoltarea căilor și mijloacelor de comunicație. „Agricultura, comerțul și industria națională — se arăta în mesajul domnesc din 3/15 ianuarie 1868 — cer imperios, pe lângă crearea de instituțiuni de credit, căi de comunicație”⁹⁶. „Fără căi de comunicație — remarca P. S. Aurelian — dezvoltarea economică este imposibilă”, el adăugând că „țările care sînt astăzi în capul producției agricole și industriale sînt în același timp înzestrate cu mai multe căi de comunicație”. Rea-

⁹⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 245 („...les chiffres publiés par la Bureau de statistique représentent, à peu de chose près, la moitié de la valeur réelle des produits importés”).

⁹⁵ Vezi C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale...*, vol. I, partea I, București, 1904.

⁹⁶ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 98.

list, el mai observa că „România, rămasă în urmă întrucît privesce dezvoltarea sa economică, datorește în parte starea sa de înapoiere lipsei de mijloace de transport“. Dar tot același economist putea nota cu satisfacție că începînd din 1859 fusese realizat, în acest domeniu, „mare progres“⁹⁷. În preajma cuceririi independenței, România era înzestrată cu 37 de drumuri naționale, însumînd 3 300 km, din care aproape 2 000 km erau efectiv realizați pînă la sfîrșitul anului 1874; această rețea se interfera cu cea a drumurilor județene, realizată în curs de cinci ani și însumînd tot 3 300 km⁹⁸. În total, România avea la sfîrșitul anului 1878, 5 349 km de drum pietruit și macadamizat; patru ani mai tîrziu se puteau utiliza în jurul a 5 470 km drumuri naționale și județene, la care se adăugau și 4 000 km căi vecinale⁹⁹. Deosebit de importantă a fost construirea a 22 de poduri metalice realizată începînd din 1865¹⁰⁰, prin intermediul cărora s-au evitat întreruperile în circulație care se constatau mai înainte cu prilejul venirii apelor mari. Încă în 1869, în mesajul de deschidere a Corpurilor legiuitoare de la 15/27 noiembrie 1869, se anunța că „19 poduri de fier s-au terminat, între cari cel de la Buzău este de o lungime de 530 m“¹⁰¹; un an mai tîrziu se proiecta „un pod stătător pe Dunăre, de la Giurgiu la Rusciuc“¹⁰². Oricum, căile de comunicație pe uscat ridicau probleme dificile. „Timpul e aspru, drumul lung și greu“, scria V. Alecsandri lui N. Pisoski, la 18/30 decembrie 1867¹⁰³; cîteva luni mai tîrziu tot el învoca lui Iacob Negruzzi „drumurile... nepracticabile“¹⁰⁴.

Un loc aparte începea să-l ocupe și navigația, deci utilizarea *românească* a căilor de apă. „Nepăsarea... pentru navigarea Dunării am plătit-o scump...“, se arăta în me-

⁹⁷ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 209.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 211—212.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 212, nota 1.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 212.

¹⁰¹ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 188.

¹⁰² *Ibidem*, p. 222.

¹⁰³ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 330.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 345.

sajul domnesc din 3/15 ianuarie 1868, făcându-se apel la „sacrificiile ce ar cere crearea unei noi companii“, evident autohtone, pentru a se evita rămânerea „la discrețiunea unei singure companii“¹⁰⁵ — cea austriacă! Important era însă și faptul că în toamna anului 1869 Corpurile legiuitoare puteau fi anunțate că „aproape 200 bastimente“, sub pavilion român și care aparțineau românilor, brăzdau apele Mării Negre, unde se intenționa să se deschidă în sudul Basarabiei un „port român“¹⁰⁶.

Dar, neîndoielnic, cea mai mare importanță în domeniul lucrărilor publice a avut-o construirea „drumurilor de fier“. „Cînd ne gîndim că pînă în 1869 nu exista un crîmpei de drum de fier și că în interval de zece ani posedăm deja peste 1 133 km — scria Aurelian — caut să recunoaștem că construcțiunea căilor ferate române a mers îndeștul de repede“¹⁰⁷. În 1878 erau în funcțiune aproape 1 300 km¹⁰⁸ (dar în 1882 Italia deținea 9 000 km, iar Spania 5 000 km!)¹⁰⁹, din nordul Moldovei și pînă la Vîrciorova teritoriul României fiind străbătut de căi ferate puse în legătură cu rețelele de căi ferate austro-ungare, ruse și otomane. Dacă în toamna anului 1868 Corpurile legiuitoare erau feliitate că „într-o singură legislatură“ înzestraseră țara „cu o linie de căi ferate, care leagă amîndouă capitalele țerii“ și „România întreagă cu Occidentul și Orientul“¹¹⁰, deși de fapt nu era încă vorba decît de *concesionare*, drumurile de fier în-

¹⁰⁵ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 983. Vezi: Iulian Cârțină și Ilie Seftiuc, *Dunărea în istoria poporului român*, București, 1972; N. Bârdeanu, *Porturile României în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studii“, 25 (1972), nr. 2, p. 315—324; C. Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regiment de port franc (1837—1883)*, București, 1975; Nicolae Mocioiu, *Dezvoltarea economică și socială a portului și orașului Brăila în perioada 1829—1921*, în „Istros“, 2—4 (1981—1983), p. 349—368 etc.

¹⁰⁶ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 181; încă din 1867 domnitorul Carol preconizase construirea acestui port (Lothar Maier, *op. cit.*, p. 185—186).

¹⁰⁷ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 218.

¹⁰⁸ V. Maciu, *op. cit.*, p. 467.

¹⁰⁹ René Girault, *Diplomatie européenne et impérialismes (1871—1914)*, Paris, 1979, p. 74 și 75.

¹¹⁰ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 132—133.

semnau în viziunea oamenilor politici ai vremii și un mijloc de definitivă consolidare a unității naționale a țării. „Numai printr-o linie de drum de fier între București și Iași — scria principele tatălui său la 13/25 ianuarie 1868 — Moldova va fi cu adevărat strâns unită cu Țara Românească și orice porniri separatiste vor dispărea...”¹¹¹.

Este evident că prin construcția căilor ferate un însemnat pas înainte a fost realizat pe plan economic, ca și național. Dar lipsa unor suficiente fonduri și implicarea capitalurilor străine a dus la grave consecințe politice, afacerea Strousberg apăsând primul deceniu de domnie a lui Carol I, el singur indirect implicat. În toamna 1870, consulul general francez scria fără să ezite: „...prințul Carol patronează rețeaua concesionată în condiții oneroase din punctul de vedere al concesiilor unor capitaliști prusieni reprezentați de dr. Strousberg și printre care publicul român înscrie și pe tatăl prințului domnitor...”¹¹². Domnitorul a fost pus într-o situație deosebit de grea, afacerea Strousberg fiind după propria-i mărturisire din 1871 „din cele mai neplăcute”¹¹³. De asemenea, timp de aproape un deceniu, chestiunea Strousberg a grevat apăsător asupra politicii românești și asupra relațiilor României cu Prusia și apoi cu Germania¹¹⁴. Bismarck a căutat să exercite presiuni asupra României, prin intervenții pe lângă Poarta otomană și celelalte puteri garante, ceea ce a determinat pe domnitor la o luare de poziție în favoarea punctului de vedere al țării sale de adopțiune¹¹⁵. „Este greu de înțeles, comentează un istoric german, de unde a luat mica țară uluitoarea putere de a se împotrivi presiunii combinate a suzeranului și a pu-

¹¹¹ *Ibidem*, p. 102.

¹¹² *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, p. 57 („... le prince Charles patronne le réseau concédé sous des conditions concessivement onéreuses à des capitalistes prussiens représentés par le Dr Strousberg et parmi lesquels le public roumain fait figurer le père du prince régnant...”).

¹¹³ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 247.

¹¹⁴ Vezi cea mai minuțioasă analiză a problemei căilor ferate în timpul primului deceniu al domniei lui Carol I: Lothar Maier, *op. cit.*, p. 170—262.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 189, 192.

terilor garante" ¹¹⁶. Dar, deși construirea căilor ferate a dat naștere, în epocă, la abuzuri și obligații apăsătoare pentru stat pînă a se obține răscumpărarea, drumurile de fier au creat un nou cadru de activitate economiei românești, stimulînd-o și conectînd-o mai puternic economiei mondiale.

Un alt domeniu în care progresele au fost importante a fost cel al circulației monetare și al creditului. Introducerea sistemului monetar național începînd din 1867 prin adoptarea sistemului bimetalist al Uniunii monetare latine, prin punerea în circulație nu numai a monedelor de aramă, ci și a celor de argint și aur și prin acceptarea la casele publice a monedelor similare de argint și de aur, ale Franței, Belgiei, Italiei și Elveției, a reprezentat un mare pas înainte în dezvoltarea economiei naționale și totodată și un prilej de afirmare a drepturilor suverane ale țării ¹¹⁷. Dacă au luat naștere în deceniul premergător proclamării independenței un număr de bănci moderne, în bună măsură cu capital străin (cea mai însemnată fiind *Societatea financiară a României*, care a trebuit însă să lichideze în decembrie 1876) ¹¹⁸, în schimb crearea *Băncii Naționale a României*, deși proiectată în 1876, n-a avut loc decît după dobîndirea noului statut de neatîrnare a țării. Importante au fost în domeniul creditului, în afara *Casei de Depuneri și Consemnațiuni*, înființată încă în

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 213. Pentru căile ferate vezi Const. Botez, D. Urmă, I. Saizu, *Epopeea feroviară românească*, București, 1977.

¹¹⁷ Vezi: C. Moisil, *Renăscerea monetei românești*, în „Arhiva Românească”, IV (1941); Idem, *Alexandru G. Golescu și acțiunea pentru restabilirea monetei naționale*, în „Arhiva Românească”, X (1945—1946), p. 101—120; Aurel Vijoli, *Sistemul bănesc în slujba claselor exploatatoare din țările române și România burghezo-moșierească*, București, 1958; Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, 1964; Victor I. Sava, *Cîteva date privind emisiunile monetare românești din perioada 1867—1915*, în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 47—49 (1973—1975), nr. 121—123, p. 199—204; *Crearea sistemului monetar național la 1867*, București, 1968; Constanța Știrbu, *Un episod din lupta pentru afirmarea suveranității naționale: 100 de ani de la inaugurarea monetăriei statului*, în „Studii”, XXIII (1970), nr. 3.

¹¹⁸ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 295; V. Maciu, *op. cit.*, p. 471—472; vezi și Lothar Maier, *op. cit.*, p. 164—165.

vremea lui Alexandru Ioan Cuza, crearea în 1873 a *Creditului Funciar Rural* ¹¹⁹ și, în anul următor, a *Creditului Urban București*, iar mai înainte, în 1870, a societății *Economia*, „cea dintîi asociație de credit popular fondată în România“, ca și a unor mari societăți de asigurare, cele mai marcante fiind *Dacia* (din 1871), *România* și *Unirea* ¹²⁰.

Bugetul pe anul 1875 a însumat la venituri 91 441 418 lei (principalele resurse fiind oferite statului prin contribuțiile directe — 29 082 017 lei —, prin cele indirecte — 32 201 000 lei —, prin domeniile statului — 19 075 132 lei — și prin veniturile poștei, telegrafului și căilor ferate — 6 500 000 lei) ¹²¹, iar la cheltuieli 97,149 551 lei, deci dezvăluind un dezechilibru. Dacă ținem seama că cea mai mare parte a cheltuielilor erau afectate datoriilor publice (52 029 544 lei), ca și de faptul că la 1/13 iulie 1875 acestea însumau 167 181 968 lei ¹²², trebuie să constatăm că starea finanțelor nu era dintre cele mai bune. Totodată, însă, trebuie luat în considerare faptul că datoriile publice avuseseră la bază cheltuielile afectate unor importante lucrări de interes public și îndeosebi celor legate de construcția căilor ferate. M. G. Obedenaru remarcă faptul că Statul „cumpără, îngrozitor de scump este adevărat, în fiecare an, o parte din căile ferate“ *, el adăugînd, de altfel, că „tocmai deoarece Statul înscrie printre

¹¹⁹ Crearea sa a ridicat imediat valoarea pămîntului (M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 86).

¹²⁰ P.S. Aurelian, *op. cit.*, p. 261; Lothar Maier, *op. cit.*, p. 165.

¹²¹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 328. Pentru istoria finanțelor românești, vezi Th. C. Aslan, *Finanțele României de la Regulamentul organic pînă astăzi, 1831—1905*, București, 1905; mai vezi Constanța Bogdan, *Les finances publiques pendant la période 1859—1916*, în „Revue Roumaine de Sciences Sociales. Sciences économiques“, 22 (1978), nr. 2, p. 197—213.

¹²² M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 332. Pentru datoriile publice, vezi I. Tutuc, *Împrumuturile publice ale României (1864—1916)*, București, 1918 și Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate. 1823—1933*, București, 1934; mai vezi și Lothar Maier, *op. cit.*, p. 266—269.

* „... achète, horriblement cher, il est vrai, tous les ans, une partie des chemins de fer“.

cheltuielile sale anuitățile liniilor concesionate, se soldează bugetul cu deficit“¹²³. Oricum, dacă în luna mai 1866 starea finanțelor era „deplorabilă“¹²⁴, zece ani mai târziu situația continua să fie grea. „Dificultățile financiare ale României — raporta agentul Rusiei, Stuart, cancelarului Gorceakov la 27 octombrie / 8 noiembrie 1876 — merg crescînd din zi în zi...“¹²⁵. În octombrie 1876, plățile salariilor și ale pensiilor au trebuit temporar sistate și se înregistra un grav deficit¹²⁶. În mod paradoxal, intrarea României în conflict avea să ajute la ieșirea din criza bugetară (atît prin ajutoare financiare, totuși destul de restrînse, venite din Rusia, cît mai ales prin achiziționarea produselor agrare, în mare măsură rămase nevalorificate din toamna 1875 și plata transporturilor de către armata rusă)¹²⁷.

Economia României a trăit pînă în preajma anului 1877 un amplu și complex proces de transformări. „...din 1867 — scria Obedenaru sintetizînd mutațiile înregistrate în curs de un deceniu — au fost întemeiate în România instituții de credit, au fost construite căi ferate, poduri, drumuri ; pe scurt, au fost înregistrate mari transformări în producție, în schimburile de produse cu țările străine etc.“¹²⁸. Este drept că tocmai în ultimii ani ai deceniului în cauză, economia românească suferise urmările atît ale crizei ciclice europene din 1873—1877, care dusesese la scăderea prețului cerealelor și determinase retrageri ale capitalurilor străine, cît și ale guvernării conservatoare¹²⁹.

¹²³ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 333, („... c'est justement parce que l'Etat inscrit parmi ses dépenses l'annuité des lignes concédées, que le budget se solde en déficit“).

¹²⁴ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 22.

¹²⁵ *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, p. 214. („Les embarras financiers de la Roumanie vont en croissant de jour en jour“).

¹²⁶ Lothar Maier, *op. cit.*, p. 280, 285.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 298 și urm.

¹²⁸ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. VI („... depuis 1867, on a fondé en Roumanie des institutions de crédit, on y a construit des chemins de fer, des ponts, des routes ; bref, il y est survenu des grandes modifications dans la production, dans les échanges de produits avec les pays étrangers“).

¹²⁹ V. Maciu, *op. cit.*, p. 480.

Industria făcea față cu greu concurenței străine, agricultura era lezată de scăderile de preț, unele instituții bancare au trebuit să lichideze. Dar nu era vorba, în realitate, decît de împrejurări istoricește trecătoare, care nu puteau stăvili sensul profund al unor evoluții istorice și care, dimpotrivă, au contribuit a reliefa și mai categoric națiunii române necesitatea ca prin recucerirea independenței țării și prin suprimarea oricăror forme de dependență să se creeze cadrul prielnic prosperării unei economii pentru a cărei înflorire condiția de bază era deplina eliberare și înlăturarea stăvilor din afară.

Greutățile existau, economia nu funcționa în măsura în care s-ar fi dorit acest lucru, dar cei lucizi înțelegeau că orice progres trebuia să fie rodul unei evoluții și că simpla comparație cu stările de lucruri din țările înaintate nu era edificatoare pentru înțelegerea unor realități. „Starea socială și economică a românilor — scria cu amintita luciditate Obedenaru în 1876 — este foarte înapoiată, dacă este comparată țărilor civilizate din Occident ; am spus destul asupra relei încasări a impozitelor... și asupra necesității pentru Stat de a plăti în toți anii o anumită sumă pentru a completa anuitatea datorită concesionarilor de căi ferate ; dar înainte de a-i considera incapabili și leneși, trebuie examinat dacă românii, pentru a merge pe calea progresului, n-au trebuit să învingă stăvile de netrecut ; trebuie să ne întrebăm dacă n-au făcut mari eforturi pentru a ieși din această stare înapoiată ; și mai ales trebuie examinat pînă la ce punct ei sînt superiori în civilizație popoarelor care-i înconjoară. Pînă în secolul XVII, România s-a găsit în necesitatea de a se lupta neîntreput pentru a-și apăra neafîrnarea, ba chiar existența. Starea ei normală era războiul defensiv. Grijă era nu de a ști cum se va putea izbuti a trăi, ci cum se va putea izbuti a muri frumos. În astfel de condiții, cultura pămîntului nu putea fi decît rudimentară ; artele, părăsite, meșteșugurile, într-o stare înapoiată. Nu se construiesc drumuri atunci cînd năvălirea amenință frontierele...”¹⁰.

¹⁰⁾ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 427 („L'état social et économique des Roumains est très arriéré si on le compare aux pays

În anul premergător proclamării independenței, recunoscînd greutățile, relatînd obiectiv ce se realizase, ceea ce se realiza și ceea ce trebuia realizat, Obedenaru își mărturisea credința în viitorul națiunii sale, exprimînd, neîndoielnic, ceea ce în acel moment de așteptare și entuziasm, credeau majoritatea conaționalilor săi. „Poporul român muncește, produce — arăta el —, el a făcut și face zilnic dovada că posedă o inteligență de excepție și că știe să iasă cu fața curată din situațiile delicate pe care i le creează uneori evenimentele din exterior. Îl vedem pășind pe calea progresului, pe urmele marilor națiuni ale Occidentului. El își perfecționează neconținut instituțiile¹³¹. Era o concluzie optimistă, care a fost confirmată de evoluția ulterioară a României.

civilisés de l'Occident ; nous en avons assez dit sur la mauvaise assiette des impôts.., et sur la nécessité pour l'Etat de déboursier tous les ans une certaine somme pour compléter l'annuité due aux concessionnaires des chemins de fer ; mais avant de les traiter d'incapables et de paresseux, il faut bien examiner si les Roumains, pour marcher dans la voie du progrès, n'ont pas eu à vaincre des obstacles insurmontables : il faut se demander s'ils n'ont pas fait de grands efforts pour sortir de cet état arriéré ; et surtout il faut examiner jusqu'à quel point ils sont supérieurs en civilisation aux peuplades qui les entourent. Jusqu'au XVIIe siècle, la Roumanie a été dans la nécessité de combattre constamment pour sauvegarder son indépendance, voire même son existence. Son état normal était la guerre défensive. Le souci était non de savoir comment on ferait pour vivre, mais comment on ferait pour bien mourir. Dans de pareilles conditions la culture de la terre ne pouvait être que rudimentaire ; les arts, délaissés, les métiers, dans l'état primitif. On ne construit pas de routes lorsque l'invasion menace les frontières...”).

¹³¹ *Ibidem*, p. 420 („Le peuple roumain travaille, produit, il a donné et il donne journellement, des preuves qu'il a une intelligence d'élite et qu'il sait se tirer à son honneur des situations embarrassantes que lui créent parfois les événements du dehors. On le voit marcher dans la voie du progrès à la suite des grandes nations de l'Occident. Il perfectionne tous les jours ses institutions“).

III

STRUCTURI DEMOGRAFICE ȘI MUTAȚII SOCIALE

În 1859 hotărârile nefirești dintre Moldova și Țara Românească fuseseră înlăturate, pentru ca în anii imediat următori noi instituții unitare ale statului celui nou să fie create. Dacă însă la sfârșitul celor șapte ani de domnie ai lui Alexandru Ioan Cuza statul național reprezenta o neîndoioasă realitate, nu același lucru se putea spune despre realizarea unui echilibru demografic pe ansamblul țării. Densitatea populației nu-i satisfăcea pe economiștii vremii. În studiul său *Industria*, Ion Ghica remarcă în această privință : „Pe o întindere de unsprezece milioane de hectare sau douăzeci și patru de milioane de pogoane avem numai patru milioane sau patru milioane și jumătate de suflete, treizeci de pogoane de pământ de familie ; densitatea cea mai slabă din Europa...”¹. Un observator străin sesiza în 1871 că România era în general foarte „slab populată” („überhaupt sehr dünn bevölkert”) ², pentru ca la începutul domniei sale și noul principe să observe „disproporția dintre sol și desimea populației” ³.

În 1876, referindu-se însă la o situație din anii precedenți, Mihai Obedenaru indica 41 de locuitori pe kilo-

¹ Ion Ghica, *Scrieri economice*, ediția Ion Veverca, București, 1937, vol. I, p. 76.

² Friedrich von Rhein, *Enthüllungen über Dr. Strousberg und sein rumänisches Eisenbahn-Unternehmen*, Berlin, 1871, p. 48.

³ *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie par un témoin oculaire*, București, 1894, p. 50.

metru pătrat ⁴, pentru ca în sinteza sa George Cioriceanu să atribuie epocii analizate, mai ales referindu-se la situația dezvăluită de recensămintele din 1859—1860, o densitate de 36,6 locuitori la kilometru pătrat ⁵. În 1899 densitatea locuitorilor pe kilometru pătrat era de 45,8⁶, ceea ce indica, pentru deceniul analizat, cifra lui Obedenaru mai apropiată de adevăr decît cea a lui Cioriceanu. Oricum, densitatea locuitorilor în preajma cuceririi statutului de neatîrnare nu corespundea marilor spații agricole care-și așteptau încă fructificarea.

La această situație se mai adăuga o repartizare inegală pe teritoriu a populației. Procesul unei reasezări era, în această privință, de abia în primele sale faze. Existau părți ale țării în care populația era rară, și aceasta în regiuni cu posibilități de mare fertilitate și în primul rînd în Bărăgan. „Drumul ne duce prin Bărăgan, o stepă nelocuită și goală... s-ar zice că în cîmpia nesfîrșită nu s-ar găsi decît ciobani nomazi cu turmele lor“ — sînt cuvinte însemnate în *Memoriile* noului domnitor în vara anului 1866 ⁷. În analiza pe care o face ⁸, George Cioriceanu a evidențiat disproporția densității populației în diferitele părți ale României. El constata 42 de locuitori la km² în Moldova și doar 31 în Muntenia. Dacă în văile inferioare ale Bistriței, Moldovei și Sucevei se înregistrau pînă la 140 de locuitori pe km², în Basarabia meridională (județele Cahul, Bolgrad și Ismail) nu se putea vorbi mai mult de 22 de locuitori pe km². În județele Suceava, Neamț, Bacău și Putna se constatau 43 de locuitori la km², iar în județul Iași chiar 66, intens populată fiind și Moldova centrală. În schimb, în județul Covurlui, deși se înregistrau 35 de

⁴ M. G. Obedenaru, *La Roumanie économique d'après les données les plus récentes*, Paris, 1876, p. 419.

⁵ George Cioriceanu, *La Roumanie économique et ses rapports avec l'étranger de 1860 à 1915*, Paris, 1928, p. 46.

⁶ L. Colescu, *Recensămîntul general al populației românești*, București, 1905, p. XXIII—XXIV.

⁷ *Memoriile regelui Carol I al României*, București, f.a. vol. I, p. 70.

⁸ George Cioriceanu, *op. cit.*, p. 46—48.

locuitori la km², peste o treime (36 000 din 105 000 !) erau locuitorii oraşului portuar Galaţi. Judeţele Brăila şi Ialomiţa erau foarte slab populate ; nu se constatau decît 14 locuitori la km² şi de asemenea o parte însemnată a acestei populaţii, şi aşa restrînsă, era aşezată la Brăila şi în cîteva tîrguri, ceea ce reducea şi mai mult cifrele reale ale densităţii în spaţiile propriu-zis rurale la un număr şi mai mic de locuitori. Deşi Bucureştii erau principalul oraş al ţării, judeţul Ilfov înregistra doar 48 de locuitori la km² faţă de cei 66 ai judeţului Iaşi. În judeţele colinare, dinspre munte, la vest şi est de Olt densitatea era relativ ridicată, în jurul a 40 de locuitori la km². Cum s-a mai remarcat⁹, spre deosebire de situaţia constatată în alte ţări, populaţia era masată încă în mod dominant *în zone mai puţin fertile* ! Situaţia era, de altfel, explicabilă, avînd în vedere că agricultura cerealică dobîndise condiţii propice de dezvoltare abia după 1829, contribuind la aceasta nu numai noul regim internaţional al activităţii comerciale româneşti, dar şi reîntregirea teritoriilor ţării la Dunăre, prin restituirea fostelor raiale otomane (Brăila, Giurgiu, Turnu Măgurele).

Populaţia României se consacra mai ales activităţilor agricole. Din această cauză nici o cincime din numărul ei nu era constatată vieţuind la oraş. Potrivit datelor recensămîntului din 1859—1860, 82,4% din locuitorii ţării trăiau în mediul rural şi doar 17,6% în mediul urban¹⁰. Bucureştiul, capitala statului naţional şi virtuala capitală a României întregite, a reprezentat o excepţie printre centrele urbane în privinţa dezvoltării sale numerice. Între 1859 şi 1899 s-a constatat o însemnată creştere a populaţiei sale. În 1877 se numărau în Bucureşti 177 302 locuitori faţă de cei 141 754 constataţi în 1865¹¹. Dar creşterea aceasta nu se datora atît sporului natural, căci în această privinţă în deceniul inaugurat de anul 1866 a fost înregistrată chiar o descreştere (un „deficit“ de 15 600 per-

⁹ *Ibidem*, p. 48—49.

¹⁰ *Ibidem*, p. 49.

¹¹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, Bucureşti, 1967, p. 266.

soane!) ¹², cît, dimpotrivă, imigrărilor în oraș. Oricum, în general, orașele n-au marcat un însemnat salt demografic în deceniul analizat. Dacă mai adăugăm la aceasta și faptul că o mare parte din populația urbană continua să fie legată de activități agrare, înțelegem de ce un maritor german considera chiar și Bucureștii, în 1866, „un adevărat haos rural“ („ein wahres ländliches Durcheinander“) ! ¹³. Cu toate acestea, elemente ale *noului* au fost înregistrate cu precădere în mediul urban și aspecte de urbanizare modernă sînt constatate, mai ales în capitală, contribuind la schimbarea înfățișării țării. Bucureștii, cel puțin în ceea ce privește centrul, s-au înscris pe orbita viitorului „mic Paris“ ¹⁴. Progrese au înregistrat, firesc, și alte centre urbane și mai ales Brăila și Galați, populația celui dintii oraș trecînd de la 15 787 în 1859 la 33 978 în 1876 ¹⁵. Deși pătrunderea *noului* era mai evidentă în orașe, procesul de urbanizare se desfășura lent. Potrivit recensămîntului din 1899, locuitorii centrelor urbane nu erau *proporțional* mai mulți, avînd în vedere creșterea populației pe ansamblul țării, față de cei constatați cu prilejul recensămîntelor din 1859—1860. Dar, evident, cei 18,9% locuitori ai unor centre urbane, din 1899, erau cu mult mai „urbanizați“ prin îndeletniciri și mod de viață decît cei 17,6% locuitori ai orașelor constatați cu aproape o jumătate de veac în urmă ¹⁶ și care avuseseră în mult mai mare măsură îndeletniciri legate de viața agrară.

¹² Aurelian Motomancea și Dragoș Bugă, *Evoluția demografică a orașului București de la Unirea Principatelor Române pînă în zilele noastre*, în „București, Materiale de Istorie și Muzeografie“, IX (1972), p. 233 ; mai vezi și V. Mateescu, *Populația orașului București în secolele XIX și XX*, în „Revista de Statistică“, 8 (1959), nr. 9, p. 57—61.

¹³ Este vorba de M. A. Ritter von Zerbioni și Spasetti (N. Iorga, *Istoria românilor prin călători străini*, București, 1981, p. 639).

¹⁴ Vezi impresiile unui vizitator rus din 1877 despre „modernitatea“ orașului în Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 436.

¹⁵ Pentru progresele Brăilei, vezi Constantin C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila*, București, 1968, p. 209 și urm.

¹⁶ George Cioriceanu, *op. cit.*, p. 49, 197.

Repartiția populației în diferitele așezări era inegală. Dacă existau unele sate care aveau o populație superioară cifrei de 6 000 de locuitori ¹⁷, existau însă reședințe de județ numărînd mult mai puțini locuitori (Tîrgu Jiu, 3 285) ¹⁸. Dimitrie Frunzescu ne indică structura generală a așezărilor din România la începutul deceniului al optulea. Tărănimea locuia sate și cătune grupate la 1 ianuarie 1871 în 3 020 comune ¹⁹. Orașe și tîrguri însumau tot atunci un număr de 62 de centre, unele înregistrînd sub 1 000 de locuitori : Baia de Aramă — 840, Potlogi — 470 ²⁰.

Pînă în 1899 nu s-a mai efectuat un recensămînt general, așa că în aprecierile cifrice referitoare la perioada intermediară trebuie să se pornească în mod necesar de la recensămintele din Țara Românească și Moldova din 1859—1860. A scris-o, de altfel, și P. S. Aurelian, arătînd în *Terra nostra* că „de la 1859 nu s-a mai făcut nici un recensămînt“ și „de aceea sîntem nevoiți a ne servi cu datele de atunci“ ²¹.

Datele referitoare la populația României în epoca analizată sînt contradictorii. Rotunjind cifra de 4 425 000 de locuitori, indicată de recensămintele din 1859—1860 la 4 500 000, Dimitrie Frunzescu considera în 1872 că „populațiunea României se urcă la 5 000 000 de locuitori, din cari 3 000 000 de parte bărbătească și 2 000 000 de cea femeiască“ ²². Obedenaru depășea chiar aceste cifre. Pornind de la cifra presupusă exactă, a recensămintelor din 1859—1860 — respectiv de la 4 424 961 locuitori —, el a ajuns prin deducție, la sfîrșitul anului 1871, la o populație de 5 041 535 locuitori. Metoda pe care a utilizat-o a fost următoarea : a adăugat cifrei din 1860 „cifrele care indică în fiecare an excedentul de nașteri asupra deceselor și excedentul numărului de imigranți asupra numărului de emigranți“. O excepție a făcut privind anul 1866,

¹⁷ *Ibidem*, p. 49.

¹⁸ Dimitrie Frunzescu, *Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872, p. 259.

¹⁹ *Ibidem*, p. XVII.

²⁰ *Ibidem*, p. XVI, 19, 376.

²¹ P. S. Aurelian, *Opere economice. Texte alese*, București, 1967, p. 156.

²² Dimitrie Frunzescu, *op. cit.*, p. XII.

deoarece în acel an epidemia de holeră „a avut drept efect o diminuare însemnată a numărului nașterilor din chiar acel an și din anul următor“. Acceptînd eventuale erori, Obedenaru consideră, în încheierea considerațiilor sale, că în orice caz „cifra de 5 000 000 se apropia cel mai mult de realitate“²³. Spre deosebire de Frunzescu și de Obedenaru, Ion Ghica nu acceptă decît un spor limitat al populației, care, după opinia sa, s-ar fi „suit“, la începutul celui de-al optulea deceniu al secolului al XIX-lea, doar „la patru milioane șase sute de mii“²⁴. Într-un studiu relativ recent, istoricul Radu Vasile, făcînd o apreciere estimativă a populației, ajunge chiar la o cifră inferioară celei a lui Ghica. Pentru 1871 această cifră este doar de 4 327 707 locuitori, ea ridicîndu-se în anul 1877 la 4 476 966 locuitori²⁵. Considerăm că în realitate numărul locuitorilor României era mai ridicat, spre sfîrșitul celui de-al optulea deceniu, decît cifra estimativă la care a ajuns Radu Vasile, chiar dacă cele cinci milioane nu fuseseră, probabil, încă atinse. Facem această aserțiune plecînd de la rezultatele recensămintelor din 1859—1860, ca și de la faptul important că ele nu au reflectat întru totul realitățile demografice ale momentului (mai ales cel efectuat în Moldova)²⁶.

Creșterea populației — căci, evident, o creștere a avut loc! — s-a datorat excedentului nașterilor asupra deceselor și imigrărilor. Creșterea naturală a fost însă frînată prin mortalitatea ridicată a noilor născuți și a copiilor

²³ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 398—399, 401—402.

²⁴ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. I, p. 78—79.

²⁵ Radu Vasile, *L'évolution démographique en Roumanie au cours des trois décennies du XIXe siècle I*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XIX (1980), nr. 2—3, p. 336.

²⁶ Și Obedenaru semnalează acest lucru (M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 402). Pentru Moldova, vezi importantul studiu al Ecaterinei Negruți, *Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea*, în „Revista de Istorie“, 34 (1981), nr. 2, p. 243—257. Acceptînd pentru calculul ce-l face cifra recensămîntului din 1859—1860 — 1 325 406 — și considerînd exagerată estimația lui Colescu — 2 024 000 —, constată în Moldova o creștere medie de 13 050 suflete pe an, între 1859 și 1899 (*Ibidem*, p. 245). În ceea ce ne privește, considerăm mai aproape de adevăr cifra lui Colescu decît cea a recensămîntului din 1859—1860.

mici, ca și prin recoltele insuficiente și epidemiile ce au avut loc. Obedenaru ne furnizează date privind decesele provocate de epidemii. Deosebit de gravă a fost epidemia de holeră din 1866 în urma căreia au încetat din viață 24 034 oameni (13 625 bărbați și 10 409 femei); epidemiile din 1872 și 1873 n-au fost tot atât de grave, numărul victimelor celei dintâi fiind de 524, iar decesele provocate de cea de-a doua : 7 652 ²⁷. În schimb, la începutul celui de-al optulea deceniu, celor decedați din cauza holerei li s-au adăugat victimele epidemiei de angină difterică : 3 315 în 1871, 2 504 în 1872 și 2 317 în 1873 ²⁸. Recoltele slabe din 1866, 1873 și 1874 au reprezentat și ele o cauză a frînării procesului obiectiv de creștere a populației.

Mortalitatea afecta în primul rînd noii născuți și copiii în vîrstă de pînă la 5 ani inclusiv; pentru etapa 1870—1874 această mortalitate infantilă a reprezentat 41,08% din totalul deceselor ²⁹. Obedenaru semnalează că pentru perioada anterioară anului 1870, la 1 000 de nașteri se constatau în medie circa 24 nou născuți morți și de asemenea 196 nou născuți decedați înainte de a împlini 1 an ! ³⁰ Ravagii deosebite a provocat la începutul deceniului al optulea, în rîndul copiilor mici, amintita epidemie de angină difterică ³¹.

Oricum, cu excepția anului 1866, a fost înregistrat un excedent de nașteri asupra deceselor. Potrivit lui Obedenaru, pentru anii 1867—1871 aceste excedente au înfățișat următoarele cifre : 27 181, 34 735, 41 371, 35 589 și 30 434 ³². Pentru perioada următoare, între iulie 1873 și martie 1875, timp de 21 de luni, populația României a trecut „printr-o perioadă critică“, care ar fi afectat chiar creșterea ei naturală, trecîndu-se însă, apoi, după o jumătate de deceniu de „depresiune“, la o „fază de redresare“ ³³. Dar, în orice caz, chiar dacă ritmul de creștere

²⁷ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 424.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Radu Vasile, *L'évolution démographique en Roumanie...*, II, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XX (1981), nr. 1, p. 81.

³⁰ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 419.

³¹ *Ibidem*, p. 424.

³² *Ibidem*, p. 399.

³³ Radu Vasile, *op. cit.*, p. 68.

naturală a fost în anumiți ani frinat și încetinit, nu se poate vorbi de un regres demografic; dimpotrivă, este neîndoielnic că un spor de populație s-a adăugat firesc în deceniul inaugurat de anul 1866.

Obedenaru a evidențiat că în România s-au înregistrat în medie, în perioada dată, 33,10 nașteri de copii vii la 1 000 de locuitori, în timp ce în Franța, în aceeași perioadă, cifra medie ce era constatată era doar de 26,31³⁴. În privința mortalității, cifra medie a acesteia era în România de circa 24 la 1 000 de locuitori, în timp ce în Franța ea era de 23³⁵. În schimb, media de viață Obedenaru o aprecia inferioară, cu peste cinci ani, celei din Franța, unde, neîndoielnic, existau alt nivel de civilizație și mai ales alte dotări sanitare (34 față de 40)³⁶. Deși nu erau încă întrunite toate condițiile pentru o creștere naturală a populației noului stat național, România se afla angajată într-un proces de dezvoltare, care avea să o conducă la înmulțirea populației ei pînă spre sfîrșitul veacului (pierderea sudului Basarabiei în 1878 fiind relativ compensată demografic prin unirea Dobrogei cu România) — așa cum atestă recensămîntul din 1899 — la aproape 6 milioane de locuitori și la o creștere a densității populației pe km² la 45 de oameni³⁷.

Sporul populației n-a fost asigurat numai prin creșterea naturală, ci și prin importante imigrări. Acestea se cifrau, potrivit opiniei lui Ion Ghica, la 20 000 de oameni pe an, jumătate reprezentînd-o românii veniți din Transilvania, Bucovina și Basarabia, el mai apreciînd că un sfert îl mai reprezentau israeliții pătrunși în Moldova și un alt sfert maghiarii (mai ales secuii) și germanii (în primul rînd sași), trecuți din Austro-Ungaria în noul stat modern român³⁸. În anul 1864, excedentul intrărilor față de ieșirile din țară fiind de 24 389, iar în 1865 de 23 813, Obedenaru considera că, pentru deceniul următor, în fiecare an a fost înregistrat un minimum de 20 000 de imi-

³⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 414—415.

³⁵ *Ibidem*, p. 418.

³⁶ *Ibidem*, p. 419—420.

³⁷ George Cioriceanu, *op. cit.*, p. 195, 197.

³⁸ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. I, p. 78.

granți, un calcul exact nemaiputînd fi făcut, deoarece, începînd din 1866, pașapoartele nu mai erau cerute la frontieră și nu mai era cunoscut cu exactitate numărul persoanelor intrate și ieșite din țară. „Putem să ne facem o idee — remarca Obedenaru în continuare — asupra însemnătății imigrării, căci observarea a ceea ce se petrece în România, în fiecare zi, dezvăluie că numărul imigranților merge crescînd în mod considerabil, în timp ce numărul emigranților este foarte minim“. El mai arăta că românii din Transilvania, ca și evreii polonezi, germanii și maghiarii, „soseau în mare număr din Austria“³⁹. Făcînd o apreciere de ansamblu, Obedenaru considera că pe această cale populația României creștea anual cu 4—5 persoane la 1 000 de locuitori ⁴⁰.

Imigranții erau în mare număr români veniți din provinciile românești supuse în mod nemijlocit dominației imperiilor vecine. Acestora li se adăugau însă și străini. În „bilanțul“, pe care l-a făcut în 1876, Obedenaru aprecia că numărul străinilor se ridica la cifra de 700 000 ⁴¹, cea mai mare parte dintre ei reprezentînd-o, însă, nu imigranții, ci stabiliții de îndelungată vreme. Printre aceștia din urmă era vorba în primul rînd de țigani (230 000), de ciangăi (dintre care, însă, o bună parte trebuie considerați a fi de origine română), de armeni (8 000), de balcanici (greci, albanezi, sîrbi și bulgari) — (41 000). Neîndoielnic, că și o parte dintre evrei reprezentau o populație venită de mai multă vreme pe pămînturile românești și în aceeași situație se găseau și parte dintre germanii, ungurii și secuii veniți din Transilvania. Nu lipseau din tabelul întocmit de Obedenaru — deși în număr relativ restrîns — nici rușii (lipovenii !) (8 000) — stabiliți, mai ales în județele din nordul Dunării —, francezii (2 000), englezii (1 000), italienii (500) și apoi — în număr restrîns — elvețienii, polonezii, cehii, tătarii și turcii.

Țigani, „dezrobiți“ abia în deceniile precedente (mai întîi cei ai statului și apoi cei din proprietatea boierilor),

³⁹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 400—401.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 401.

⁴¹ *Ibidem*, p. 402.

reprezentau o categorie aflată într-un proces profund de mutații, puțini adaptându-se vieții sedentare și culturii pământului ; unii dintre ei erau însă pricepuți meșteșugari ⁴².

Dacă existau evrei stabiliți de multe generații printre români, mai ales la sud de Milcov, majoritatea erau imigranți veniți din Galiția, din Imperiul habsburgic, în ultimele decenii și care dădeau încă dovadă de puțină adaptabilitate față de noua lor patrie. În schimb, evreii spanioli (sefarzi) erau în largă măsură adaptați societății românești. Numărul pe care Obedenaru îl aprecia ca existent — 265 000 — ni se pare exagerat, avînd în vedere că recensămîntul din 1899 a înregistrat în România 269 016 evrei ⁴³.

Maghiarii, și mai ales secuii, însumînd împreună 36 000, locuiau îndeosebi în centrele urbane, unde lucrau ca zilieri, ca vizitii ori îngrijitori de cai, după cum ne informează Obedenaru, care mai arată că femeii din secuime se angajau pentru efectuarea serviciilor casnice. Unii se reîntorceau peste munți, de îndată ce economiseau o oarecare sumă, alții, însă, rămîneau pe loc. În unele cazuri, avea loc și un proces de asimilare, ceea ce făcea ca în fiecare duminică să fie ținută în biserica catolică din București și „o predică în limba română pentru folosul unurilor născuți sau stabiliți de lungă vreme în România“ ⁴⁴.

Germanii, apreciați și ei a număra 50 000 de persoane, își păstrau „caracterele și obiceiurile“, deci, în general,

⁴² Vezi pentru țigani : George Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, București, 1939, și Ion Chelcea, *Țigani din România*, București, 1944.

⁴³ În ceea ce privește evreii în România, în deceniul analizat, vezi Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1866—1919). De l'exclusion à l'émancipation*, Aix-en-Provence, 1978. Este însă drept că dacă în unele lucrări anterioare au fost exprimate poziții antisemite, autorul citat urmărește cu precădere manifestările antisemite — văzute din optica unei singure părți — și mai puțin procesul de pătrundere în România a unor mase evreiești fără analiza căruia nu poate fi înțeleasă problema evreiască din România și anumite luări de poziții ale unora sau altora dintre bărbații de stat români, ca I. C. Brătianu sau M. Kogălniceanu.

⁴⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 408—409.

neasimilându-se. Locuiau mai ales în mediul urban, dar nu numai, la multe moșii utilizându-se mașiniști „nemți“. Ei practicau comerțul, dar și numeroase meserii. După aprecierea, probabil exagerată, a lui Paul Lindenberg, prin 1866 se numărau numai în București 30 000 de germani. El remarcă „deplinul aspect european al Căii Moșoiaiei“ („von völlig europäischen Aussehen“). „cu numeroase prăvălii, cafenele și cofetării, cu magazine și întreprinderi bancare, ai căror patroni erau mai ales germani, ceea ce era confirmat și de numeroasele firme și inscripții“, situația repetându-se în privința străzii Lipscani*, „adevăratul sediu al hărniciei comerciale și meșteșugărești germane“ („eigentlichen Sitz deutschen Kaufmann — und Gewerbefleißes“) ⁴⁵.

O categorie aparte o reprezentau balcanicii, adaptați în bună măsură vieții societății românești, și mulți dintre ei asimilați, mai ales cei stabiliți de mai multe generații în țările române. Dacă sîrbii și grecii își aveau propriile lor state naționale, într-o altă situație se aflau bulgarii. Cuprinși în mișcarea de eliberare de sub dominația otomană, mulți dintre ei, aduși pe teritoriile românești de evenimentele militare de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și mai ales din secolul al XIX-lea, s-au integrat activităților economice ale societății românești, desfășurînd din România o intensă acțiune de eliberare a patriei lor ⁴⁶. Stabiliți, mai ales, în orașele dunărene ori în zona apropiată marelui fluviu, însă și la București (strada Găbrăveni!), practicau nu numai meseriile (în special grădinăritul), dar și negoțul și arendășia. Cei im-

⁴⁵ Paul Lindenberg, *König Karl von Rumänien*, Berlin, 1906, p. 88. M. A. Ritter von Zerbioni di Spasetti constata în 1866 două cluburi germane la București: cel catolic-austriac și cel protestant — prusian, sașii încercînd împăcarea lor! „Germanii — mai remarcă el — s-au organizat aici tocmai ca în țara lor“, avînd hotele, grădini cu muzică, societăți muzicale, popici, teatru și baluri germane, librării și publicații periodice, pictori (și fotografi!) și, desigur, medici și farmaciști (N. Iorga, *op. cit.*, p. 638).

⁴⁶ Vezi, mai ales, Constantin Velichi, *România și renașterea bulgară*, București, 1980.

* Numele îi era atribuit de la Leipzig (Lipsca), orașul german cu care se purta un intens negoț.

plicați în afaceri de comerț sau arendășie, ori în operații bancare — cazul mai ales al lui Evloghie Gheorghiev! — aveau legături strinse „cu negustorii români, cu băncile și instituțiile românești“⁴⁷. Totodată, prin intermediul lor se aduceau mărfuri din sudul Dunării și unii dintre ei erau implicați în activități de export spre Austro-Ungaria, dar și spre Rusia, ori Anglia și Franța⁴⁸. „Nu erau puține cazurile — se remarcă într-un studiu, dezvoltându-se un întreg proces social-economic — când unul sau doi membri ai unei familii mai mari lucrau în Bulgaria, iar al treilea făcea negoț în Țara Românească. Atanasie Karakașov avea firmă la Șiștov, iar fratele său se ocupa cu comerțul la București“⁴⁹. Adăugînd la aceste activități economice, pe care bulgarii le-au putut desfășura nestînjeniți pe teritoriul românesc, activitățile culturale (la Brăila a luat naștere societatea care avea să fie viitoarea Academie bulgară)⁵⁰ și, mai ales, acele politico-revoluționare (în repetate rînduri cetelē de luptători patrioți bulgari putîndu-se organiza în România și porni de aici la lupta de eliberare a patriei lor), este neîndoielnic că dintre străinii aflați în România, în deceniul premergător eliberării popoarele balcanice, bulgarii au beneficiat de o situație cu totul specială, de toate condițiile care să le înlesnească, cu sprijinul poporului român, viitoarea lor liberă afirmare.

Dacă Constituția din 1866 interzicea musulmanilor și evreilor dobîndirea cetățeniei (articolul 7 : „Numai străinii de rituri creștine pot dobîndi împămîntenirea“), dacă ea interzicea, prin articolul 3, a se „coloniza cu populațiuni de gîntă străină“, dacă ea mai stabilea că doar românii erau „singuri... admisibili în funcțiunile publice, civile și militare“, neacceptînd ocuparea de către străini

⁴⁷ D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diclescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în secolul al XIX-lea, în Relații româno - bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII—XIX*, vol. I, București, 1971, p. 330.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 314.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 312. În scrisori ale unor negustori bulgari din Zimnicea se putea citi : „Aștept ca fratele meu să trimită din Șiștov“ (*Ibidem*, p. 329).

⁵⁰ P. Constantinescu-Iași, *Studii istorice româno - bulgare*, București, 1956, p. 65 și urm.

a unor funcții publice „decît în cazuri excepționale și anume statornicite de lege“ (art. 10)⁵¹, pe de altă parte, era evident că pe planul activităților social-economice și, de asemenea, culturale porțile n-au fost și nu erau închise străinilor. Dimpotrivă, în perioada de efervescentă multilaterală, pe care o trăia statul modern român, cel puțin o parte importantă dintre ei și-au dobîndit un loc eficient în societatea românească, care avea, de altfel, o evidentă putere de asimilare, tocmai datorită lipsei de xenofobie și a bunăvoinței pe care românii o arătau față de cei veniți de aiurea, mai ales cînd aceștia manifestau intenția integrării lor. Un singur aspect problematic se manifesta în această privință, cel al evreilor nou veniți, unde existau încă probleme de integrare și în care privință, mai ales, erau exercitate și presiuni din afară, nu întotdeauna deplin înțelegătoare, ale realităților din România.

În pragul deceniului inaugurat de anul 1866, un artist francez, în trecere prin România, considera, în momentul plecării, că văzuse „unul din lucrurile rari ale lumii : o aglomerație de 6 000 000 de oameni (cifră, neîndoielnic, exagerată față de realitate ! — D.B.), scuturînd praful putred a douăzeci de veacuri de apăsare, de năvăliri și barbarie pentru a merge cu îndrăzneală să lege leagănul său, tradițiile sale, steagul său, de una din cele mai mari epoci ale istoriei“⁵². Aparent, cuvinte grandilocvente, dar în fapt și o observație îndrituită asupra unui proces complex și multilateral prin care trecea o societate care dobîndise un cadru statal modern. Mutații esențiale avuseseră loc începînd de la jumătatea secolului al XIX-lea în societatea românească. Formarea și maturizarea națiunii moderne și ascensiunea capitalistă au coincis firesc cu modificări în compoziția și forța claselor, păturilor și categoriilor sociale din țările române.

În sate, care, mai ales la șes, erau încă în bună măsură „sate de bordeie“ — cum le constata francezul Lan-

⁵¹ Dionisie Ionescu, Gh. Țuțui și Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, 1957, p. 469—470.

⁵² N. Iorga, *op. cit.*, p. 610.

celot în 1866 și norvegianul Flood în 1877⁵³, dar care, în regiunile colinare și dinspre munte, cuprindeau și case arătoase ale unor săteni mai îndestulați⁵⁴, în orașe, în care se puteau vedea, ca la Curtea de Argeș, „o lungă stradă cu case de lemn“, ca la Rîmnicu Vilcea, unele case noi, reprezentind o încercare, uneori forțată, de adaptare la modernitate (*fausse recherche*, cum semnală Lancelot⁵⁵), sau ca la București și Iași, unde se remarcă nu numai noi construcții, ci și un mod de viață care reflecta vădita tendință de integrare în modern, de „egalare“ a centrelor urbane din țările înaintate ale vremii, dar și — cum constata un călător despre București în 1866 — un „contrast de abjectă mizerie și de strivitoare bogăție“⁵⁶, pretutindeni se încerca cu stăruință a se intra în noi tipare.

Dar societatea aceasta nu era omogenă și echilibrată în alcătuirea ei. Clase și categorii sociale se întreceau. Nedeplin integrate în modernitate erau țărănimea și clasa muncitoare, care, deși numeric încă restrînsă, se afla în plin proces de evoluție și conștientizare social-politică. Clasele dominante se concureau la rîndu-le, căutînd a-și asigura o situație predominantă, dacă nu exclusivă. În ansamblu, o societate în clocot, căutîndu-și un nou drum.

Țărănimea domina prin numărul și însemnătatea ei viața social-economică a țării. Țărănimii libere a venit să i se adauge marea masă a țărănimii eliberate, dar țărănimea în ansamblul ei nu a dobîndit, nici după reforma din 1864, locul ce i s-ar fi cuvenit în societatea românească. Era într-adevăr „talpa țării“, temeiul existenței însăși a statului, ca și a claselor dominante, fără ca prin aceasta nivelul ei de viațuire să fi căpătat un ansamblu de îmbunătățiri care să-i fi asigurat o reală restatornicie în colectivitatea națională. Împroprietărirea, ca și eliberarea de sub dominația relațiilor feudale, afectase, neîndoielnic, într-o anumită măsură, într-un sens pozi-

⁵³ *Ibidem*, p. 607, 666.

⁵⁴ George Cioriceanu, *op. cit.*, p. 57—58.

⁵⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 609, 610.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 607.

tiv, masele țărănești⁵⁷. 406 429 de clăcași fuseseră împroprietăriți cu 1 654 969 hectare, iar alți 60 651 săteni primiseră locuri de casă și grădină⁵⁸. Dar loturile atribuite erau departe de a fi îndestulătoare, dacă se avea în vedere nivelul de dezvoltare al agriculturii românești. Sătenii care nu primiseră loturi de pământ, cărora li se adăugau neconținut însurăței, cei 133 546 de palmași cu loturi restrânse, și chiar și mijlocașii — 200 132 ! —, ale căror loturi, prin trecerea la o generație următoare, erau departe de a putea asigura posesorilor, într-o perspectivă, o viață omenească, reflectau tot atâtea serioase limite ale noului regim agrar instaurat în august 1864. La aceasta s-au adăugat pentru țărănime, în perioada următoare reformei, în întreg deceniul care ne interesează, obligațiile fiscale, cărora le erau incluse anuitățile răscumpărării loturilor. Iată bilanțul pe care-l înfățișa în această privință Ion Ghica în 1871 : „...Totalul dărilor unui fost clăcaș, de vom socoti și pe cele județene și comunale, se suie la 32 de franci sau 86 1/2 de lei vechi de om, sau 13 galbeni de familie, ceva mai mult de 32% din venitul anual...”. „Starea muncitorului de pământ — conchi-dea el —, a clasei celei mai producătoare și cea mai interesantă a țării este în adevăr vrednică de jale !”⁵⁹. În iunie 1875, în Adunarea deputaților, G. D. Vernescu va vorbi „despre starea țăranului, care este căzut prin împovărarea impozitelor”, confirmând aserțiunea unui antevorbitor privind fuga unor țărani la sudul Dunării, ei neputînd face față excesivei fiscalități⁶⁰. Trebuie, de asemenea, avută în vedere povara cametei căreia țărănimea îi era supusă.

Un pas înainte fusese făcut prin legea din 1864 și încă unul ireversibil, cei ce răsturnaseră pe „domnul Unirii” simțînd nevoia de a asigura țărănimea — printr-o circulară din martie 1866, a Ministerului de Interne — că „sub nici un cuvînt și în nici un caz legea rurală

⁵⁷ Vezi N. Adăniloiaie și Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, București, 1967.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 343.

⁵⁹ Ion Ghica, *Finanțele 1871*, în *Scrieri economice*, București, 1937, vol. II, p. 128—129.

⁶⁰ „*Monitorul Oficial*”, nr. 128 din 13 iunie 1875, p. 2 840.

nu se va atinge“⁶¹, aserțiune reconfirmată câteva luni mai târziu și în Constituție. Situându-se pe o poziție de „echilibru“, articolul 20 stipula : „Proprietatea dată țăranilor prin legea rurală și despăgubirea garantată proprietarilor prin acea lege nu vor putea fi niciodată atinse“ ; prin articolul 133 era reafirmată și „nealienabilitatea pământurilor foștilor clăcași“ timp de 20 de ani⁶². Oricum, reforma se văzuse astfel încă o dată sancționată. Este însă drept că, totodată, încă din martie 1866, legea tocmelilor agricole, pregătită de altfel în vremea domniei lui Alexandru Ioan Cuza, scosese pe săteni de sub ocrotirea Constituției și-i supusese unui „regim de excepție“, situație care s-a înrăutățit și mai mult în 1872, când prin noua lege a tocmelilor agricole țăranimea n-a fost doar supusă, ca în 1866, „îndemnurilor“ autorităților locale, ci și constrângerii prin forța dorobanților⁶³. Pe drept cuvânt va scrie Radu Rosetti, comentînd aceste stipulații, că astfel „nouăzeci și cinci de sutimi ale națiunii române erau, prin această lege, în afară de orice legi“⁶⁴. Recent, un istoric german remarca și el îndrituit că patru cincimi din populația României trebuiau ținute în șah „printr-un aparat de represiune efectiv“⁶⁵.

Deși și în mesajul din 15/27 noiembrie 1869 pentru deschiderea Corpurilor legiuitoare era anunțat că urma ca „însurăteii“ * „să fie puși pe moșiile Statului în stăpînirea pîrțicelelor de pămînt“⁶⁶, unele măsuri eficiente în favoarea țăranimii n-aveau să fie luate decît începînd cu vara anului 1876, cînd, pe de o parte, „zilele de presta-

⁶¹ *Idem*, nr. 58 din 13/25 martie 1866, p. 348.

⁶² Dionisie Ionescu, Gh. Țuțui și Gh. Matei, *op. cit.*, p. 470 și 482.

⁶³ Vezi Gh. Cristea, *Contribuții la istoria problemei agrare din România, Învoielile agrare (1866—1882). Legislație și aplicare*, București, 1977.

⁶⁴ Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, București, 1907, p. 447.

⁶⁵ Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung, 1866—1877*, München, 1989, p. 14.

⁶⁶ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București, 1909, p. 187.

* Tineri țărani care, după reforma din 1864, se însuraseră și-și înjghebaseră propria gospodărie.

țiuni“ vor fi transformate „într-o dare fixă bănească“⁶⁷ și când, mai ales, a fost adoptată o lege pentru vânzarea unor loturi din moșiile statului țăranilor⁶⁸; tot în acei ani, în 1875—1877, vor trebui adoptate măsuri menite a ajuta țăranimea lipsită de mijloace de subsistență și s-a desfășurat o acțiune menită a o apăra de tocmeli abuzive, punându-se în discuție și înlăturarea legii din 1872, efectiv înlocuită însă abia în 1882⁶⁹. În 1877, soldaților care mergeau la luptă li s-a făgăduit pământ. Mihail Kogălniceanu a atestat acest lucru mai târziu, arătând că li se spusese: „Mergeți copii, vă așteaptă acasă pământul pentru voi și pentru copiii voștri“⁷⁰. În 1878, sub impulsul lui C. A. Rosetti, circa 48 000 de țărani au fost efectiv împroprietăriți cu loturi însumind 228 328 hectare⁷¹. Neîndoielnic, însă, că ceea ce s-a făcut după legea rurală din 1864 a fost cu mult prea puțin pentru a aduce reformei o reală îmbunătățire și îmbogățire.

Țăranimea și-a dezvoltat vigoarea prin starea ei de frământare, vie și în 1866 (când ea s-a concretizat, între altele, în răscoalele grănicerești⁷²). Un deceniu mai târziu, „Timpul“, organ al conservatorilor, avertiza, exagerînd chiar, „că statul este în ajunul unei catastrofe, că într-o zi apropiată, populațiile rurale înarmate se vor arunca ca niște torente asupra orașelor“⁷³. Oricum, în primăvara anului 1876, frământările țăranimii au devenit deosebit de intense⁷⁴, contribuind și ele la destabilizarea lungii guvernări a lui Lascăr Catargiu. Presiunea țără-

⁶⁷ „Monitorul Oficial“, nr. 136 din 20 iunie/2 iulie 1876, p. 3 241; vezi și Lothar Maier, *op. cit.*, p. 151—152.

⁶⁸ Radu Rosetti, *Acte și legiuri privitoare la chestia țăranescă*, seria II, vol. II, partea I, București, 1907, p. 351; vezi și Lothar Maier, *op. cit.*, p. 152 și urm.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 139—143, 146—150, 155—158.

⁷⁰ Damian Hurezeanu, *Dezvoltarea agriculturii și lupta țăranimii pentru rezolvarea problemei agrare...*, în volumul *Progresul economic în România. 1877—1927*, București, 1977, p. 123.

⁷¹ Leonida Colescu, *La loi rurale de 1864 et la statistique des paysans devenus propriétaires*, București, 1906, p. XL.

⁷² Vezi Vasile Mihordea, *Răscoala grănicerilor de la 1866*, București, 1958.

⁷³ „Timpul“ din 13 iunie 1876.

⁷⁴ Lothar Maier, *op. cit.*, p. 133.

nimii, deși exagerată în ultimele decenii, a existat neconținut, iar energia ei a fost demonstrată și pe tărîm național, prin jertfele pe care a înțeles să le facă în momentele decisive din 1877—1878, prin eroismul zecilor de mii de ostași ieșiți din rîndurile ei. De aceea, scepticismul manifestat la adresa „vigoarei sentimentelor naționale” ale țărănimii, manifestat de un cunoscut și marcant istoric străin, ni se pare neîndrituit ⁷⁵. În viața și mentalitatea țăranilor s-au înregistrat mari schimbări în cursul secolului al XIX-lea, concretizate, încă de la mijlocul veacului, nu numai în revoluția din 1848 ⁷⁶, dar și în faptul că atît în timpul evenimentelor revoluționare, mai ales în cadrul Comisiei proprietății de la București ⁷⁷, cît și în Adunările ad-hoc din 1857 de la Iași și București ⁷⁸ reprezentanții țăranilor au găsit un limbaj politic adecvat prin intermediul căruia și-au exprimat revendicările în noua societate modernă în curs de constituire.

Țărănimea, eliberată de sub dominația relațiilor feudale, împroprietărită, cel puțin în parte, manifesta echilibru și inteligență și numeroase calități puse în evidență

⁷⁵ „... ne putem întreba dacă vigoarea sentimentelor naționale printre țărani, care constituie 90% a populației, este comparabilă cu aceea cîntată de poeții locali și exploatată de micile cercuri ale burgheziilor locale...” („... on peut se demander si la vigueur des sentiments nationaux parmi les paysans, qui constituent 90% de ces populations, est comparable à celle chantée par les poètes locaux et exploitée par les petits cercles des bourgeoisies locales...”, scria René Girault referindu-se la țările Europei de Sud-Est (*Diplomatie européenne et impérialismes (1871—1914)*, Paris, 1979, p. 58).

⁷⁶ Vezi Apostol Stan, *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, București, 1971.

⁷⁷ Dan Berindei, *Clăcași și stăpîni de moșii în Comisia proprietății din Țara Românească (august 1848)*, în volumul miscelaneu *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Cluj-Napoca, 1985, p. 149—165.

⁷⁸ Valerian Popovici, *Problema socială în dezbaterile Divanului ad-hoc al Moldovei*, în „Studii și Cercetări Științifice. Istorie”, Iași, X (1959), fasc. 1—2, p. 1—35; Dan Berindei, *Problema agrară în dezbaterile Divanului ad-hoc și a Adunărilor Țării Românești (1857—1861)*, în „Studii”, X (1958), nr. 1, p. 29—52; mai vezi și N. Adăniloiaie, *Țărănimea și Unirea*, în volumul miscelaneu *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960.

de unii contemporani. „Ești surprins — nota Obedenaru — de conversația interesantă pe care o poți avea timp de ore întregi cu țărani lipsiți de învățătură“⁷⁹. „Cit pentru poporul de jos — arăta și Ion Ghica —, o mai repet, nu cunosc țăran plugar mai deștept și mai lipsit de prejudețe ca țăranul român. Presiunile, jafurile și maltratările prin care a trecut și trece nu au putut să-l prostească; și dacă civilizațiunea s-ar cîntări după cîtimea de inteligență răspîndită asupra poporului întreg, nu aş sta la îndoială a proclama pe români unul din popoarele cele mai înaintate ale Europei“⁸⁰. „Românul — mai scrie Obedenaru, referindu-se evident cu precădere la țăran — este curat; are gesturi nobile, expresii alese. Vorbirea unui țăran n-ar fi cu nimic nepotrivită într-un Parlament“⁸¹. Frumusețea portului popular, la bărbați, dar mai ales la femei, simțul artistic și mai ales demnitatea erau și ele relevate⁸². De altfel, chiar și noul principe fusese izbit, chiar în primul an al domniei, de atitudinea săten-celor. „Țăranca română — notase el — nu știe să se plece... ea se ridică doar și stă în picioare în semn de salut“⁸³. Printre însușirile poporului român, și în primul rînd, neîndoielnic, ale masei țărănești, era și toleranța. „Ceea ce caracterizează poporul român — evidenția Obedenaru — este o toleranță absolută“⁸⁴.

Dar acești oameni deosebiți prin însușirile lor erau — cu excepția unei minorități (cei 79 815 fruntași din 1864 și cei care erau în curs de a forma burghezia sătască) — într-o situație materială extrem de precară și locuiau în case considerate „cele mai sărace din Europa“⁸⁵, cei mai mulți chiar în bordeie săpate în pămînt, beneficiind de o mobilă simplă, redusă și săracă, dormind, nu puțini, direct pe pămînt. „Luxul unei podele de lemn îl cunosc

⁷⁹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 384.

⁸⁰ Ion Ghica, *Scrieri economice...*, vol. II, p. 181—182.

⁸¹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 385.

⁸² *Ibidem*, p. 380—384.

⁸³ *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie...*, p. 40.

⁸⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 389.

⁸⁵ Paul Lindenberg, *op. cit.*, p. 86.

puțini aici“ — remarca un comentator, care adăuga în privința țaranului român : „Măsură și cumpătare, hărnicie și curățenie sînt trăsăturile definitorii ale caracterului său. El este reprezentantul viitorului politic al poporului român“⁸⁶. Aceste rînduri, scrise numai cu un an înaintea răscoalei din 1907, constituiau o apreciere globală făcută asupra țărănimii române din timpul domniei lui Carol I. Neîndoielnic că în ea era cuprins mult adevăr ; un singur lucru nu ținea în seamă comentatorul străin și anume faptul că și cel mai răbdător sătean avea în el suficient elan și dorință de mai bine pentru ca să încerce, chiar prin jertfă, a pune capăt unei situații nedrepte și potrivnice unei evoluții firești. De altfel, de la înăbușirea răscoalei grănicerești din vara 1866 și pînă în toamna 1876 s-au desfășurat în mediul rural al României „peste 200 de conflicte sociale cu caracter de revoltă“ ; în Muntenia peste 100, în Oltenia peste 50 și în Moldova în jurul a 40⁸⁷.

Muncitorimea a cunoscut o întărire neconținută a rîndurilor sale. Dezvoltarea modernă a economiei crea condițiile necesare pentru formarea și treptata creștere a numărului acestora ; de altfel și în agricultură se înmulțise numărul muncitorilor cu plata pe zi (în 1860 în Țara Românească față de 334 545 clăcași existau 54 332 muncitori salariați plătiți cu ziua — zilieri). Cifre exacte pentru deceniul inaugurat de anul 1866 în toate ramurile economiei nu sînt cunoscute, dar avem ca punct de plecare situația dezvăluită ca existentă de recensămintele din 1859—1860⁸⁸. Totalizarea pe care a făcut-o Obede-

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Constantin Corbu, *Rolul țărănimii în istoria României* (sec. XIX), București, 1982, p. 325—326 ; mai vezi Idem, *Țărănimea din România între 1864 și 1888*, București, 1970 ; Ion Ilincioiu, *Țăranii, pămîntul și moșterii în România. 1864—1888*, București, 1982 ; vezi și studiul mai vechi al lui Vasile Maciu, *Cu privire la situația și lupta țărănimii în ajunul războiului de independență*, în „Studii“, VIII (1955), nr. 3, p. 31—48 și cel al lui C. Corbu, *Frămîntări țărănești în România în preajma războiului de independență*, în „Studii“, 20 (1967), nr. 3, p. 457—467.

⁸⁸ „Anale Statistice“, 1863, p. 136—137.

nar⁸⁹ coincide cu cea a lui Leonida Colescu⁹⁰ : 23 192 lucrători, dar este mai mică cu circa 5 000 față de totalul de 28 252 dezvăluit de „Analele statistice“ în 1863. Cum s-a arătat îndrituit, nu toate persoanele cuprinse în ultima cifră au fost de fapt lucrători salariați⁹¹. Mai trebuie avut în vedere și faptul că parte dintre cei 59 869 meseriași — constatați în 1859—1860 — aveau și ei să se alăture clasei muncitoare încă în formare. În deceniul care ne interesează, numărul lucrătorilor salariați a crescut în aproape toate ramurile economiei și mai ales în unele. Intensificarea exploatarei petrolului (de la 4 591 tone în 1864, s-a ajuns în 1877 la 16 000 tone)⁹², a dus la creșterea numărului muncitorilor din respectiva ramură, care ajunseseră să se ridice în 1874 la 4 000—5 000 ; de asemenea și în saline, de la 1 071 lucrători în 1859, s-a ajuns la 1 828 în 1873⁹³.

Este cert că pe ansamblul economiei a avut loc o simțitoare creștere a numărului lucrătorilor salariați. Nu întâmplător, Obedenaru califica Bucureștii în 1876 ca „o pompă aspirantă în ceea ce privește muncitorii, zilierii și proletarii“⁹⁴. În orice caz, la începutul secolului al XX-lea, în 1901—1902, numărul muncitorilor din industria prelucrătoare atinsese aproape cifra de 100 000⁹⁵, ceea ce nu

⁸⁹ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 192—193.

⁹⁰ Leonida Colescu, *Population de la Roumanie*, București, 1903 ; cf. N. N. Constantinescu, *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România până la primul război mondial*, București, 1959, p. 135—137, unde se dau explicații și se fac și corectările necesare cifrelor ce se găsesc atât în „Anale statistice“, cât și în lucrarea lui M. G. Obedenaru și în cea a lui Leonida Colescu.

⁹¹ N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 136—137.

⁹² „Anuarul statistic al României pe anul 1925“, București, 1926, p. 162.

⁹³ Gr. G. Tocilescu, *Industria petrolului din România*, în „Românul“ din 29 septembrie 1874 ; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare din România. Făurirea și afirmarea partidului său politic (1821—1893)*, București, 1984, p. 91.

⁹⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 301.

⁹⁵ N. N. Constantinescu, *Dezvoltarea forțelor de producție industriale...*, în volumul *Progresul economic al României, 1877—1977*, București, 1977, p. 114.

se poate explica decît prin treptata dezvoltare a muncitorimii în deceniile anterioare. Este drept că, așa cum s-a remarcat, „proletariatul industrial modern de fabrică era abia la începuturile formării sale“ și că el avea „o greutate specifică foarte mică în cadrul totalității muncitorilor salariați“⁹⁶ și, de asemenea, că în preajma anului 1877 numărul muncitorilor din industrie și transporturi, raportat la cel al țăranilor și muncitorilor agricoli, „era cel puțin de zece ori mai mic“⁹⁷, dar aceasta nu însemna că tînăra clasă nu era într-un neconținut proces de creștere și treptată afirmare. De altfel, societatea în ansamblul ei tindea să recunoască însemnătatea muncitorimii. Comentînd apariția „Universului“, ziarul „Telegraful“ remarcă următoarele : „Chestiunea lucrătorilor în celelalte state a ajuns să preocupe toate spiritele, pentru că este chestiunea viitorului, este viitorul însuși, căci în secolul în care trăim munca este cel mai mare capital“⁹⁸.

Muncitorii erau supuși unui regim de muncă apăsător, în unele cazuri ziua de muncă ajungînd și pînă la 16 ore, ba chiar și pînă la 18 !⁹⁹ Comentînd regimul de muncă al muncitorilor români, Eminescu scria în 1876 : „Muncind 12—14 ore pe zi, aceste zile lungi și negre nu sînt întrerupte nici de duminici, nici de sărbători, încît chestiunea socială, atît de ventilată în Europa, trebuie s-o vedem la noi în forma ei cea mai crudă“¹⁰⁰. Condițiile de locuire ale muncitorilor erau deseori de nesuportat. „Nu mai vorbim de mulți alții, care locuiesc cîte

⁹⁶ *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 92.

⁹⁷ *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 484.

⁹⁸ „Telegraful“, nr. 199 din 10 22 octombrie 1872.

⁹⁹ *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 177.

¹⁰⁰ [Mihai Eminescu], *Robie modernă*, în „Curierul de Iași“, nr. 135 din 12 decembrie 1876 ; cf. *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România (1821—1878)*, București, 1971, p. 777 (se citează *Documente...* (1821—1878). Mai vezi Al. Porțeanu, *La revendication de la journée de travail de huit heures en Roumanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XIV (1975), nr. 4, p. 637, note 1 ; Ioana Cristache Panait, *O cerere a meseriașilor și negustorilor din București din 1866 pentru repaus duminical*, în „Studii“, 22 (1969), nr. 2, p. 303—307.

7—8 într-o cameră întunecoasă și rău aerisită — se scria la 12/24 noiembrie 1872 în „Lucrătorul român“ —, nu mai vorbim de aceia ce-și închiriază cu seara cîte un pat la vreunul din dormitoare, de care se află multe chiar și la noi în București prin podurile caselor și unde sînt așezate cîte 10—15 paturi, cît te face să crezi că e un spital¹⁰¹. Salarizarea muncitorilor era departe de a fi multumitoare. „...sînt lucrători — se arăta în „Lucrătorul român“, în 1872 — care, după o lucrare de zece ore pe zi nu iau plată decît 4—5 franci pe zi ; sînt lucrători care lucrează 12 ore pe zi și nu sînt salariați decît cu 3—4 franci pe zi ; sînt lucrători care lucrează cîte 14 și 16 ore pe zi și nu iau plată decît tot 3—4 franci pe zi...” ; se mai adăuga că unele categorii de muncitori — mecanicii, fierarii, zidarii și dulgherii — erau plătite cu sume ceva mai ridicate (între 8 și 12 franci pe zi), dar că, în schimb, acești lucrători nu aveau de lucru în timpul iernii și că erau, în consecință, „siliți ca aceea ce au agonisit în timpul verii să mai păstreze și pentru iarna de a avea cu ce trăi“¹⁰². „Ieftiniți pînea, ieftiniți lemnele, ieftiniți lucrurile de întîia trebuință, lucrurile fără care nu putem trăi“, se scria în aceeași foaie la adresa guvernanților.¹⁰³

Unele categorii de muncitori erau supuse la munci istovitoare și chiar primejdioase. Lucrătorii petroliști se găseau într-o astfel de situație. Lucrau în puțuri adînci de la 50 pînă la 120 m avînd un diametru de 1,5 m. Un lucrător cobora în puț ; dacă el depășea 15 m, puțul trebuia ventilat din cauza emanațiilor, iar dimineța nu se putea începe munca înaintea unei ventilații de 3 ore ! Lucrătorul putea săpa în fundul puțului maximum două ore, iar după ce ajungea în preajma pînzei de petrol cel mult un sfert de oră, rareori o jumătate de oră. La primul semnal el trebuia tras afară și ieșea „ca beat“¹⁰⁴.

¹⁰¹ *Despre lucru și lucrători*, în „Lucrătorul român“, nr. 2 din 12 noiembrie 1872 ; *Documente... (1821—1878)*, p. 664.

¹⁰² *Ibidem*, p. 663.

¹⁰³ *Pîine și lemne*, în „Lucrătorul român“, nr. 1 din 5 noiembrie 1872 ; *Documente... (1821—1878)*, p. 655.

¹⁰⁴ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 203—204.

Nu rareori aveau loc și accidente mortale¹⁰⁵. Este drept că, în aprilie 1867, a fost promulgat primul Regulament pentru industriile insalubre, dar acesta se referea numai la capitală! „Sînt privite ca așezăminte nesalubre — se arăta în art. 2 — toate depozitele, magazine, fabricațiuni și meserii, care prin materialele depuse ori întrebuintate, prin produsele dobîndite ori prin rămășițele fabricației infectă aerul, puțurile, gîrla, ori care vatămă sănătatea locuitorilor ori a animalelor domestice într-un alt mod“¹⁰⁶.

Peste șapte ani, în iunie 1874, o lege pentru organizarea serviciului sanitar avea în vedere și apărarea sănătății lucrătorilor din industrie. Articolul 109 stabilea în mod expres: „Ministerul de Interne va putea obliga pe proprietarii stabilimentelor industriale ca să ia măsurile igienice menite a apăra sănătatea lucrătorilor“¹⁰⁷. Pornindu-se de la această lege, în 1875 a intrat în vigoare un nou Regulament pentru industriile insalubre, mai cuprinzător decît cel din 1867, atît în privința ariei geografice, cît și a ramurilor industriale la care se referea. Era avută în vedere asigurarea sănătății muncitorilor din fabricile de cărămidă, oale, chibrituri, explozive, hîrtie, distilării de petrol etc. Se stabileau chiar pedepse pentru proprietarii care încălcau dispozițiile regulamentului¹⁰⁸; este însă evident că aplicarea concretă a dispozițiilor acestui regulament a fost totuși relativă.

Dar noua clasă devenea din ce în ce mai conștientă, se afirma ca o componentă a societății, care aspira și la drepturi, nu numai a îndeplini o muncă istovitoare al cărei folos nu-i revenea. „Laboratorul — se scria într-un articol din „Tipograful român“ — nu știe cînd și pentru ce a venit în lume. De multe ori, cînd natura îi ia singurul bun ce i-a dat, viața, laboratorul nu poate lăsa după sine, nu numai ca urmașii săi să se poată întreține, dară

¹⁰⁵ N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 165.

¹⁰⁶ Ioan M. Bujoreanu, *Collectiune de legiurile României vechi și noi...*, București, 1873, p. 956.

¹⁰⁷ „Monitorul Oficial“, nr. 131 din 16/28 iunie 1874, p. 837.

¹⁰⁸ „Monitorul Oficial“, nr. 156 din 18 iulie 1875, p. 3 517—3 522.

nici cu ce să-l poată acoperi cu pământ¹⁰⁹. Aceeași foaie vorbea în 1866 de „clasele lucrătoare” și îndemna la asociere și organizare¹¹⁰. În 1858 lucrătorii tipografi își strânseseră rîndurile în cadrul unei societăți de ajutor reciproc — *Casa de ajutorare și prevedere a lucrătorilor tipografi*¹¹¹. În toamna anului 1865 se încercase, fără să se obțină însă consensul autorităților, această „Casă” să fie transformată în *Asociațiunea lucrătorilor tipografi din România*¹¹². Dar abia în mai 1872 ea a putut să fie reorganizată sub titulatura *Societatea generală de ajutor reciproc a lucrătorilor tipografi „Gutenberg”*¹¹³. În același an, însă, avea să fie făcut un mare pas mai departe, înființîndu-se, la 1/13 octombrie, *Asociația generală a tuturor lucrătorilor din România*¹¹⁴. Muncitorul tipograf N. D. Rădulescu avea atunci să-și înceapă discursul exclamînd: „Trebuia să ne adunăm într-o zi toți lucrătorii pentru a decide despre calea care ar fi mai nimerită pentru noi a ne îmbunătăți soarta prin noi înșine...”. „Trebuia să ne adunăm ‘cu toții de a ne întreba: — se adresa el interogativ — care va fi calea nimerită pe care să apucăm

¹⁰⁹ „Tipograful român”, nr. 12 din 1 mai 1870; *Documente...* (1821—1878), p. 512.

¹¹⁰ „Clasele lucrătoare sînt expuse lovirilor soartei...”; „Tipograful român” din 14 ianuarie 1866; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 188.

¹¹¹ Vezi I. Saizu și D. Șandru, *Știri despre asociația lucrătorilor tipografi și activitatea lui Ion Ionescu de la Brad ca președinte al ei*, în „Studii și Cercetări Științifice. Istorie”, Iași, 13 (1962), nr. 1, p. 105—119; C. C. Angelescu, *Contribuții la istoricul Asociației lucrătorilor tipografi din România (perioada 1858—1865)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Iași, II (1965), p. 63—91.

¹¹² *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 489.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 489—492. V. Maciu, *De la Tudor Vladimirescu la răscoala din 1907*, Craiova, 1973, p. 265 și urm.; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 201—215; Vasile Petrișor, *Un moment semnificativ din istoria mișcării noastre muncitorești. Crearea Asociației generale a tuturor lucrătorilor din România. 1872*, în „Anale de Istorie”, XVIII (1972), nr. 5, p. 67—78; Mircea Iosa, *Rolul și însemnătatea „Asociațiunii generale a lucrătorilor din România”*, în „Studii”, XXV (1972), nr. 5, p. 915—924.

spre regenerarea industriei noastre naționale și spre a ne ajuta unii pe alții în împrejurări grele, amar simțite de noi ?” Neîndoielnic că răspunsul la întrebare era afirmativ și nu putea fi decât acela al formării unei „asociațiuni generale”, în care urmau să fie cuprinși „toți lucrătorii, de orice profesiune, de la un capăt pînă la celălalt al țării”¹¹⁵. De fapt, era inaugurat un proces care avea să ducă, două decenii mai târziu, la constituirea Partidului Social Democrat al Muncitorilor din România.

Un rol important l-a avut, neîndoielnic, un șir de publicații periodice, care, începînd cu vara anului 1865, au reprezentat muncitorimea. După „Tipograful român”, publicat din august 1865, și pînă în februarie 1866 și apoi din nou în 1870—1871, a urmat între 1869 și 1872 gazeta intitulată „Analele tipografice” — avînd pe frontispiciu cuvinte semnificative : „Unirea e puterea”¹¹⁶. În vara anului 1872, luînd o nouă titulatură — „Universul”¹¹⁷, care indica tendința de a se reprezenta *nu numai o categorie de muncitori, ci ansamblul lor*, gazeta a militat activ pentru crearea *Asociației generale a tuturor lucrătorilor*. După înființarea acesteia, ca organ al ei, în locul „Uvri-ului” a apărut „Lucrătorul român”, devenit apoi „Lucrătorul”¹¹⁸. Ca și asociația, existența sa a luat sfîrșit în 1874 în urma unor măsuri represive ale guvernului conservator¹¹⁹.

Dar mișcarea firească spre organizare a continuat. În primăvara anului 1873, 70 de „membri fondatori” s-au întrunit la Iași, la Universitate, și au constituit o socie-

¹¹⁵ *Documente... (1821—1878)*, p. 642 ; mai vezi pentru problema organizării : Vasile Petrișor, *Noi contribuții la crearea și semnificația primelor organizații profesionale muncitorești din România (1864—1872)*, în „Anale de Istorie”, XIX (1973), nr. 6.

¹¹⁶ Vezi N. Munteanu, „Analele tipografice” (1869—1872), în „Analele Institutului de Istorie...”, 1955, nr. 3.

¹¹⁷ *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. I, partea I, București, 1864, p. 20—24.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 25—33 ; *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 492.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 494 ; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 214—215.

tate condusă de un comitet — compus din nouă membri — care era considerată în foaia „Românul“ ca „o consecință a celei din București“¹²⁰. Tot în primăvara 1873 au fost constituite două societăți muncitorești grupînd lucrătorii din cîte un sector economic: Societatea „Matei Basarab“ a lucrătorilor tipografi de la Imprimeriile Statului și „Unirea“ a lucrătorilor constructori din România¹²¹. În anii următori, au fost create și alte asociații de întrajutorare¹²².

Conflictele de muncă s-au acutizat. În septembrie 1868 a avut loc o puternică grevă a muncitorilor ciurari din portul Brăila¹²³. În anul următor au acționat în apărarea drepturilor lor lucrătorii de pe șantierele de construcție a căilor ferate, iar în 1872 muncitorii de la Regia monopolului de tutun din București și muncitorii portuari de la Galați¹²⁴. În 1873 au avut loc agitații ale lucrătorilor de la căile ferate și puternica mișcare a bivolărilor din Giurgiu și în același an s-au desfășurat acțiuni revendicative ale muncitorilor tipografi de la Imprimeriile statului din București, pentru ca în 1874 să se înregistreze greva lucrătorilor croitori din capitală¹²⁵. În iarna 1875—1876 au avut loc, din nou la Giurgiu, mișcări ale lucrătorilor străini — austrieci și francezi — angajați la

¹²⁰ *Ibidem*, p. 213—214; *Documente...*, (1821—1878), p. 667—668, 669—670.

¹²¹ *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 492; *Documente...*, (1821—1878), p. 719—720, 734—742; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 214.

¹²² *Ibidem*, p. 266.

¹²³ N. I. Mocioiu, *O grevă în portul Brăila în anul 1868*, în „Revista Arhivelor“, seria nouă, III (1960), nr. 1; *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 485; *Documente...* (1821—1878), p. 435—457.

¹²⁴ N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 181; *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 485—486; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 254; *Documente...* (1821—1878), p. 637—638.

¹²⁵ N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 181; *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 486—487; *Documente...* (1821—1878), p. 668—669, 670—685, 692—695, 702, 704, 757—775; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 254—255; C. Corbu, *Mișcarea muncitorilor căruțași din Giurgiu*, în „Revista Arhivelor“, 8 (1965), nr. 2, p. 124—134.

efectuarea unor lucrări în port și neplătiți lungă vreme¹²⁶. Agitații au avut loc în 1876 pe șantierul șoselei în construcție Piatra Olt — Rîmnicu Vîlcea și pe cel de construire a căii ferate Ploiești — Predeal¹²⁷. În total au avut loc, în deceniul 1868—1878, 31 acțiuni muncitorești de acest fel¹²⁸.

Constituirea cercurilor socialiste, chiar în ultimii ani ai deceniului cercetat, avea să deschidă o nouă etapă în istoria muncitorimii române. Activitatea acestora se va împleti firesc cu tendințele de organizare ale lucrătorilor și astfel va fi deschis mai larg drumul spre unirea politică a clasei muncitoare românești. O nouă conștiință apăruse însă încă de la începutul deceniului al optulea al secolului al XIX-lea. În 1872, în foaia „Uvrieturul” se plecase doar energic pentru „unirea și înfrățirea tuturor lucrătorilor, pentru ca astfel să putem dărîma răul și injustiția ce de mult bîntuia clasa lucrătorilor”¹²⁹. Era un nou limbaj. Totodată, această tînără clasă muncitoare modernă participa la marile momente ale societății românești, ceea ce se va evidenția în implicarea ei în evenimentele legate de cucerirea independenței.

„Burghezia este extrem de slab reprezentată și este abia în curs de constituire” („Der Mittelstand ist äusserst schwach vertreten und erst in der Bildung begriffen”) — remarca un comentator străin al realităților din România în 1871¹³⁰. Leonida Colescu, făcînd o sinteză, în temeiul recensămintelor din 1859—1860, semnală existența în acea vreme în Principate a următoarelor categorii sociale legate de burghezie : 30 417 comercianți, 59 869 meseriași, 22 811 funcționari, 6 066 profesori și institutori, 9 702

¹²⁶ *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 487—488 ; *Documente... (1821—1878)*, p. 731—734.

¹²⁷ *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 488 ; *Documente... (1821—1878)*, p. 755—756.

¹²⁸ Vezi Vasile Petrișor, *Evoluția și trăsăturile mișcării greviste din România pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în „*Anale de Istorie*”, XVIII (1973), nr. 1, p. 179.

¹²⁹ *Documente... (1821—1878)*, p. 625, 632.

¹³⁰ Friedrich von Rhein, *Enthüllungen über Dr. Strousberg...*, Berlin, 1871, p. 48.

preoți (la care se adăugau și 8 750 călugări și călugărițe), 318 avocați etc.¹³¹. Pentru P. S. Aurelian, burghezia grupa 15% din populația țării (6,2% meseriași, 3,2% comercianți, cam 3% funcționari, precum și peste 6 000 cadre didactice, peste 300 avocați, aproape 500 medici, chirurgi și farmaciști, peste 2 000 artiști și aproape 20 000 membri ai clerului)¹³². Procentajul acesta era exagerat. Este neîndoielnic că printre cei aproape 60 000 meseriași, mulți nu rămâneau în rîndurile burgheziei, ci ajungeau să se confunde și să întărească rîndurile muncitorilor și mulți dintre călugări nu puteau fi considerați burghezi. Mai trebuie însă adăugate elementele burgheziei sătești în formare. Dar, oricum, păturile mijlocii, „elementul motor” al transformărilor, erau foarte departe de a avea dimensiunile demografice constatate în țările înaintate ale vremii, și aceasta chiar dacă avem în vedere o firească consolidare a lor în cele două decenii următoare recensămintelor menționate.

Burghezia era încă slabă pe tărîm economic, neunitară și nedezvoltată. Politica liber schimbistă a moșierimii frîna consolidarea pieței interne, ceea ce a determinat pe economiștii progresiști ai epocii să militeze pentru protecționism. Criza economică mondială din 1873, cu repercusiuni și în anii următori, a afectat și ea pe plan economic consolidarea burgheziei românești. Cu toate acestea, neîndoielnic, dezvoltarea burgheziei era neînteruptă. Exista o mare burghezie, alcătuită din cîteva zeci de bancheri, din patroni de întreprinderi industriale și mari comercianți, din mari arendași și moșieri proveniți din rîndurile burgheziei ori îmburgheziți, exista și o burghezie mijlocie, formată din mii de patroni de ateliere, din comercianți, proprietari de prăvălii și case, din intelectuali cu diplome universitare, din funcționari de rang mai înalt și exista, în sfîrșit, mica burghezie compusă

¹³¹ Leonida Colescu, *Population de la Roumanie. Résumé démographique présenté à la IXème session de l'Institut international de statistique*, București, 1903, p. 23.

¹³² P. S. Aurelian, *Terra nostra*, ediția II-a, București, 1880, p. 14—15.

din mici meseriași și din mici negustori, din funcționari mai mărunți, dar avînd proprietăți¹³³.

Ostilitatea burgheziei acesteia încă aflată într-un proces de maturizare față de boierii pe care Convenția de la Paris din 1858 îi desființase pe plan legal, dar care, prin puterea economică și implicit politică, continuau să joace un rol de seamă în viața țării, era evidentă, dar totodată și tendința imitării și a împlinirii unor interese. „Eu să-ți spun drept — spunea un burghez evocat de Ion Ghica — sînt și am fost un arendaș și nu pot să sufăr să văd oameni umblînd cu nasul în sus ; de aceea, vreau egalitatea absolută, să nu mai fie nimeni, nici mai boier, nici mai bogat, nici mai învățat, decît mine ; am urît totdeauna pe boieri, de aceea, te-am dat la carte, voi să fii boier mare și bogat și să ei față de boier bogat“¹³⁴. Deci, ostilitatea fățișă față de boierime, dar și dorința de a fi „boier mare și bogat“ ! Parte din burghezia comercială și cea cămătărească se alătură moșierimii — noua „haină“ a fostei boierimi — pe plan politic, iar cea industrială, deși căuta să-și dobîndească propriile poziții (în 1872 o întreprindere patronată de Grigore Heliad a asumat construcția căii ferate Iași — Ungheni, iar în vara 1875 un grup de întreprinzători, printre care întîlnim pe Ion C. Brătianu, pe Ion Ghica ori pe D. A. Sturdza, toți foști boieri trecuți însă pe poziții burgheze, a încercat să obțină concesiunea căii ferate Ploiești — Predeal)¹³⁵ nu se dădea nici ea în lături, uneori, de la alianțe pe plan economic, ca și politic, cu moșierimea adversă.

O categorie aparte o reprezentau intelectualii, care, chiar și atunci cînd proveneau, prin origine, din rîndurile boierimii, se alăturau burgheziei. În privința intelectualilor, Obedenaru era, poate, chiar prea optimist și prea ditirambic, cînd îi înfățișa în 1876 : „... marea majoritate a persoanelor care constituie clasele conducătoare se compune din oameni luminați, cinstiți, conștiincioși, munci-

¹³³ *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 536—537.

¹³⁴ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. I, p. 46.

¹³⁵ Vasile Maciu, *Condițiile interne ale proclamării independenței României*, București, 1955, p. 17—19.

tori, iubind ordinea, devotați binelui public. Oameni care, prin capacitățile lor, prin caracterele și moravurile lor, ar putea fi comparați cu cetățeni de elită ai provinciilor franceze. Sînt licențiați în drept, licențiați în litere și în științe ai facultăților de la Paris, doctori în drept și în medicină, ingineri ai diferitelor școli din Franța, ofițeri formați în școlile speciale ale armatei franceze etc. Iată din ce se compune personalul marei administrații, al căilor ferate, al minelor, al magistraturii, al baroului, al spitalelor, al liceelor, al facultăților, al statului major. Acești oameni, formați și desăvîrșiți în Franța, au introdus în România marile instituții ale țării care a fost totdeauna în fruntea civilizației. Cînd îi frecvențezi ai crede cu ușurință că te găsești în mijlocul unei societăți franceze¹³⁶. Este drept că textul respectiv se adresa cu prioritate cititorului francez și că el trebuia să reprezinte și o *captatio benevolentiae*, oricum, însă, el reflecta, cel puțin în parte, și anumite realități. Obedenaru mai adăuga două precizii de un deosebit interes, care dezvăluiau că era vorba de un proces aflat în plin mers. Mai întii, el semnală că, în momentul alcătuirii lucrării sale, se găseau în Franța nu mai puțin de 800 de tineri români, urmîndu-și studiile în instituții de învățămînt mediu, special sau superior și, în al doilea rînd, el mai preciza că, în fiecare an, se adăuga „acestor oameni de elită numărul neîncetat crescînd al tinerilor absolvenți ai facultăților din țară“¹³⁷.

Această intelectualitate furniza elementele funcționării. Numărul funcționarilor era relativ ridicat, reflectînd, pe de o parte, un fenomen firesc de dezvoltare a statului modern, dar, pe de alta, și anume fenomene nesănătoase. „Ideia de sporire de lefuri și de adăugiri de impiegați — scria Ghica — este foarte răspîndită în lumea noastră biurocratică“¹³⁸. În deceniul analizat, mai ales la începutul său, se constată și greutățile cărora funcționărirea trebuia uneori să le facă față. În iulie 1866, domnito-

¹³⁶ M. G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 387—388.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 388.

¹³⁸ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 119.

rul nota în memoriile sale : „nici pentru armată nu mai există soldă“ ! ¹³⁹. Întîrzierile la plată, în anumite momente, deveniseră un lucru curent. Dar nu toți tinerii „cu studii“, mai puțin sau mai mult terminate, puteau fi regăsiți în tabloul pe care l-a făcut Obedenaru. „Este acolo o clasă de indivizi — nota un călător străin în 1866 — cari n-au, cred eu, echivalent nicăieri. Fii de proprietari cari au jucat și și-au pierdut moșiile, izgoniți sau liberați ai slugărimii ; ei au ceva bani sau și ceva credit, vorbesc destul de ușor, sînt foarte nerușinați, sînt lipsiți de orice simț moral, dar poartă o haină neagră... A cere un post e rostul lor cunoscut. Așteptînd acest post, care, să nădăjduim pentru binele administrațiilor, nu va sosi niciodată, fac afaceri....“ ¹⁴⁰. Neîndoielnic, că înregistrarea acestui martor străin corespunde unei realități și ea dezvăluie aspecte firești ale constituirii noii societăți moderne.

Începînd din 1857, treptat, burgheziei tindea să i se asigure în viața social-politică o poziție dominantă. Statutul și legea electorală din 1864 au limitat puterea politică a fostei boierimi. Noile structuri ale societății și chiar ale statului modern s-au făurit într-un accentuat proces de adversitate dintre burghezie și moșierimea conservatoare, succesoare a boierimii. Biruința burgheziei s-a reflectat însă pregnant în stipulațiile Constituției din 1866, unele reluînd stipulații ale Convenției din 1858 ! Un articol al Constituției proclama : „Toate privilegiile, scuti-rile și monopollurile sînt oprite pentru totdeauna în statul român“, iar altul evidenția egalitatea înaintea legii și a contribuțiilor, ca și în privința admisibilității în funcțiunile publice ¹⁴¹. Dacă numai unii mari burghezi erau cuprinși în colegiul I electoral, în schimb, poziția burgheziei în colegiile II (cei cu un venit între 100 și 300 galbeni anual) și III „al orașelor“ — în acesta din urmă fiind

¹³⁹ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, p. 88.

¹⁴⁰ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători străini*, București, 1982, p. 608.

¹⁴¹ Dionisie Ionescu, Gh. Țuțui, Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, 1957, p. 470.

incluși „comercianții și industriașii cari plătesc către stat o dare de 80 lei“, precum și scutiții de cens : profesiunile libere, ofițerii în retragere, profesorii și pensionarii statului — era dominantă ¹⁴². Articolul 66 recunoștea burghezilor libera eligibilitate în Adunarea deputaților, aceasta fiind condiționată doar de deținerea drepturilor civile și politice, de cetățenie, vîrstă și domiciliu în țară ¹⁴³. Afirmarea, din ce în ce mai evidentă, a burgheziei în viața publică, în guverne și în Corpurile legiuitoare, în aparatul de stat, avea să caracterizeze întreg deceniul inaugurat cu anul 1866. O dată cu revenirea la putere a liberalilor, care o exprimau în primul rînd, burghezia va domina timp de 12 ani, începînd din 1876, viața publică. Pozițiile ei nu vor mai putea fi zdruncinate și ea va pătrunde, prin reprezentanți ai ei, nu numai în conducerea Partidului Liberal, dar și a conservatorilor, deși moșierimea va izbuti, totuși, pînă la încheierea primului război mondial, să se mențină și ea pe plan politic, deși, evident, pe planul doi.

Moșierimea, în rîndurile căreia se întîlneau mai ales membrii fostei boierimi, practic desființată ca clasă privilegiată prin prevederile Convenției de la Paris din august 1858 ¹⁴⁴, dar nu numai aceștia, ci și unii mari bîrghezi care-și achiziționaseră domenii, reprezenta, în general, poziții conservatoare și retrograde. Trebuie remarcat că, dacă numărul burgheziei crescuse în raport cu însăși dezvoltarea țării, îndeosebi o dată cu cel de-al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea, boierimea cunoscută, la rîndul ei, profunde mutații, perioada Regulamentului Organic înlesnind promovarea la ranguri boierești a sute de burghezi, ceea ce, practic, a modificat însăși structura boierimii, tocmai în preajma abolirii ran-

¹⁴² *Ibidem*, p. 474—475.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 475.

¹⁴⁴ Articolul 46 : „... Toate privilegiile, scutirile ori monopolurile de care beneficiază încă anumite clase, vor fi abolite...“ (D. A. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. VII, București, 1892, p. 313).

gurilor și a transformării ei în moșierime¹⁴⁵. De asemenea, trebuie avută în vedere și îmburghezirea unui număr însemnat dintre boieri, chiar și a unora provenind din familii de rangul întâi, precum și existența moșierimii liberale, situată pe poziții social-politice apropiate de cele ale burgheziei, uneori ea fiind direct interesată și în dezvoltarea industriei. Dar, pe de altă parte, se numărau și foști boieri, respectiv moșieri, care se cramponau pe vechi poziții retrograde. Nu este poate lipsit de importanță detaliul pe care ni-l furnizează artistul francez Lancelot, care semnalează că în 1866 unii boieri mai umblau în port vechi !¹⁴⁶. Tot în 1866, un alt martor — M. A. Ritter von Zerbioni di Spasetti — consideră lumea boierilor o „caricatură a societății“, pe care o sintetizează aspru în cuvintele : „moarte, putreziciune, umbre fără ființă“ („Tod, Faulniss, Verwesung, wesensloser Schatten“)¹⁴⁷. În-suși tatăl domnitorului — într-o scrisoare adresată lui Berthold Auerbach și publicată de acesta împotriva voinței principelui Carol Anton de Hohenzollern în „Neue Freie Presse“ — folosisese termenul de „clică aristocratică“ la adresa boierimii române, ceea ce provocase pe Manole Costache-Epureanu la un răspuns¹⁴⁸. Un viceconsul austriac a remarcat, spre sfârșitul deceniului studiat, că în România „clasa mai avută știe numai să consume“¹⁴⁹. Ion Ghica, el însuși provenit din rîndurile unei mari familii boierești, considera în 1871 că „boierismul“ nu mai beneficia „de stima și de considerațiunea națiunii“¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Dan Berindei, *Mutations dans le sein de la classe dirigeante valaque au cours du deuxième quart du XIXe siècle*, în *Genealogia et Heraldica. Reports of the 14 International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen* 25–28 August 1980, Copenhaga, 1982, p. 359–363 ; Paul Cernovodeanu, *La structure sociale de la classe des boyards roumains pendant sa dernière étape d'existence institutionnelle (1831–1858)*, în *Comunicaciones. XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealogica y Heraldica*, Madrid, 1983, p. 429–443.

¹⁴⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 608.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 639.

¹⁴⁸ *Memoriile regelui Carol I al României...*, vol. IV, p. 40–41.

¹⁴⁹ *Documente privind istoria României, Războiul pentru independență*, vol. I, partea I, p. 350.

¹⁵⁰ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 114.

Vechea clasă boierească, trecută în cea mai mare parte a ei în rîndurile moșierimii, s-a încadrat unui inevitabil proces de decadență economică și politică, care încă, ce este drept, deși existent, nu era pe deplin vizibil. O analiză cantitativă a proprietății moșierești din 1857—1864 comparată cu situația ce se constata la începutul veacului al XX-lea a dezvăluit că doar în jurul a 40% dintre vechile familii deținătoare ale domeniilor le mai aveau în stăpînire după o jumătate de secol!¹⁵¹ Pe plan politic, mutații substanțiale vor fi, de asemenea, înregistrate, deși, într-o perspectivă *imediată* nu erau, poate, atît de sesizabile. În deceniul analizat, conservatorii au deținut puterea guvernamentală timp de jumătate din interval, dar trebuie avut în vedere, pe de o parte, că „vechii conservatori“ ai epocii regulamentare dispăruseră, practic, de pe scena politică și că acești conservatori „guvernamentali“ din deceniul al optulea reprezentau, în ceea ce privește pe foștii boieri intrați în componența lor, doar pe cei care acceptaseră „jocul politic“ al unui stat modern și, pe de altă parte, că acești foști boieri guvernamentali erau dublați și uneori chiar depășiți în număr, în cadrul guvernului, de burghezi pătrunși printre ei¹⁵². Despre conservatorii „guvernamentali“ mai trebuie arătat că ei acceptaseră — și trebuiseră s-o facă! — ca în Constituția din 1866 abolirea privilegiilor să fie repetată și ca „titlurile de nobleță străină, precum : principi, grafi, baroni și alte asemenea, ca, contrarii vechiului așezămînt al țării“, să fie „neadmise în statul român“¹⁵³.

Exprimînd interesele cu prioritate ale moșierimii — mai mult poate decît pe cele ale fostei boierimi! —, care cuprindea foști boieri, dar și moșieri proveniți din rîndurile burgheziei, conservatorii din deceniul al optulea au guvernat căutînd să apere cu prioritate interesele

¹⁵¹ Vezi Vasile Liveanu și Irina Gavrila, *Calculator electronic și informații nenumerice despre evoluția clasei marilor proprietari funciari în România (1857—1918)*, în „Revista de Istorie“, 40 (1987), nr. 2, p. 140—141, 143.

¹⁵² Dan Berindei, *Mutații în sînul păturilor conducătoare românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în lumina genealogiei, în Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1981, p. 76—77.

¹⁵³ Dionisie Ionescu, Gh. Țuțui, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 470.

acestei clase, căutînd sprijin în capitaluri din afară, sacrificînd dezvoltarea industrială menţinerii unor debuşee pentru produsele lor cerealiere. Totodată, este însă drept că n-au încercat o revenire la „vechiul regim“, mulţumindu-se să caute, chiar în alianţă cu unele categorii ale burgheziei comerciale şi arendăşeşti, să-şi creeze o poziţie politică dominantă în stat, pe care-l acceptau ca modern, frînînd însă ritmul progresului şi deplina modernizare. Moşierimea nu s-a arătat ostilă nici dobîndirii neatinării ţării, ba chiar i-a fost favorabilă, dar a căutat îndeosebi ca soluţia să fie găsită în negocieri diplomatice şi în obţinerea sprijinului unor mari puteri şi nu prin antrenarea întregii naţiuni ori prin recurgerea la arme.

•

IV

ORGANIZAREA ȘI INSTITUȚIILE STATULUI

În vara anului 1858, Principatele Române fuseseră dotate cu un statut fundamental — Convenția de la Paris¹ — menită a da temei modernizării lor. Făurirea statului național prin dubla alegere a colonelului Alexandru Ioan Cuza, doar câteva luni mai târziu, a prilejuit nu numai adîncirea procesului de înnoire, dar și desfășurarea sa în cadrul unui stat unificat. În cursul celor șapte ani ai domniei celui ce a întruchipat în persoana sa „visul de aur” al românilor, la mijlocul veacului trecut, structurile organizatorice ale statului celui nou și instituțiile moderne au fost extinse ori statornicite². Atunci cînd, la 11/23 februarie 1866, domnia principelui Cuza a luat sfîrșit, *România exista*. În aproape toate domeniile vieții publice avusese loc un proces de modernizare. Convenției i

¹ D. A. Sturdza, ș.a., *Acte și documente relative la istoria renascerii României*, vol. VII, București, 1892, p. 306—314.

² Andrei Rădulescu, *Organizarea statului*, în *Alexandru Ioan Cuza 1859—1866*, București, 1930, p. 55—98; mai vezi Dan Berindei, *Epoca Unirii*, București, 1979; Valeriu Stan, *Desăvîrșirea unirii Principatelor Române pe plan administrativ (1859—1864)*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, vol. VII, București, 1983, p. 7—60 și Anicuța Popescu, *Unificarea și modernizarea legislației în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, loc. cit., p. 61—114.

se adăugase Statutul dezvoltător din mai 1864³, administrația, justiția, învățămîntul și în general activitățile culturale (și instituțiile aferente), armata ori biserica fuseseră supuse reorganizării și se găseau sub impactul străduinței de „alinieră” față de țările înaintate ale epocii. Astfel s-au creat, în acea etapă, temeiurile dezvoltării unei vieți politice noi. Este însă drept că stipulațiile electorale restrictive anexate Convenției de la Paris⁴, înlocuite în 1864 printr-o lege electorală largă⁵ — dar care a oferit puterii executive posibilitățile unor imixțiuni dăunătoare dezvoltării unei activități politice democratice —, au limitat posibilitatea funcționării unui cadru politic corespunzător procesului complex de mutații prin care treceau statul și societatea. În cea mai mare parte a domniei lui Alexandru Ioan Cuza puterea politică au avut-o conservatorii ori moderații — și aceasta tocmai cînd trebuia asigurat progresul multilateral al statului național ce fusese constituit — și apoi, după lovitura de stat din 2/12 mai 1864, compoziția Reprezentanței naționale s-a găsit la latitudinea puterii executive. De aceea, răsturnarea „domnului Unirii”, după ce însă marile reforme deveniseră fapte împlinite și deci nu se mai justifica o stare de excepție, a reprezentat și o încercare de a se da baze mai democratice vieții publice.

În scrisoarea sa către „Augsburger Zeitung”, din 10/22 decembrie 1870, principele Carol I a calificat Constituția din 1866, pe care o subscrisesse și pe care jurase, drept „o constituție quasi-republicană”, ori drept „constituțiunea cea mai liberală, o constituțiune precum nu are nici un popor din Europa”⁶. Aprecierea reflecta iri-

³ *Convențiune pentru organizarea definitivă a Principatelor Unite Române*, București, 1864, p. 25—30 ; Dionisie Ionescu, Gh. Țuțui și Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a României*, București, 1957, p. 450—453.

⁴ D. A. Sturdza ș.a., *op. cit.*, vol. VII, p. 314—316.

⁵ *Convențiunea pentru organizarea definitivă a Principatelor Unite Române*, București, 1864, p. 31—42 ; Dionisie Ionescu, Gh. Țuțui și Gh. Matei, *op. cit.*, p. 456—460.

⁶ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București, 1909, p. 227.

țarea din acel moment a domnitorului, care se simțea îngrădit, dar și în parte o realitate. Aflat sub impactul Constituției belgiene din 1831⁷, noul statut fundamental al României a reprezentat un *instrument* menit a duce la grăbirea ritmului de organizare modernă a statului și totodată a afirma țara ca o entitate europeană.

Procesul de elaborare a Constituției a durat câteva luni — din 16/28 februarie și pînă la subscrierea ei de către domnitor la 30 iunie / 12 iulie 1866⁸ — și el a reflectat cu evidență contradicțiile forțelor social-politice diriguitoare ale României din acea vreme⁹; cum bine s-a scris, a fost în primul rînd „o tranzacție între interesele generale ale moșierimii și burgheziei”¹⁰. De asemenea, Constituția din 1866 a reprezentat ducerea mai departe, într-o nouă etapă istorică, a procesului inițiat în 1858.

⁷ Vezi I. C. Filitti, *Izvoarele Constituției de la 1866*, București, 1934; mai vezi și C. C. Angelescu, *Izvoarele Constituției române de la 1866*, București, 1936. Primind, cîțiva ani după înscăunarea sa, un nou consul general belgian, domnitorul avea să-i declare că România „nu are de urmat un model mai bun în toate privințele decît exemplul Belgiei, frumoasa și fericita patrie a Dvs.” (Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 142). Mai interesant punea problema un publicist politic francez, apropiat al radicalilor români: „Ei au cerut — scria el referindu-se la români — să se constituie pe Dunăre după imaginea Belgiei; dacă Europa nu o dorește deloc, dacă li se refuză condițiile unei monarhii viabile, ce i-ar împiedica atunci să formeze o Elveție orientală?” („Ils ont demandé à se constituer sur le Danube à l'image de la Belgique; si l'Europe ne le veut point, si on leur refuse les conditions d'une monarchie viable, qui les empêcherait alors de former une Suisse orientale?” (Armand Lévy, *L'autonomie roumaine et les puissances garantes*, Paris, 1866, p. 16).

⁸ Gr. Chiriță, *România în 1866. Coordonate ale politicii interne și internaționale*, în „Revista de Istorie”, 31 (1978), nr. 12, p. 2211—2215; vezi și Al. Pencovici, *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra Constituției și legii electorale din România*, București, 1883.

⁹ Vezi V. Russu, *Frământări politice în perioada instaurării regimului burghez-moșieresc (martie-iunie 1866)*, în „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza»” — Iași, secția III, Istorie, XIII (1967) și Idem, *Instituirea și organizarea regimului politic al burgheziei și moșierimii (februarie-iunie 1866)*, loc. cit., XVI (1970), fasc. 2, p. 135—155.

¹⁰ Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2215. Pentru Constituția din 1866 vezi și *Istoria dreptului românesc*, vol. II, partea a II-a, București, 1987, p. 67—70.

Operă de compromis între liberali, conservatori — și unii și alții de diferite nuanțe — și domnitor, ea a reprezentat o *rezultantă* cu rol deosebit de însemnat în procesul de organizare a României moderne, *temeiul ei instituțional*.

Proiectul Constituției a fost însă, neîndoielnic, cu mult mai înaintat decât rezultanta. Elaborat de o comisie a Consiliului de stat, pornindu-se de la o „democratizare“ a proiectului Constituției întocmit de Comisia centrală de la Focșani în 1859, noul proiect prevăzuse trei colegii — două rurale și unul urban —, dreptul de vot *direct* fiind conferit tuturor românilor avînd vîrsta de 21 de ani, care plăteau o contribuție către stat. Domnitorului nu i se acordase decît un drept de veto suspensiv privind sancțiunile unor legi votate de Reprezentanța națională. De asemenea, proiectul prevăzuse o *singură* adunare legislativă, *alegerea* magistraților, ca și *inamovibilitatea* lor, și, în sfîrșit, posibilitatea împămîntenirii fusesse dată și străinilor de alte rituri decît cele creștine ¹¹. Majoritatea „foarte pronunțată și nedubioasă“ a conservatorilor ¹² — deși alegerile avuseseră loc între 9/21 și 14/26 aprilie 1866 în temeiul legii electorale din 1864 —, ca și fracționarea liberalilor, au făcut astfel încît cei dinții să poată aduce modificări limitative proiectului înaintat, redactat de comisie și acceptat de guvern (inclusiv de membrii săi conservatori !), și, în parte, să-i schimbe chiar unele note dominante. Nu numai că a fost introdus sistemul bicameral, instituindu-se Senatul, iar domnitorului i s-a conferit dreptul de veto absolut (este însă adevărat că acesta n-a făcut niciodată uz de el !), dar mai ales s-au adus limitări sistemului electoral democratic pe care proiectul îl avusese în vedere. De la trei s-a trecut la patru colegii, majoritatea alegătorilor au

¹¹ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 3—5 ; Constantin C. Angelescu, *op. cit.*, p. 10—13 ; Valeriu Stan, *Sistemul parlamentar al Constituției din 1866*, în *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România pînă la 1918*, București, 1983, p. 153—155.

¹² General T. C. Văcărescu, *Memorii*, în „Convorbiri Literare“, L (1916), nr. 4, p. 436.

devenit alegători primari, deci au primit doar dreptul de vot indirect, electivitatea magistraturii n-a fost acceptată, iar inamovibilitatea ei s-a hotărît a fi introdusă treptat ; în sfârșit, posibilitatea de împămîntenire n-a mai fost acordată decît creștinilor ¹³.

Dar, cu toate limitele ei, introduse sub presiunea majorității conservatoare, Constituția a marcat, cum s-a scris, „triumful definitiv“ al sistemului de guvernare reprezentativ în statul român modern ¹⁴. De asemenea, în pofida intervențiilor conservatoare, Constituția a reprezentat, în ansamblul ei, un pas esențial mai departe pe drumul desăvîrșirii organizării moderne a societății românești. Deși Constituția ar fi putut avea un caracter cu mult mai înaintat, dacă liberalii radicali și-ar fi putut impune, majoritar, punctul de vedere, ea a reflectat, totuși, un succes al partizanilor stabilirii unor rînduieli politice moderne și chiar — în limitele amintite — impunerea unor opțiuni democratice în viața societății românești. Ea a avut într-adevăr „o excepțională însemnătate pentru dezvoltarea ulterioară a statului român“ ¹⁵. Proclamînd drepturile românilor, evidențiind principiul separației puterilor, ori cel al responsabilității ministeriale, Constituția a contribuit la „alinierea“ României lîngă țări înaintate ale vremii, cel puțin în privința „proclămării“ principiilor fundamentale ale sistemului ei constituțional. Totodată, ea a apărut proprietatea și aceasta a reprezentat, de fapt, temeiul alianței dintre cele două clase conducătoare ale epocii, căci dincolo de această problemă fundamentală, în ceea ce le-a privit pe amîndouă, conflictele dintre reprezentanții lor, în lupta lor pentru putere, au fost acerbe, în perioada ce a urmat.

Constituția din 1866 a contribuit, cum s-a scris cu justețe, la „consolidarea instituțiilor burgheze și a statului național“ ¹⁶. Multe din criticile ce i s-au adus s-au

¹³ Valeriu Stan, *op. cit.*, p. 154—157.

¹⁴ *Ibidem*, p. 166.

¹⁵ Gh. Platon, *Istoria modernă a României*, București, 1985, p. 208.

¹⁶ *Ibidem*, p. 209.

dovedit într-o perspectivă istorică ca fiind neîntemeiate. Unele stipulații ale ei nu reflectau întru totul realitățile *de atunci* ale societății românești, dar este evident că tocmai acestea au contribuit la grăbirea unor procese, la „forțarea” lor. Constituția n-a fost elaborată doar pentru etapa istorică pe care atunci o parcurgeau românii, ci, afirmând ferm suveranitatea națională și aspirația la independență prin tonul în care era scrisă și prin unele stipulații, ea a fost întocmită și pentru ceea ce avea să urmeze. În orice caz, nu era Constituția unui stat vasal ! Puterea suzerană și puterile garante nu erau menționate, iar articolele acestui document fundamental reflectau pozițiile unui stat liber și neatârnat.

„Titlurile” Constituției erau ele însele revelatoare în afirmarea unei poziții independente față de puterea suzerană : *Despre teritoriul României, Despre drepturile românilor, Despre puterile statului, Despre finanțe, Despre puterea armată, Dispozițiuni generale, Despre revizuirea Constituției, Dispozițiuni tranzitorii și suplimentare* ¹⁷. Articolul 1 proclama cu mândrie patriotică : „Principalele Unite Române constituie un singur stat indivizibil, sub denumirea de România”. Prin aceasta era reafirmat cu vigoare principiul unității statului, respingându-se, implicit, orice intenție separatistă, într-un moment în care parte dintre marile puteri înclinau să pună sub semnul întrebării actul istoric înfăptuit de români la începutul anului 1859 și totodată era evidențiată și înzestrată cu putere constituțională titulatura statului, pe care marile puteri o vor accepta pînă la urmă, deși doar după ani de tergiversări. Articolul 2 proclamă nealienabilitatea teritoriului țării. Semnificativ era și articolul 123, în virtutea căruia „nici o trupă străină nu va putea fi admisă în serviciul statului, nici ocupa teritoriul României, nici trece pe el decît în puterea unei anumite legi”.

Titlul II, *Despre drepturile românilor*, evidenția una din laturile înaintate ale actului fundamental și el era

¹⁷ Vezi textul în „Monitorul, jurnal oficial al României”, nr. 142 din 1/13 iulie 1866 și C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. I, București, 1903, p. 1—31.

evident rodul străduințelor grupării radicale. Deși neîndoielnic era în bună parte vorba doar de afirmarea unor drepturi a căror aplicare în practică, mai ales pentru clasele de jos, a fost insuficientă ori, în anumite privințe, chiar inexistentă, titlul II al Constituției rămânea totuși deosebit de important în proclamarea drepturilor respective. Libertatea individuală, a conștiinței, a învățămîntului, a presei și a întrunirilor, egalitatea înaintea legilor, a impozitelor și sarcinilor publice, admisibilitatea în funcțiunile publice, civile și militare, inviolabilitatea domiciliului, dreptul de asociere, secretul corespondenței erau garantate prin Constituție tuturor cetățenilor țării. În cuprinsul aceluiași titlu erau expuse, în mai multe articole, condițiile de împămîntenire. De asemenea, reafirmîndu-se desființarea privilegiilor și monopolurilor, ca și neadmiterea titlurilor de noblețe străine se evidentia încă o dată nerecunoașterea unei aristocrații, poziția pe care o acceptaseră și conservatorii, în ale căror rinduri fosta boierime juca un rol dominant.

Proprietatea era garantată, exceptîndu-se, totuși, cauzele „de utilitate publică“, cînd expropriatului urma să i se dea „o dreaptă și prealabilă despăgubire“ ; pe această cale, se apărau interesele economice fundamentale și drepturile cetățenilor țării.

Înaintate — în comparație mai ales cu situația existentă în această privință în imperiile creștine învecinate — apăreau stipulațiile referitoare la libertatea presei. „Constituțiunea — se arăta în articolul 24 — garantează tuturor libertatea de a comunica și publica ideile și opiniile lor prin grai, prin scris și prin presă, fiecare fiind răspunzător de abuzul acestor libertăți în cazurile determinate prin codicele penal, care, în această privință, se va revizui și completa, fără însă a se putea restrînge dreptul în sine, sau a se înființa o lege excepțională“.

În privința țăranilor, Constituția le garanta posesiunea lămurilor căpătate în virtutea legii rurale din 1864, dar ea garanta, însă, și moșierilor despăgubirile.

Deosebit de important, în privința organizării statului era titlul III. Articolul 31 proclama, principial, că „toate puterile statului emană de la națiune“, dar, apoi,

limitativ, stabilea că aceasta nu le putea exercita „decît numai prin delegaţiune“. *Puterea legislativă* era acordată „colectiv“ domnitorului şi Reprezentanţei naţionale, dar impunîndu-se un „echilibru“, se prevedea că „orice lege cere învoirea a cîtor trele ramuri ale puterii legiuitoare“. Sancţionarea unei legi de către domnitor era condiţionată de discutarea şi acceptarea ei în prealabil, prin vot, de către majoritate, în Adunarea deputaţilor şi în Senat. Atît domnitorul, cît şi Adunarea deputaţilor şi Senatul aveau fiecare drept de iniţiativă a legilor. *Puterea executivă* „este încredinţată domnului — se stabilea în articolul 35 — care o exercită în modul regulat prin Constituţiune“. În sfîrşit, *puterea judecătorească* se exercita „în numele domnului“, dar „de curţi şi tribunale“. În acelaşi titlu, un articol evidenţia drepturile consiliilor comunale şi judeţene.

Cel dintîi capitol al titlului III era dedicat „Reprezentării naţionale“. Vom reveni asupra problemei ceva mai departe. Al doilea capitol era consacrat domnitorului şi miniştrilor. Constituţia marca trecerea de la domnia electivă la cea ereditară, de la domnii pămînteni la principele străin. Constituţia asigura domnitorului o poziţie predominantă în stat, dar evident, totodată, cele două clase posedante şi-au luat măsurile de îngrădire a puterii celui chemat în fruntea statului. Dacă prin articolul 82 se proclama nominalizat Carol de Hohenzollern-Sigmaringen ca domnitor al României şi i se asigurau „puterile constituţionale“ lui şi — ereditar — urmaşilor săi, „în linie coborîtoare directă şi legitimă... din bărbat în bărbat, prin ordinul de primogenitură şi cu exclusiunea perpetuă a femeilor şi coborîtorilor lor“ (articolul 83 oferea şi eventualitatea unei succesiuni prin fraţii principelui ori descendenţii lor, ceea ce efectiv s-a şi întîmplat, cînd tronul a fost ocupat după moartea lui Carol I de nepotul său Ferdinand de Hohenzollern-Sigmaringen), pe de altă parte, noul domnitor era supus, de la suirea pe tron, la obligaţia jurămîntului pe Constituţie. „Jur de a păzi Constituţiunea şi legile poporului român, de a menţine drepturile lui naţionale şi integritatea teritoriului“ era formula jurămîntului stabilită prin articolul 87 al Cons-

tituției. De asemenea, prin articolul 92 *limitele* puterii domnitorului erau puse în evidență, fiind stabilit că „nici un act al domnului nu poate avea tărie dacă nu va fi contrasemnat de un ministru“.

Drepturile domnitorului erau enumerate în articolul 93. Îi reveneau să sancționeze și să promulge legile, putînd să refuze sancțiunea; numirea și revocarea miniștrilor intra, de asemenea, în atribuțiile sale, ca și dreptul de amnistie „în materie politică“, și cel de iertare ori micșorare a pedepselor „în materii criminale“. Era însă arătat, totodată, în mod expres, că domnitorul nu avea dreptul de a „suspenda o urmărire în justiție“ și, în general, i se interzicea „a interveni prin nici un mod în administrația justiției“. Domnitorul nu putea crea o funcție decît în virtutea unei legi, deci trebuind să aibă sancțiunea Reprezentanței naționale. Îi reveneau a face „regulamentele“ în vederea „executării legilor“ — desigur prin miniștrii săi —, dar fără ca prin aceasta „să poată vreodată modifica sau suspenda legile“, după cum n-avea dreptul, în privința acestora, a „scuti“ pe cineva „de executarea lor“.

Domnitorul era „capul puterii armate“ și tot lui îi revenea a conferi gradele, dar numai „în conformitate cu legea“. Deși nu era încă vorba decît de deziderate, Constituția menționa și dreptul domnitorului de a conferi „decorațiunea română“ și „a bate moneda“. Tot domnitorul trebuia să încheie convenții cu statele străine „pentru comerț, navigațiune și altele asemenea“. Acest articol reflecta indirect — printre puținele ! — existența suzeranității otomane, care împiedica România a încheia tratate și chiar convenții în afara problemelor de „comerț“ și „navigație“. Dreptul domnitorului în privința încheierii convențiilor era însă limitat și pe plan intern, deoarece Constituția stabilea că „pentru ca aceste acte să aibă autoritate îndatoritoare, trebuie mai întîi a fi supuse puterii legislative și aprobate de ea“. În sfîrșit, domnitorului îi revenea a convoca, a deschide și a închide Adunarea deputaților și Senatul. El avea și dreptul de a le dizolva, dar cu obligația ca, cel mai tîrziu în următoarele trei luni, respectivele adunări să fie reconstituite, în te-

meiul unor noi alegeri ; putea să și amîne lucrările lor, dar și de data aceasta amînarea nu putea „exceda termenul de o lună, nici a fi reînnoită în aceeași sesiune fără consimțămîntul adunărilor“. Articolul 96 mai stabilea, eliminînd orice echivoc, că „domnul nu are alte puteri, decît acele date lui prin Constituțiune“.

Era deci instituită o domnie ereditară, dar, totodată, era puternic evidențiat caracterul ei „constituțional“. Deși domnitorul a încercat, la un moment dat — în 1870 — ca autoritatea sa să fie extinsă, prin intermediul puterilor garante, determinat fiind la aceasta de complicata situație politică internă pe care i se părea a nu o putea stăpîni cu mijloacele și drepturile ce i le punea la dispoziție Constituția ¹⁸, tentativa nu s-a bucurat de sprijinul puterilor solicitate, fiind respinsă în primul rînd chiar de Bismarck, România păstrîndu-și mai departe Constituția din 1866. De altfel, trecînd prin diferite etape — reflectînd fiecare stadii noi ale evoluției României, cea mai de seamă fiind versiunea din 1923 — Constituția din 1866 a avut o lungă existență, fiindînd, cu întreruperea din 1938—1944, pînă la instituirea republicii. De fapt, în ceea ce privește funcțiile domnitorului în stat, acestuia i se ofe- rise, încă din 1866, prilejul de a fi „arbitrul“ jocului de forțe politice care confruntau societatea românească. El forma guvernul și avea posibilitatea de a decide între acesta și opoziție, acceptînd în cazul unor contradicții ne- rezolvabile retragerea cabinetului sau dizolvarea uneia sau alteia dintre cele două adunări legiuitoare ori a amîn- dorura. Trebuia să aibă „tactul“ de a simți în ce parte înclina balanța și să decidă, în consecință, renunțarea la un guvern sau, dimpotrivă, sprijinirea sa. Îi revenea însă, datorită și firii sale meticuloase, să se ocupe și de probleme relativ minore, dincolo de jocul forțelor poli- tice și arbitrarea lor. „Ceea ce în alte țări șefii de birou regulează așa de conștiincios — scria el tatălui său la 7/19 iunie 1871 — aici toate acestea îmi sînt prezintate mie...“ ¹⁹.

¹⁸ Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, 1984, p. 258—260.

¹⁹ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 251.

Un capitol al Constituției era consacrat miniștrilor, principalele instrumente ale puterii executive. Miniștrii, răspunzători direcți ai actelor de guvernămînt, deoarece — așa cum se stabilea în articolul 92 — „persoana domnului este inviolabilă“, trebuiau să fie români „din naștere“ ori cel puțin să fi „dobîndit împămîntenire“; de asemenea, membrilor familiei domnitoare li se interzicea să ocupe portofolii ministeriale. Miniștrilor le era îngăduit să participe la dezbaterile Adunării deputaților ori ale Senatului, chiar dacă nu erau membri ai lor, neavînd însă, în acest din urmă caz, drept de vot. Capitolul punea în evidență limitele puterii ministeriale, evidențiind, încă o dată, și pe cele ale domnitorului însuși (prin aceea că stabilea prin articolul 100 că „în nici un caz ordinul verbal sau în scris al domnului nu poate apăra pe un ministru de răspundere“ și prin articolul 103 care preciza că dreptul de a ierta sau micșora pedepsele unor miniștri condamnați de Curtea de casație nu putea fi recunoscut domnitorului „decît numai după cererea Adunării care i-ar fi pus în acuzațiune“). Cea mai mare parte a capitolului era consacrată, în consecință, problemei punerii sub acuzare a unor miniștri vinovați, la inițiativa uneia sau alteia dintre cele două adunări alcătuiind Reprezentanța națională sau la aceea a domnitorului. Judecarea urma să aibă loc „dinaintea Înaltei Curți de casațiune și justiție, care singură în secțiuni unite este în drept a-i judeca“. Punerea sub acuzare era însă condiționată de votul unei majorități de două treimi a uneia sau alteia dintre cele două adunări.

Dacă puterea executivă era „echilibrată“ printr-o condiționare reciprocă între domnitor și miniștri, dacă ea era controlată prin Reprezentanța națională și se afla sub amenințarea sancțiunii puterii judecătorești, în cazul încălcării legalității, puterea legiuitoare era și ea supusă unui „echilibru“ între Reprezentanța națională, principala ei purtătoare de cuvînt, și domnitor. „Puterea legislativă — se stabilea prin articolul 32 — se exercită colectiv de către domn și reprezentațiunea națională“, deoarece „orice lege cere învoirea a cîtor trele ramuri ale puterii legiui-

toare“. Dacă prin Statutul lui Alexandru Ioan Cuza²⁰ domnitorului „singur“ i se rezervase „inițiativa legilor“, Constituția din 1866 stabilea ca „inițiativa legilor“ să aparțină „fiecăreia din cele trei ramuri ale puterii legislative“, respectiv domnitorului, Adunării deputaților și Senatului (articolul 33). Pe de altă parte, „evidențiind funcțiile lor „naționale“ și nu doar „locale“, articolul 38 al Constituției stabilea că „membrii amîndorura adunărilor reprezintă națiunea, iar nu numai județul sau localitatea care i-a numit“. Pentru a apăra „independența“ Reprezentanței naționale, articolul 42 stabilea următoarele : „Membrii uneia sau celeilalte adunări numiți de guvern într-o funcțiune salariată, pe care o primesc, încetează de a fi deputați și nu-și reiau exercițiul mandatului lor decît în virtutea unei noi alegeri“. Erau excepțai miniștrii.

Statutul lui Alexandru Ioan Cuza stabilise ca președintele Adunării, ca și un vicepreședinte al Senatului (inițial domnitorul voise chiar ca amîndoi vicepreședinții să fie desemnați de el) să fie numiți de domn, mitropolitului-primat revenindu-i de drept președinția Senatului ; în schimb, Constituția din 1866 hotăra ca atît Adunarea deputaților, cît și Senatul să-și aleagă singure președinții și vicepreședinții, nici o desemnare a vreunui membru al birourilor nemalevenind domnitorului. Membrii de drept ai Senatului erau — potrivit Constituției — moștenitorul tronului (dacă avea 18 ani, dar cu drept de vot abia la 25 de ani), mitropoliții și episcopii eparhioți, în timp ce Statutul stabilise ca în compunerea Corpului ponderator să intre de drept mitropoliții, episcopii eparhioți, întiul președinte al Curții de casație și cel mai vechi general în activitate. Statutul lui Alexandru Ioan Cuza lăsase la latitudinea domnitorului numirea tuturor celorlalți 64 de membri ai Senatului (jumătate la liberul său discernămint „dintre persoane recomandabile prin meri-

²⁰ Legea fundamentală, întregitoare Convenției de la Paris din 1858, intrată în vigoare în urma loviturii de stat din 2/14 mai 1864 și aprobării ei prin plebiscit în cursul aceleiași luni ; în virtutea Statutului erau conferite domnitorului puteri mai mari, dar totodată era lărgită și baza electorală.

tul și experiența lor“ și cealaltă jumătate desemnați „dintre membrii Consiliilor generale“ județene). Constituția hotăra însă ca, exceptînd membrii de drept, senatorii să fie cu toții *aleși*, cîte doi de județ, alegerea revenind pentru primul colegiului întii și pentru cel de-al doilea colegiului orașelor, completat cu proprietarii din județ. Senatorilor aleși de colegiile județene li se adăugau cîte un senator ales de profesorii Universității București și altul de cei ai Universității Iași. Dacă, pe de o parte, supunînd elecțiunii membrii Senatului, Constituția reflecta o poziție mai democratică față de Statut, pe de alta, prin dispozițiile Constituției moșierimii i se asigura evident cu prioritate accesul în Senat. Nu numai prin compoziția colegiilor alegătoare, dar și prin condițiile de avere moșierimea era avantajată în privința Senatului. Dacă Statutul nu pusesese neapărat o condiție de avere (creînd posibilitatea numirii unor persoane care ocupaseră înalte demnități, chiar lipsite de avere) și Constituția, de asemenea, deși pretindeau candidaților „un venit anual de orice natură de 800 galbeni“, dispensa de această condiție pe președinții sau vicepreședinții vreuneia din Adunări, pe deputații participanți la trei sesiuni, pe generali, pe coloneii cu o vechime de trei ani, pe foștii miniștri și pe foștii agenți diplomatici, pe cei ce ocupaseră înalte funcții cel puțin un an în magistratură (prezident de Curte, procuror general sau consilier de Curte de casație) și pe „cei cu diplomă de doctorat sau de licențiat de orice specialitate care în timp de șase ani vor fi exercitat profesiunea lor“.

Constituția mai cuprindea unele dispoziții destinate a apăra caracterul legal al activității Reprezentanței naționale. Astfel, era interzis Adunării deputaților și Senatului a lua hotărîri dacă nu era întrunită majoritatea membrilor; proiectele de legi trebuiau adoptate doar după prealabila votare a fiecărui articol în parte; dreptul de a interpela miniștri era garantat, iar articolul 51 stabilea: „Nici unul din membrii uneia sau celeilalte adunări nu poate fi urmărit sau prigonit pentru opiniile și voturile emise de dînsul în cursul exercițiului mandatului său“.

Alegerea deputaţilor era încredinţată celor patru colegii fixate de Constituţie. Din primul colegiu făceau parte cei cu un venit funciar superior sumei de 300 galbeni anual, din al doilea posesorii unui venit de la 100 la 300 galbeni, iar din al treilea colegiu — orăşenesc — comercianţii şi industriaşii plătind impozite în valoare de 80 lei ; mai făceau parte din acelaşi colegiu — dar scutiţi de condiţii de cens — profesiile liberale, ofiţerii în retragere, profesorii şi pensionarii statului. Fiecare dintre aceste colegii alegeau direct, în fiecare judeţ, respectiv oraş reşedinţă, câte un deputat ; capitala Bucureşti avea însă dreptul de a desemna şase deputaţi, oraşul Iaşi patru, oraşele Bîrlad, Botoşani, Craiova, Focşani, Galaţi, Ploieşti, câte trei, iar oraşele Bacău, Brăila, Piteşti, Roman şi Turnu Severin câte doi. Funcţii electorale le avea numai oraşul reşedinţă în fiecare judeţ, deoarece se stabilea că „toate oraşele unui district formează un singur colegiu cu oraşul de reşedinţă“ (articolul 62). Din colegiul al patrulea făceau parte „toţi acei care plătesc o dare către stat cît de mică“ şi care nu erau cuprinşi în celelalte colegii. Colegiul al patrulea alegea, în fiecare judeţ, câte un deputat prin delegaţi (cîte unul la cincizeci de alegători), „întruniţi la reşedinţa districtului“. Era colegiul ţărănimii, pusă însă în situaţia de a desemna doar un sfert din numărul deputaţilor şi pe calea votului indirect.

Pentru a fi ales deputat nu se puneau condiţii de cens (ca în Statutul din 1864), pretinzîndu-se doar cetăţenia, posesia drepturilor civile şi politice, vîrsta de 25 de ani şi domiciliul în România. Pentru a fi ales senator erau pretinse aceleaşi condiţii, vîrsta minimă fiind însă de 40 de ani, la care se adăuga şi necesitatea de a avea un venit de 800 galbeni anual, „de orice natură“ (acordîndu-se însă şi dispensele mai înainte menţionate).

Legea electorală din vara 1866 ²¹ — adoptată „după o dezbateră formală“, cum bine s-a scris ²² — hotăra că

²¹ „Monitorul“, nr. 166 din 30 iulie/11 august 1866 şi nr. 170 din 4/16 august 1866.

²² Gr. Chiriţă, *op. cit.*, p. 2214, nota 50.

nu beneficiau de capacitate electorală următoarele cinci categorii : „românii supuși vreunei protecțiuni străine, servitorii cu simbrie, cerșetorii, cei puși sub interdicție judecătorească și cei în stare de faliment declarat și nereabilitați“. Erau declarați nedemni, prin aceeași lege, „cei osîndiți pentru crime, cei lipsiți de exercitiul drepturilor politice și civile, osîndiții pentru înșelăciune, abuz de încredere, atentat la bunele moravuri sau corupțiune în materie electorală“, cei cunoscuți că țineau „case de prostituție sau de joc de cărți“. Tot legea electorală fixa incompatibilitățile, stabilind prin articolul 26 că „funcționarii administrativi, agenții direcți ai puterii executive“ nu puteau fi aleși deputați sau senatori decît dacă demisionau cel puțin cu două săptămîni înaintea datei alegerilor. Nu exista însă incompatibilitate, privind mandatul de deputat pentru militari în neactivitate ori disponibilitate²³. Magistrații nu puteau fi aleși în județele unde profesau și nici în cele limitrofe. Funcționarii administrativi (ca și magistrații) nu puteau să fie desemnați delegați în cadrul colegiului al IV-lea, primarii nefiind însă cuprinși în această dispoziție. Legea mai stabilea, prin articolul 53, că „alegerea deputaților și senatorilor se face pururea prin scrutin secret“.

Făcîndu-se o comparație cu numărul de alegători existent sub regimul Convenției de la Paris, neîndoielnic că regimul stabilit prin Constituția din 1866 și prin legea electorală din același an era mai democratic, dar, în același timp, evident, conservatorii reușiseră să impună limite regimului electoral. Cifrele existente în 1883 privind numărul de alegători — relevate în 1978 într-un studiu²⁴ erau de patru-cinci ori superioare cifrelor perioadei Convenției de la Paris, este drept însă și la aproape două decenii după 1866. Numai alegătorii direcți din cadrul primelor trei colegii însumau în 1883 23 584 persoane, marea majoritate aparținînd colegiului al III-lea (15 382) ; chiar și alegătorii din cadrul celor două colegii care alegeau senatorii însumau 6 879 de persoane. În pri-

²³ Articolul 27 hotăra : „Mandatul de deputat nu este incompatibil cu calitatea de militar în neactivitate ori disponibilitate“.

²⁴ Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2216.

vința colegiului al IV-lea acesta era reprezentat de 12 657 delegați aleși, la rîndul lor, de peste o jumătate de milion de alegători indirecti (626 906 !)²⁵. O comparație poate fi făcută și cu regimul electoral al Statutului. Neîndoielnic că în 1864 numărul alegătorilor a fost cu mult înmulțit față de cel al perioadei căreia îi pusese capăt lovitura de stat din 2/14 mai același an. Votul direct era asigurat prin Statut celor ce aveau un venit anual de 100 de galbeni, „de orice natură“, exceptîndu-se însă „salariul privat sau plătit de către stat pentru funcțiuni publice“, cens care coincidea cu cel pretins în 1866 alegătorilor direcți din primele două colegii, suma minimală cerută alegătorilor din colegiul al II-lea fiind tocmai venitul de 100 galbeni. În 1866 s-au adăugat printre alegătorii *directi* și cei din colegiul al III-lea orășenesc care plăteau un impozit anual de 80 lei. În schimb, în ceea ce privește categoriile scutite de cens, preoții cu parohii și institutorii primari ai școlilor publice, cărora în 1864 Statutul le conferise drepturile electorale, nu mai beneficiau în 1866 de ele, dacă nu răspundeau condițiilor materiale pretinse, beneficiind de scutire doar profesorii ; aceasta a reprezentat o trăsătură restrictivă a noului regim electoral.

Deci, acest regim din 1866 era categoric mai democratic față de cel din 1858 instituit prin Convenția de la Paris ; în comparație cu regimul electoral din 1864 stipulațiile sale coincideau (venitul minimal de 100 de galbeni pretins alegătorilor direcți) ori chiar erau mai largi (acceptarea printre alegătorii direcți a orășenilor care plăteau anual 80 lei impozit, în timp ce în sistemul electoral din 1864 acestei categorii — și chiar celor ce plăteau 110 lei impozit ! — nu i se conferise decît dreptul alegerii indirecte ; acceptarea printre alegătorii primari a locuitorilor comunelor rurale „care plătesc o dare către stat *oricît de mică*“, în timp ce în 1864 dreptul electoral era conferit doar sătenilor „ce plătesc o dare către stat de

²⁵ *Tabele de numărul și categoriile alegătorilor și a contribuabililor. Științe statistice privitoare la revizuirea legii electorale, București, 1883.*

lei 48^a), singura excepție negativă fiind numai acordarea scutirii de cens preoților și instructorilor școlilor primare.

Caracterul înaintat al compoziției Adunării deputaților (mai puțin însă cea a Senatului) — desigur însă în limitele epocii —, marcându-se și o certă întâietate a burghezilor față de moșieri, era evidențiat de faptul că primele două colegii, însumând deputații desemnați de cei ce posedau un minimum de venit de 100 de galbeni pe an, cuprindeau 66 de deputați, în timp ce colegiul al III-lea, al orășenilor, alegea singur 58 de deputați (aproape același număr cu suma aleșilor colegiilor I și II!), la care se adăugau și cei 33 de deputați desemnați prin delegați de colegiul al IV-lea și care, chiar dacă nu erau încă țărani, cel puțin, firesc, dat fiind *cine* îi alegea, trebuiau să fie mai apropiați de interesele acestora ori cel puțin de cele ale păturilor mijlocii ale societății.

Procesul treptat de modernizare în mai toate sectoarele vieții publice fusese început în Principatele române în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, pentru a primi apoi un impuls deosebit sub impactul revoluției din 1848. De altfel, chiar cei care înăbușiseră procesul revoluționar au fost constrinși, în etapa următoare, prin forța împrejurărilor, să continue procesul de reformă. Din 1858, o dată cu Convenția de la Paris, procesul acesta fusese impulsionat în ansamblul său, deoarece marile puteri îl înscriseră *ca obiectiv de bază* în statutul fundamental cu care dotaseră Principatele Unite. Domnia lui Alexandru Ioan Cuza înregistrase o multilaterală dezvoltare a procesului de modernizare și înnoire. În deceniul premergător cuceririi independenței avea să se continue pe toate planurile acest proces. În mesajul domnesc din 15/27 noiembrie 1866 se anunța — după ce recunoașterea faptelor împlinite din prima jumătate a anului fusese realizată — că statul român era „constituit pe baze solide” și că „temeliile” erau „așezate cu tărie” pentru noua etapă de reformă ce stătea în fața românilor²⁶. Au existat și voci care afirmau că după răsturnarea de la 11/23 februarie 1866 țara ajunsese să fie cîrmuită de „re-

²⁶ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 55—57.

gimul din trecut“²⁷, dar, în realitate sensul ascendent al dezvoltării societății românești nu fusese stăvilit, în 1866, ci dimpotrivă primise un impuls, deși trebuie totodată ținut seama de faptul că dezvoltarea structurilor interne moderne a avut loc într-un accentuat proces de înfruntare a forțelor politice, expresii ale societății românești din epocă. N-a fost pusă însă în discuție modernizarea în sine, ci modalitățile, măsura, ritmul afirmării ei.

În Constituția din 1866 nu putuseră fi cuprinse toate reformele care păreau indispensabile ori dacă fuseseră, unele dintre ele era necesar să fie dezvoltate în texte de legi. Din această cauză, prin articolul 132 al Constituției s-a avut în vedere nu numai o revizuire a codicelor de legi și a legislației atunci în vigoare „spre a se pune în armonie“ cu Constituția, dar și elaborarea unor legi speciale, unele privind administrația publică (descentralizarea administrativă, responsabilitatea miniștrilor și a funcționarilor, cumulul de funcții, modificarea legii pensiilor, admisibilitatea și înaintarea în funcțiile publice), altele economia țării (căile de comunicație, fluviile și râurile, minele și pădurile) și altele armata (organizarea armatei, statutul ofițerilor, justiția militară). Neîndoielnic, încă din 1866 a fost însă necesar ca aria problematică să fie și mai extinsă.

În mod firesc, în ceea ce a privit Reprezentarea națională, atât Adunarea deputaților²⁸ cât și Senatul²⁹ au adoptat regulamente interioare în care se aveau în vedere alcătuirea biroului provizoriu și verificarea titlurilor, constituirea biroului definitiv și atribuțiile sale, desfășurarea ședințelor, prezentarea proiectelor de legi, împărțirea în secții și comisii, discuțiile și votarea, concediile, poliția interioară etc.

Instituții centrale ale puterii executive, ministerele au fost și ele reorganizate, elaborându-se în această pri-

²⁷ D. Bolintineanu, *Viața lui Cuza Vodă*, Iași, 1904, p. 80.

²⁸ Ioan M. Bujoreanu, *Colecțiune de legiurile Românici vechi și noi...*, București, 1873, p. 29—37 ; vezi și *Regulamentul pentru cancelaria Adunării deputaților* (*Ibidem*, p. 37—40).

²⁹ *Ibidem*, p. 41—48.

vință legi ori regulamente³⁰. În 1866, Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor cuprindea trei divizii, cea a școlilor, cea a cultelor și cea a contabilității, la care se mai adăugau registratura generală și arhivele. Un rol deosebit de însemnat revenea directorului general, care — potrivit Regulamentului din 1866 semnat de C. A. Rossetti, în calitate sa de cel dintâi ministru al Instrucțiunii Publice și al Cultelor după 11/23 februarie — „redactează proiectele de legi și regulamente, duce corespondința oficială și în limbi străine, adună toate elementele necesarii la bugete, legi și regulamente, spedește numirile la posturi făcute de ministru prin ordonanțe domnești... ține registrul de calitate al impiegaților, face concursurile pentru posturile administrațiunii centrale... urmărește din inițiativă înavuțirea bibliotecilor și museelor în mărginirea sumelor afectate prin buget... este controlorul lucrărilor diviziunilor... expeduește lucrările curente sub semnătura sa“. Biroului său îi mai revenea a se îngriji de societățile savante, de cursurile libere, de excursiunile geologice și arheologice, ca și de „lucrările de arheologie“, de premii literare, artistice și științifice, de „bursele pentru străinătate“, de „serbările naționale“ și de „documentele istorice“. Programul de lucru era stabilit în acest minister între 10 1/2 dimineața și 5 după-amiază, funcționarii beneficiind de un concediu de o lună³¹ (în timp ce funcționarilor Ministerului Afacerilor Străine li se ridica condica la ora 12, prezența lor fiind impusă pînă la ora 5 după-amiază³²). Regulamentul Ministerului Instrucțiunii prevedea aspre măsuri de stăvilire a corupției și, de asemenea, era pedepsită „grosieritatea în privirea publicului“³³.

Organizarea Ministerului de Finanțe din timpul lui Alexandru Ioan Cuza a fost menținută, ceea ce demonstrează și *continuitatea* în privința modernizării instituționale a statului. Acest minister avea un director general, dar și

³⁰ Vezi și *Istoria dreptului românesc*, vol. II, partea a II-a, București, 1987, p. 78—80.

³¹ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 777—1 789.

³² B. Boerescu, *Apendice la Codicele Române*, București, 1875, p. 28.

³³ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 783.

un secretariat general. Administrația contribuțiilor directe și cea a veniturilor indirecte (sare, timbru, domeniile), direcția vămilor și cea a poștelor, contabilitatea generală și casieria centrală alcătuiau sectoarele de activitate centrale ale Ministerului³⁴. Statutul funcționarilor dezvăluia un număr relativ redus de funcționari ai Ministerului Finanțelor, în total de 160 de persoane³⁵. Personalul altor ministere era însă în epocă și mai redus. Ministerul Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor publice număra în administrația centrală, în afara ministrului și a directorului general, doar 34 de funcționari!³⁶ Ministerul cuprindea un secretariat general cu trei birouri (o registratură și două arhive) și birourile administrației centrale împărțite în trei divizii, respectiv serviciul drumurilor, podurilor și căilor ferate, serviciul agriculturii, comerțului, al râurilor, alinierii orașelor, minelor și drumurilor județene și serviciul contabilității. Acestui minister îi erau subordonate și Consiliul lucrărilor publice și Consiliul general de agricultură, forestierie, mineralogie și geologie³⁷.

Personalul Ministerului Afacerilor Străine din cadrul administrației centrale era alcătuit doar din 23 de funcționari³⁸. Potrivit legii din martie 1873, acest minister era alcătuit din două divizii : cea politică și cea a consulatelor, a agențiilor și contenciosului, avînd anexate și biroul navigației și de statistică, cel de personal și de pașapoarte și „interpretatul“ (existau interpreți pentru limbile greacă și otomană, pentru rusă și pentru germană). Divizia politică era alcătuită doar dintr-un secretar de cabinet al ministrului și din doi secretari³⁹. Iată și atribuțiile diviziei : „Correspondența particulară a ministrului, redacțiunea corespondenței confidentiale a Ministerului, cifra, cetirea obligatorie a ziarelor străine, refutarea aserțiuni-

³⁴ *Ibidem*, p. 1 198—1 200.

³⁵ *Ibidem*, p. 1 201—1 202.

³⁶ *Ibidem*, p. 1 893.

³⁷ *Ibidem*, p. 1 891—1 894.

³⁸ B. Boerescu, *op. cit.*, p. 24.

³⁹ *Ibidem*, p. 21—27 ; mai vezi N. D. Popescu, *Schiță istorică relativă la înființarea și organizarea Ministerului Afacerilor Străine*, București, 1890.

lor false, rezumarea situațiunei exterioare și interioare, conservarea, clasarea și înregistrarea corespondenței confidentiale“⁴⁰ În sfârșit, Ministerul de Război (Resbel !) cuprindea patru direcții, cea dintâi avînd în atribuție personalul și operațiile militare, cea de-a doua administrația, cea de-a treia contabilitatea și cea din urmă armamentul și construcțiile⁴¹.

Este evident că legile și regulamentele de organizare ori statele personalului ministerelor din epocă dezvăluiau încă un nivel redus al unor activități care vor deveni din ce în ce mai complexe, impunînd în primul rînd o creștere a numărului funcționarilor. Cu toate acestea, documentele menționate dezvăluie existența în embrion a tuturor elementelor unei administrații centrale moderne, la nivelul activităților ministeriale din țările înaintate ale vremii. În anumite privințe apare chiar surprinzătoare capacitatea acestor ministere de a face față unor probleme din ce în ce mai numeroase și variate cu un personal relativ redus, mai ales că, în parte, acest personal era alcătuit din vechi funcționari aparținînd epocii anterioare anului 1858, și care, totodată, nu beneficiau de o pregătire adecvată, ceea ce s-a căutat să se evite în privința noilor angajați ori în cazul promovărilor. Sînt semnificative în această privință unele articole din titlul VI — „Dispozițiuni speciale“ — al legii de organizare a Ministerului Afacerilor Străine, prin care se hotăra ca nimeni să nu poată fi numit în „funcțiuni superioare postului de șef de birou“ fără a fi supus în prealabil unui examen la următoarele zece materii : istoria politică, modernă și istoria principalelor tratate, statistica și principii generale de economie politică, dreptul ginților, dreptul public național și străin, elementele codului civil, stilul diplomatic (depeșe, note etc.), sistemul comercial (legislația, tarifele, politica comercială, mișcarea comerțului diferitelor țări, relațiile și schimburile României „cu piețele cele mai importante“), situația industriei naționale, regulamentele și organizarea consulară a diferi-

⁴⁰ B. Boerescu, *op. cit.*, p. 22.

⁴¹ Ioan B. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1527.

telor țări, dreptul public maritim și limba franceză ⁴². Se mai pretindea pentru funcțiile inferioare celei de șef de birou diploma de bacalaureat, preferându-se însă „licențiatii în litere” ⁴³.

Fiecare domeniu al vieții publice a înregistrat progrese în etapa analizată și în fiecare s-a putut clădi mai departe pe temeliile etapelor anterioare și mai ales pe cele ale celor șapte ani ai domniei lui Alexandru Ioan I. În ceea ce privește justiția, instanțe judiciare moderne existau încă din perioada Regulamentului organic, ele fiind însă dezvoltate în perioada inaugurată de anul 1859. În ultimii ani ai domniei sale, Cuza înzestraseră societatea românească cu codurile de legi moderne, întemeiate mai ales pe cele franceze. Codul civil și procedura civilă, codicele penal și procedura penală, codicele de procedură criminală, condica penală ostășească, condica de comerț reprezentaseră zestrea pe care o primise justiția modernă a României până în 1866. Întocmite în ritm grabnic, ele au fost totuși de un folos de netăgăduit; dintre ele, doar Codicele penal a suferit o reelaborare în temeiul legii promulgate la 17 februarie / 1 martie 1874 ⁴⁴ și un Codice de justiție militară a intrat în vigoare în anul precedent ⁴⁵, înlocuind condica penală ostășească.

În ceea ce privește instanțele de judecată, Constituția prevedea prin articolul 36: „Puterea judecătorească se exercită de curți și tribunale. Hotărârile și sentințele lor se pronunță în virtutea legii și se execută în numele domnului”. Existau tribunale în județe (cu cinci secții la București: trei civile, una corecțională și una comercială), patru curți de apel (București, Iași, Craiova, Focșani) și Curtea de Casație ⁴⁶. Importantă a fost crearea curților cu jurați, în temeiul unei legi din iulie 1868, ele fiind instituite în fiecare județ, alcătuite fiind dintr-un

⁴² B. Boerescu, *op. cit.*, p. 24 (art. 21).

⁴³ *Ibidem*, (art. 23).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 1—67.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 62—88.

⁴⁶ *Istoria dreptului românesc...*, vol. II, partea a II-a, București, 1987, p. 87—94.

președinte, doi judecători de tribunal și 12 jurați ⁴⁷. Aceste curți cu jurați — căroră, potrivit Constituției, le revenea a judeca „în toate materiile criminale” și „delictele politice și de presă” — aveau să joace un rol deosebit de important în viața politică a țării, ele reprezentând instrumente prin care au fost contracarate unele acțiuni guvernamentale contrarii opiniei publice. Dacă mutarea Curții de casație la Iași a fost blocată în 1867 printr-un vot al Senatului ⁴⁸, printr-o lege din 1870 au fost fixate competențele secțiilor Curții de casație (civilă și criminal-corecțională) ⁴⁹; tot atunci, o lege stabilea secțiunile de vacanță la curți și tribunale ⁵⁰. Prin legi și regulamente s-a asigurat o mai bună funcționabilitate a justiției, expertii ⁵¹ și portăreii ⁵², actele de stare civilă ⁵³, facerea și executarea hotărnicilor ⁵⁴, legalizările ⁵⁵ și taxele judiciare ⁵⁶ intrând în preocupările legislatorilor și ale guvernelor.

Teritoriul României era împărțit în județe, acestea în plăși, iar plășile cuprindeau comunele — urbane și rurale. Constituția din 1866 stabilise ca instituțiile județene și comunale să fie guvernate prin legi, care „vor avea de bază descentralizarea administrațiunii mai completă și independența comunală” (art. 107). Un alt articol hotărîse ca „interesele exclusiv județene și comunale” să intre în atribuțiile consiliilor județene sau comunale (art. 37). Funcționarea instituțiilor județene și comunale a continuat să fie întemeiată pe legile din primăvara anului 1864, căroră li s-a adăugat în aprilie 1874 *Legea pentru comunele urbane și rurale* ⁵⁷, prin care au fost modificate

⁴⁷ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 404—405 (legea), 406—408 (regulamentul).

⁴⁸ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. III, p. 37.

⁴⁹ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 426.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 776.

⁵¹ *Ibidem*, p. 247—248.

⁵² *Ibidem*, p. 389, 785—791.

⁵³ *Ibidem*, p. 230—242.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 242—246.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 58—59.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 782.

⁵⁷ B. Boerescu, *op. cit.*, p. 141—154.

ori completate stipulațiile legii anterioare din 1864. Deși descentralizarea era invocată, în fapt administrațiile județeană și comunală erau supuse în permanență autorităților centrale și unui sistem birocratic. Legea din 1874 a accentuat această situație. Primarii erau numiți, la recomandarea Ministerului de Interne, din rîndul consilierilor aleși, prin decret domnesc în cazul comunelor urbane, iar în cazul celor rurale de către Ministerul de Interne, la recomandarea prefectului. Aparatul administrativ județean și comunal era evident subordonat autorităților guvernamentale centrale. Deși ales consilier comunal, primarul era *numit* în funcția de primar, legile din 1864 și 1874 arătînd, de altfel, în mod expres, că el „se află sub autoritatea guvernului“⁵⁸.

Neîndoielnic, au existat străduințe pentru o mai bună organizare a administrației județene și a celei comunale. Un regulament pentru organizarea poliției comunale⁵⁹, un altul pentru organizarea corpului de sergenți de oraș din capitala București — 500 sergenți, 20 subofițeri și cinci ofițeri⁶⁰ —, un decret, în 1869, referitor la uniformele funcționarilor polițienesci⁶¹, regulile privind regimul stabilimentelor publice (cîrciumi, hanuri, hoteluri, casine și cafenele)⁶² ilustrează unele eforturi în acest sens. Deși, avînd în vedere și acțiunea separatistă din 1866, (care — dîndu-se urmare și unor ațîțări rusești — se desfășurase la Iași) au existat străduințe — domnitorul însuși declarînd în mod repetat, în vara 1866, că el considera Iașii „a doua capitală a României“⁶³ — pentru a se acorda fostei capitale a Moldovei compensații, în realitate în cursul deceniului. inaugurat prin anul 1866 locul central pe care Bucureștii îl ocupau printre localitățile urbane ale țării s-a accentuat. De altfel, la aceasta îndemna chiar și Constituția, care prin articolul 125 definea astfel ca-

⁵⁸ Articolul 88 din legea din 1864 și același articol în legea din 1874.

⁵⁹ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 952—954.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 818—819.

⁶¹ *Ibidem*, p. 804—805.

⁶² *Ibidem*, p. 816—818.

⁶³ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București 1909, p. 39—41, 42.

tegoric poziția fostei capitale a Țării Românești : „Orașul București este capitala statului român și reședința guvernului“. Descriind contrastantele aspecte ale capitalei la începuturile domniei lui Carol I, un martor străin evidenția totodată următoarele : „Strada principală, care se numea atunci Podu Mogoșoaiei, era de un deplin aspect european, cu numeroase prăvălii, cafenele și cofetării, cu magazine și firme bancare“ ⁶⁴.

Încă din 1859 statul național se găsisse în fața necesității procurării sumelor destinate dezvoltării și modernizării sale. Finanțele au reprezentat în permanență un sector de marcantă însemnătate. Nevoia de bani în casele publice, ca și bugete echilibrate și îndestulătoare, au impus a se acorda o atenție deosebită fiscalității. Și în această privință Constituția stabilise însă un cadru legal menit a împiedica abuzurile, atît în privința perceperii de impozite — acestea nu puteau fi încasate decît „în puterea unei legi“ (art. 109) și numai „cu învoirea“ consiliilor județene ori comunale, confirmate fiind de puterea legiuitoare —, cît și a scutirilor sau privilegiilor („Nici o excepțiune sau micșorare de impozit — stabilea articolul 111 — nu se poate statornici decît printr-o lege“). O întreagă serie de legi și regulamente a ilustrat în epocă străduințele în direcția instaurării ori consolidării fiscalității moderne, corespunzătoare trăsăturilor, dar și necesităților statului celui *nou*, ducîndu-se mai departe și în această privință ceea ce se realizase în vremea lui Alexandru Ioan Cuza. Legea pentru organizarea serviciilor de percepere (15/27 mai 1867) și noua ei variantă datînd din anul următor ⁶⁵, regulamentul pentru constatarea „prefacerilor ce se urmează între contribuabili“ (iunie 1867) ⁶⁶, instrucțiuni pentru recensămintele proprietăților imobile (1868) ⁶⁷, legea pentru evaluarea venitului pro-

⁶⁴ „Die Hauptstrasse, die damals Podu Mogoscheu hies, war von völlig europäischen Aussehen mit vielen Läden, Cafés und Konditoreien, mit Magazinen und Bankgeschäften...“ (Paul Lindenberg, *König Karl von Rumänien*, Berlin, 1906, p. 88).

⁶⁵ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 278—1 300, 1 321—1 325.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 1 242—1 248.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 1 252—1 257.

prietăților funciare (25 septembrie / 7 octombrie 1868)⁶⁸, legea din 18/30 martie 1870 pentru instituirea percepto-
rilor speciali în localitățile cu o populație de sub 5 000 de
oameni, scutindu-se de această sarcină primarii⁶⁹, ori le-
gea pentru impunerea viilor la darea funciară (15/27 apri-
lie 1870)⁷⁰ reprezintă câteva exemple în privința străduin-
țelor ce se depuneau pentru deplina reglementare a unei
fiscalități directe moderne⁷¹. În primăvara 1872, Ion
Ghica aprecia România ca țara cu cele mai mari impozite
din lume !⁷²

Dar preocupa în egală măsură asigurarea veniturilor
din monopolurile statului ; legea privind impozitul asu-
pra băuturilor spirtoase și regulamentul ei (amîndouă din
1867)⁷³ au fost precedate de o lege desființînd monopolul
statului asupra tutunului⁷⁴, măsură asupra căreia se va
reveni cîțiva ani mai tîrziu⁷⁵. Totodată, s-a căutat să se
sporească veniturile statului rezultate din taxele percepute
asupra comerțului exterior. Începînd de la 1/13 iulie 1866
toate importurile au fost supuse unei taxe de 0,5%,
scutindu-se însă de taxare cărțile „în orice limbă“, mine-
reul de fier, drugii și șinele de fier, mașinile și instru-
mentele agricole, cărbunii de pămînt, trăsurile călătorilor
și alimentele destinate călătorilor sau echipajelor vase-
lor⁷⁶. În iunie 1874 o amplă lege a vămilor (265 articole !)
a reglementat concret și detaliat modalitățile de perce-

⁶⁸ *Ibidem*, p. 1 257—1 258.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 1 326—1 327.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 1 258.

⁷¹ Vezi detalii asupra sistemului fiscal în *Istoria dreptului românesc*, op. cit., vol. II, partea a II-a, București, 1987, p. 104—109.

⁷² Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeits-
erklärung, 1866—1877*, München, 1989, p. 265.

⁷³ Ioan M. Bujoreanu, op. cit., p. 1 462—1 481.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 1 445—1 446 ; vezi și regulamentul, p. 1 446—
1 448, ca și legea asupra tutunului din 31 mai/12 iunie 1868 (*Ibi-
dem*, p. 1 449—1 451) și regulamentul (*Ibidem*, p. 1 452—1 462).

⁷⁵ În 1872, cu modificări în 1873 (vezi B. Boerescu, op. cit.,
p. 90—91).

⁷⁶ Ioan M. Bujoreanu, op. cit., p. 1 338.

pere a taxelor vamale și de funcționare a serviciilor vamale ⁷⁷.

Dacă Băncii Naționale a României nu i s-a putut încă da viață, în schimb au putut fi create două importante instituții de credit: Creditul funciar român în 1373 ⁷⁸ și Creditul urban român în 1875, și de asemenea și-au continuat existența sau au fost înființate un număr de bănci și de societăți de asigurare, ori au fost autorizate, în această ultimă categorie, societăți străine să-și exercite activitatea în România ⁷⁹; este de evidențiat afirmarea mai sporită în domeniul instituțiilor de credit a capitalului autohton.

Dar cea mai marcantă realizare în etapa dată a fost instituirea și baterea monedei naționale ⁸⁰, ceea ce a contribuit la treptata înlocuire de pe piață a monedelor străine, pînă atunci singurele în circulație. Greutățile de natură externă au putut fi înfrînte, fiind vorba mai ales de opoziția Imperiului otoman și a monarhiei dualiste. Dacă baterea monedelor de aramă s-a putut efectua în număr îndestulător încă din 1867, cînd a intrat în vigoare legea monetară, monedele divizionare fiind acceptate de Turcia fără opunere (au fost bătute peste 70 milioane de bucăți chiar în acel an la Birmingham, în

⁷⁷ B. Boerescu, *op. cit.*, p. 203—235 și regulamentul, p. 248—249; vezi și *Istoria dreptului român*, vol. cit., p. 109—110.

⁷⁸ Costin C. Kirilescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, 1964, p. 284 și urm. Încă din noiembrie 1868 un mesaj domnesc recomanda Corpurilor legiuitoare „de a crea mijloacele de circulație a capitalurilor, adică instituțiunile de credit“ (Carol I, *op. cit.*, tom. I, p. 134).

⁷⁹ La 13/25 decembrie 1869 prin decrete domnești era autorizată, de exemplu, funcționarea în România a societății de asigurare „Dacia“ din Viena și a societății „Pester Versicherungsanstalt“ (Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1943, 1945). De asemenea, au fost înființate și noi societăți de asigurare autohtone; astfel, la Brăila a fost creată, în 1868, societatea „Progresul“ și în 1870 societatea „România“ (*Ibidem*, p. 1930—1932, 1945—1946).

⁸⁰ Vezi *Lege pentru înființarea unui nou sistem monetar și pentru fabricarea monedelor naționale*; (*Ibidem*, p. 1978—1979), prin care „se adoptă sistemul monetar zecimal metric astfel precum există în Franța, Italia, Belgia și Elveția“ (art. 1).

Anglia)⁸¹, în schimb baterea monedelor de aur și de argint a suferit însemnate întârzieri. Încercarea de a se bate în 1868 o monedă de aur, avînd valoarea nominală de 20 lei, s-a lovit de protestul puterii suzerane și de cel al Austro-Ungariei. Cea dintîi s-a opus înlocuirii stemei țării cu efigia lui Carol I, iar cea de-a doua s-a arătat deosebit de iritată de inscripția „domnul românilor“, care sugera intențiile unificatoare ale întregii națiuni române⁸². Peste trei ani, în 1870, au fost bătute 5 000 de monede de aur și 400 000 de argint, tot cu efigia domnitorului, legenda fiind „Carol I domnul României“, fără a cuprinde însă „semnul“ menit a evidenția suzeranitatea sultanului⁸³. Opoziția puterii suzerane a fost, practic, cu totul înlăturată în privința emisiunilor monedelor de argint de 50 bani, 1 leu și 2 lei, începînd cu anii 1872—1873, cînd au fost bătute, pînă în 1876 inclusiv, peste 23 de milioane de monede⁸⁴.

Cu toate acestea, pînă în 1877 moneda națională nu stăpînea încă pe deplin piața. „...înaintea rezelului — arăta D. A. Sturdza în 1879 — etalonul uzitat de țară era cel de aur, cu o circulațiune de 1/4 în monedă divizionară națională și de 3/4 în monedă de aur, reprezentată prin tipul bucăților de 20 franci. Celelalte monede de aur, fie ele lire otomane, galbenii sau imperialii, în cantități măsurate, se regulau după bucata de 20 franci“⁸⁵. Oricum, moneda românească fusese din nou instituită și ea circula, mai ales în privința monedelor divizionare de aramă și a monedelor de argint, ceea ce a reprezentat nu numai un succes în domeniul instituțional, dar și în acela al afirmării naționale.

În domeniul economic s-au depus eforturi străduințe în vederea unei dotări instituționale și legislative. Au fost create noi organisme — de exemplu, în 1867, Consiliul general de agricultură, foresterie, mineralogie și geo-

⁸¹ *Monetăria națională. Zece ani de activitate. 1935—1945*, București, 1945, p. 13.

⁸² Costin C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 189.

⁸³ *Ibidem*, p. 189—190.

⁸⁴ *Monetăria națională...*, p. 13.

⁸⁵ „Curierul financiar“, nr. 8 din 4/16 februarie 1879, p. 81 și urm.

logie ⁸⁶ —, exista preocuparea ridicării nivelului învățămîntului agricol — tot în 1867 Institutul național de agricultură de la Pantelimon a fost dotat cu un regulament ⁸⁷ și de asemenea și „Școala tehnică de mașini și instrumente agricole de la Iași” ⁸⁸ — a construcției și întreținerii drumurilor publice ⁸⁹ și mai ales a căilor ferate ⁹⁰ — una din realizările cele mai importante ale epocii în discuție —, a dezvoltării sistemului poștal (trimiteri poștale și transportul călătorilor) ⁹¹ în condițiile desființării poștelor străine ⁹² — rusă și austriacă — pe teritoriul național.

De peste patru decenii, instituțiile ⁹³ a ceea ce avea să fie statul român modern trecuseră printr-un proces de constituire, care a oglindit, însă, neîndoielnic, firesc, pe tot parcursul desfășurării sale, evoluții, frământări și uneori acute contradicții. Pentru viitoarele evoluții social-politice ale țării erau importante *sensul* și *măsura* mutațiilor instituționale, acestea constituind unul din elementele de bază ale devenirii României moderne. Accentuat din 1859, procesul nu suferise o întrerupere în 1866, ci continuase, neputîndu-l evita nici guvernânții conservatori, el fiind imperios impus și de procesul complex de eliberare în care se găsea obiectiv angajată națiunea română și care se desfășura cu prioritate în cadrul statului național. Încadrarea în rîndul țărilor suverane, a societăților cu structuri înaintate pentru acea vreme, presupunea neapărat progresul instituțional și pe acesta

⁸⁶ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 900—1 901.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 1 903—1 908.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 1 913—1 915.

⁸⁹ *Lege pentru drumuri* (1868); *Ibidem*, p. 2 039—2 042 și *Regulamentul pentru aplicarea legii asupra drumurilor* (1873), *Ibidem*, p. 2 042—2 048.

⁹⁰ Vezi legi și regulamente referitoare la căile ferate. (*Ibidem*, p. 1 989 și urm.).

⁹¹ Vezi regulamentul pentru fixarea taxelor poștale și cel pentru transportul călătorilor, amîndouă din 1870 (*Ibidem*, p. 975—982).

⁹² Th. Aslan, *Studiu asupra monopolurilor în România*, București, 1906, p. 9.

⁹³ Pentru instituțiile culturale vezi capitolul dedicat problemicii culturale, iar pentru dezvoltarea și instituțiile armatei, vezi capitolul următor, consacrat acestei teme.

îl impunea, într-o perspectivă istorică și funcția de *Piemont* pe care România îl deținea pentru românii ce se mai găseau încă sub nemijlocită dominație străină. Și statul *modern* (nu numai cel *național*) trebuia să joace rolul de *magnet* și să pregătească marile momente ale deplinei unificări statale a națiunii.

În luna iunie 1873, A. Ubicini, vechiul filoromân și prieten al românilor, a adresat o scrisoare-bilanț amicului său generalul Nicolae Golescu. În România, unde fusese instalat la putere un guvern conservator, nu era un climat potrivit vederilor autorului și destinatarului scrisorii. Cu toate acestea, ei erau conștienți că noii conservatori nu puteau fi asemuiți celor din prima jumătate a secolului al XIX-lea, atât în ceea ce privea relația lor cu puterile străine, cât și poziția lor față de modernizarea României. Acest lucru se reflectă și în bilanțul lui Ubicini : „...Și acum, dacă privesc prezentul și trecutul, 1873 și 1848, ce văd ? Atunci, două biete mici provincii, un fel de santinele pierdute la extremitățile Europei, ignorate de Occident și ignorându-se ele înșile, o populație răspîdită și rară, săracă (avînd) toate elementele bogăției, un buget care atinge cu greu 30 de milioane, o armată care nu depășește 29 000 oameni, cuprinzînd și doboranții și grănicerii... Acum, ce spectacol diferit ! Țara Românească și Moldova unite au dat naștere unui Stat de mai mult de 5 milioane de locuitori, bogat, prosper, străbătut de drumuri și căi ferate, cu un buget de 90 de milioane, o armată de aproape 90 000 oameni și care poate fi ridicată cu ușurință la 150 000. În fruntea acestui Stat un principe provenit dintr-o familie suverană, dominînd în virtutea unei Constituții, una din cele mai liberale din Europa⁹⁴. Nu totul se desfășura potrivit viziunii optimiste a filoromânului, dar sensul observațiilor sale rămînea totuși corect. România modernă era în plin proces de constituire, de dezvoltare instituțională și de stabilizare, dobîndirea independenței ne mai putînd în-tîrzia.

⁹⁴ O scrisoare a lui A. Ubicini, comunicată de A.D. Xenopol, în „Arhiva“, Iași, I (1890), p. 505—506 :

ARMAȚA

„Cînd am fost ales — relata într-o amplă scrisoare Alexandru Ioan Cuza împăratului Napoleon III, în toamna anului 1865 — Principatele Unite nu posedau decît 4 000 sau 5 000 de puști rusești, datînd din timpul domniei împărătesei Ecaterina, și vreo duzină de tunuri lipsite de valoare, de proveniență turcă, rusă sau austriacă. Praf de pușcă, proiectile, capse nu ne veneau decît din Austria : nu puteam trage un singur foc de armă fără îngăduința ei. Posed astăzi 70 000 de puști ghintuite, cumpărate în Franța. Cele 25 000 puști neghintuite, pe care le datorez generozității Maiestății Voastre Imperiale, au fost distribuite comunelor, în care am instituit un serviciu de gardă care dă populațiilor rurale deprinderca armelor și le pregătește, în orice clipă, pentru apărarea căminelor lor. Artileria mea numără 72 de tunuri ghintuite, construite în Franța după modele franceze. N-am găsit decît 3 000 de oameni abia, proveniți exclusiv din clasa țăranilor, prost armați, prost echipați, neascultînd decît comenzile ruse sau austriece ; am astăzi 12 000 grăniceri, 8 000 dorobanți pedestri și călări și o armată regulată de 20 000 oameni, recrutată din rîndul tuturor claselor societății, bine înarmată, bine echipată, susceptibilă de a fi ridicată, prin rezervele noastre duble, la triplul efectivelor sale normale și formată la marea școală a principiilor militare ale Franței. Am creat o fonderie, ateliere de construcții și de reparație, în care

fabricăm echipajele (trăsurile), proiectilele noastre, praful nostru de pușcă, capsele și care ne sînt deplin îndesulătoare...¹. Era un bilanț semnificativ, menit a arăta progresele înregistrate în cursul celor șapte ani ai domniei celui ce întruchipase principiul Unirii.

Prin articolul 118, Constituția din 1866 a prevăzut : „Tot românul face parte sau din armata regulată sau din miliție sau din garda cetățenească...”. Ducîndu-se mai departe ceea ce se realizase începînd din 1859, dezvoltarea și organizarea armatei au reprezentat o dominantă a istoriei deceniului premergător cuceririi independenței². A fost, de asemenea, domeniul care, de la început, a atras atenția noului domnitor, pe deoparte, deoarece corespundea pregătirii sale militare, și pe de alta, fiindcă schimbarea statutului internațional al țării l-a preocupat din momentul sosirii în România. Nu întîmplător, la 31 mai/12 iunie 1866, Prokesch-Osten, ambasadorul Austriei pe lângă Poartă scria lui Mensdorf : „Astăzi, mi-e teamă, trebuie să ne așteptăm la această Românie

¹ R.V. Bossy, *Agencia diplomatică a României în Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza Vodă*, București, 1931, p. 384. Pentru dezvoltarea armatei în anii 1859—1866 vezi Dan Berindei, *Le développement de l'armée roumaine nationale sous le règne d'Alexandru Ioan Cuza*, în *Pages from the military history of the Roumanian People*, București, 1980, p. 123—130 și Teodor Popescu, *Modernizarea forțelor armate românești în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, în „Revista de Istorie”, 32 (1979), nr. 1.

² Vezi Vasile T. Radu, *Întărirea capacității de apărare a țării în anii 1866—1877 în vederea cuceririi independenței*, în „Revista de Istorie”, 30 (1977), nr. 2, p. 265—277 ; Nicolae Ciobanu, *Evoluția organizatorică a armatei române în perioada premergătoare războiului pentru independență*, în „Muzeul Național”, 4 (1978), p. 183—188 ; Dan Berindei, *The Romanian Armed Forces in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, în volumul miscelaneu *War and Society in East Central Europe*, sub redacția lui Béla Király și Gunther E. Rottenberg, New York, 1979, p. 236—241 ; Constantin Căzănișteanu, *Un deceniu de realizări militare*, în „File de istorie militară a poporului român”, VII (1980), p. 96—128 ; N. Adăniloae, *Dezvoltarea armatei și pregătirea ei în vederea cuceririi independenței României*, în „Revista de Istorie”, 34 (1981), nr. 10 și 12 ; Idem, *Independența națională a României*, București, 1986, p. 88—98 (capitolul *Pregătirea armatei în vederea cuceririi independenței României*) etc.

independentă. Serbia, Muntenegrul vor urma. Aceste mici state vor ști că-și datorează existența Franței. Va fi o nouă serie de Piemonturi la frontierele noastre³.

Verificarea pregătirii și dotării unităților, exercițiile⁴, manevrele și taberele militare, îmbunătățirea armamentului și aducerea de arme de peste hotare au caracterizat de la început noua domnie. Misiunea militară franceză funcționând din vremea lui Alexandru Ioan Cuza s-a văzut treptat înlăturată, noul domnitor înclinând — datorită originii și pregătirii sale — spre modelul prusian. Când locotenent-colonelul Krenski a sosit în România, acest lucru l-a făcut pe principe „fericit“, deși el a căutat să mai frîneze veleitățile ofițerului prusian, căruia i-a atras atenția că „nu trebuie să fie prea absolut, căci aceasta nu merge în nici un stat constituțional“⁵. În ceea ce l-a privit pe domnitor, el a acordat din prima zi toată însemnătatea întăririi armatei, pe care o considera în 1869 „școală de progres pentru popor“⁶.

Dintre toate instituțiile României, mutațiile înregistrate în domeniul militar au fost cele mai evidente. Aprecierile critice ale principelui Carol la adresa armatei pe care i-o lăsase moștenire predecesorul său, pe care a considerat-o „o rea imitație“ a armatei franceze⁷, au fost exagerate și subiective. Ca și în celelalte sectoare ale vieții publice, moștenirea primită, cu toate deficiențele ei, nu era neînsemnată, și acest lucru a și facilitat noile și însemnatele progrese. Oricum, la încheierea deceniului analizat, România s-a arătat capabilă de a putea dispune de o armată operativă de aproape 60 000 de oameni, la care s-au mai adăugat unitățile rămase în țară în timpul războiului din 1877—1878.

³ Paul Henry, *L'abdication du prince Cuza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de Roumanie*, Paris, 1931, p. 417.

⁴ În primii ani ai domniei aveau loc și în fiecare seară (*Memoriile regelui Carol I...*, vol. IV, p. 49).

⁵ Carol I, *Cuvîntări și scrisori...*, tomul I, p. 125.

⁶ *Ibidem*, p. 197.

⁷ *Memoriile regelui Carol I...*, vol. I, p. 41.

Legile militare adoptate începînd din 1864⁸ au avut o însemnătate marcantă în procesul de dezvoltare a armatei. În vara anului 1868, România a fost înzestrată, prin hotărîrea Corpurilor legiuitoare, cu *Legea pentru organizarea puterii armate*. În temeiul acesteia, armatei permanente și rezervelor ei li se adăugau dorobanții și grănicerii, milițiile, garda civică și gloatele; în caz de necesitate, țara putea dispune, în conformitate cu Constituția, de toți fiii ei⁹. Accentul era pus pe unitățile armatei teritoriale, care asigurau efective importante cu o cheltuială redusă. Patru ani mai tîrziu, în martie 1872, guvernul conservator avea să înlocuiască această lege prin *Legea puterii armate*¹⁰, în care s-a remarcat o oarecare tendință de a se restrînge înarmarea maselor. Dar procesul inițiat în 1868 n-a fost întrerupt, ba chiar, în anumite privințe, el a fost perfecționat prin ridicarea calitativă a nivelului oștirii în ansamblul ei. Acordîndu-se mai departe întreaga importanță armatei permanente, a fost accentuat procesul de transformare a unităților de grăniceri și dorobanți în unități asemănătoare celor ale armatei permanente. Vechii grăniceri au luat denumirea de *dorobanți* și au început să fie recrutați în toate județele, iar dorobanții au fost transformați în *călărași*. Importanță a fost și legea din 1874 prin care s-au adus completări legislației anterioare¹¹. De asemenea, legile de bază au fost întregite prin regulamente și ordine de zi ori ordine circulare, ca și prin manuale militare, unele dintre acestea din urmă reflectînd experiența armatei prusiene în războaiele decisive din 1866 și 1870—1871¹².

Efectivele au fost sporite, căutîndu-se totodată să se realizeze o mai bună instruire și pregătire a oștirii, existînd și tendința evidentă ca procesul de instruire să cuprindă toate elementele componente ale armatei, inclusiv milițiile, garda civică și gloatele și pe de altă parte,

⁸ „Monitorul Oficial“, nr. 27 din 17 decembrie 1864, p. 455—464.

⁹ Idem, nr. 21 din 18 iunie 1868, p. 237—271.

¹⁰ Idem, nr. 14 din 17 martie 1872, p. 221—226.

¹¹ Idem, nr. 12 din 11 mai 1874, p. 509—512.

¹² Vezi N. Adăniloia, *Independența națională...*, p. 92.

în afara armatei permanente s-a dat întreaga atenție celei teritoriale — *dorobanților și grănicerilor* pînă în 1868 și *dorobanților și călărașilor* începînd din 1872. S-a ajuns astfel ca, în preajma războiului de independență, să se poată dispune — în afara celor opt regimente de linie, a celor patru batalioane de vînători, a celor două regimente de roșiori, a celor patru regimente de artilerie, a batalionului de geniu și a flotilei, reprezentînd armata permanentă — de 16 regimente de dorobanți (cîte un regiment la două județe) și de opt regimente de călărași, unități provenite din cadrul armatei teritoriale și care aveau să dea măsura deplină a capacității lor militare ¹³. Ar mai fi de remarcat că România se alinia străduințelor de organizare pe plan militar ale marilor țări din epocă, dacă avem în vedere legile de organizare militară a Franței din 1872—1873 și a Rusiei din 1874 ¹⁴. Dacă în ceea ce privește gloatele țărănești nu s-a făcut prea mult, la aceasta contribuind, neîndoielnic, și reticențele moșierilor, în schimb milițiile și mai ales garda civică, în special în prima parte a intervalului studiat și mai ales în perioada guvernelor liberal-radical, s-au bucurat de o atenție evidentă ¹⁵.

În privința vîrstei cetățenilor supuși îndatoririlor militare, limitele prevăzute de legile din 1864 și 1868 au fost cuprinse între 20 și 50 de ani, fiind apoi restrînse între 21 și 46 de ani și 21 și 45 de ani, în 1872 și respectiv 1874. Oricum, ansamblul populației masculine deplin capabilă de a-și aduce contribuția a fost cuprinsă în categoriile prevăzute de legislația militară. Este de remarcat și faptul că durata serviciului militar s-a mărit. Pentru armata permanentă : de la 6 ani în 1864, la 7 ani în 1868 și 9 ani în 1872 ; pentru cea teritorială :

¹³ Ibidem, p. 93—94.

¹⁴ René Girault, *Diplomatie européenne et impérialismes, 1871—1914*, Paris, 1979, p. 21—22.

¹⁵ Vezi Maria Totu, *Garda civică din România, 1848—1884*, București, 1976 ; mai vezi și Maria Georgescu, *Politica militară a guvernelor liberale din anii 1867—1868, în File de istorie militară a poporului român*, vol. 3 (1975), p. 120—138.

de la 6 ani, la 7 ani și respectiv la 8 ani, în 1868 și 1872 (efectuați parte în serviciul activ și parte în rezervă) ¹⁶.

Pregătirea viitorilor luptători a stat în centrul atenției. Prin concentrări — în temeiul legii din 1868, de maximum 15 zile anual, iar în temeiul celei din 1872, dublate la 15 zile primăvara și 15 zile toamna — se asigura mai buna pregătire a celor din rezervă ¹⁷.

Continuându-se tradiția din vremea lui Alexandru Ioan Cuza, trupele au fost strânse periodic, vara, în tabere militare, iar manevrele au luat o amploare din ce în ce mai mare. În 1872 și 1873, alături de armata permanentă, au luat parte și unități din cea teritorială. În 1872 s-au executat manevre timp de 15 zile pe un teritoriu de peste 120 km². În 1873 au luat parte la manevrele de toamnă și unități ale milițiilor ¹⁸. La manevrele din 1874 au participat 18 000 de ostași; ele s-au desfășurat cu succes în fața reprezentanților militari ai puterilor garante și a unor ofițeri din Serbia vecină și prietenă ¹⁹. În toamna 1876, în împrejurări tensionate, manevrele au fost prelungite, cu menținerea rezerviștilor sub armă ²⁰.

Toate armele au cunoscut o dezvoltare în deceniul inaugurat în 1866. În 1868 s-a adăugat, în cadrul armatei permanente, un nou regiment de infanterie — de linie — al optulea. Cavaleria își dezvoltă activitatea în preajma anului 1877 în cadrul celor opt escadroane de roșiori și al celor 32 escadroane de călărași. În 1868 s-a adăugat oștirii un nou regiment de artilerie și alte două i se vor mai alătura înaintea implicării armatei în războiul din 1877—1878. Activitatea armeei genului s-a diversificat,

¹⁶ Vezi Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 97.

¹⁷ *Ibidem*, p. 99.

¹⁸ *Ibidem*, p. 122—123.

¹⁹ *Treizeci de ani de domnie ai Regelui Carol I*, tomul I, p. 296, 315, 316; N. Adăniloaie, *op. cit.*, p. 96. Este de menționat și participarea în epocă a unor ofițeri români la manevre de peste hotare (de exemplu, în vara 1875, la manevrele de la Krasnoie Selo — Gh. Căzan, *Petersburg, în Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București, 1967, p. 205).

²⁰ Vasile Maciu, *La préparation de la guerre d'indépendance de la Roumanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XVI (1977), nr. 2, p. 237.

în 1873 creîndu-se o subunitate de telegrafiști militari și o secție de telegrafiști fiind atașată fiecărei companii de geniu începînd din 1874 ; o companie de pontonieri — ce se va dovedi atît de necesară în 1877 ! — a fost și ea adăugată batalionului de geniu²¹. O creștere a înregistrat și flotila. Navei existente din vremea lui Alexandru Ioan Cuza — „România“ — i s-au adăugat navele „Ștefan cel Mare“, canoniera de 90 tone „Fulgerul“ și șalupa cu vapori „Rîndunica“ — ultimele două construite la Toulon —, ca și vasul cu pînze „Lebăda“ — construit la Galați²².

Atenție a fost dată învățămîntului militar. În toamna 1867, Ministerul Instrucțiunii Publice a hotărît deschiderea unei școli „pregătitoare pentru învățătorii de la sate, meniți ca pe lîngă știința de carte să răspîndească în junimea română deprinderea de arme“²³. În 1874 un regulament asupra instrucției militare în școală prevedea obligativitatea instrucției militare pentru „toți elevii din școlile publice, fie primare, fie secundare, și facultativ pentru cei din școlile private“²⁴. Străduințe s-au depus pentru ridicarea nivelului militarilor. Școlile regimentare, destinate a face pe ostași să știe a scrie și a citi, au lucrat eficient ; în schimb, școlile divizionare destinate subofițerilor n-au căpătat dezvoltarea inițial preconizată, organizîndu-se abia în 1873 la București o unică Școală divizionară de sergenți, dar mai înainte, în schimb, fuseseră organizate clase complementare. În 1872 s-a creat la Iași Școala fiilor de militari, cu o durată inițială de 3 ani, apoi de patru ani, destinată fiilor de militari, de orice grad, care doreau a urma și ei profesiunea armelor. În anii 1866—1872, Școala militară de infanterie și cavalerie a funcționat la Iași, iar din 1872 la București. Intenția de a se înființa la Galați o școală

²¹ Pentru dezvoltarea acestei arme în perioada 1866—1877 : *Ibidem*, p. 101 și urm. ; N. Adăniloae, *op. cit.*, p. 92 și urm.

²² Construită la Linz și livrată în 1866, nava „Ștefan cel Mare“ s-a scufundat dintr-o greșeală de manevră și a trebuit trimisă la reparații, fiind apoi lansată la 1 august 1868 (Radu Vasile, *op. cit.*, p. 276).

²³ Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 115.

²⁴ *Ibidem*, p. 116.

de ofițeri și subofițeri pentru flotilă nu s-a concretizat și, de asemenea, se pare că n-a funcționat nici școala specială de cavalerie, a cărei constituire a fost hotărâtă în 1872²⁵.

În condițiile insuficienței dezvoltării a învățămîntului militar în țară, un număr important de cadre ofițerești au fost trimise peste hotare. În anii 1866—1874, 67 de astfel de cadre au urmat școli din Franța — Școala de stat-major, Școala de aplicație de artilerie și geniu de la Metz, Școala de cavalerie de la Saumur, Școala navală de la Brest, Școala militară de geniu, Școala politehnică etc. — ; din Belgia — Școala de stat-major, Școala de aplicație de artilerie și de geniu, Școala de cavalerie de la Ypres — ; din Germania — Academia de război de la Berlin, Școala de artilerie și geniu din Berlin, Școala de cavalerie din Hanovra — ; și din Italia. Alți ofițeri au fost trimiși la cursuri de perfecționare, mai ales în Prusia, respectiv Germania²⁶. Trebuie însă remarcat că o parte din ofițerimea română din 1877 — în total 1602 ofițeri — a provenit din rîndul sergenților și subofițerilor, mulți fiind cu pregătire militară calificată insuficientă²⁷.

Problema armamentului și a muniției a preocupat conducerea armatei, depunîndu-se în această privință străduințe evidente pentru o „alinieră“ la standardele europene ale epocii. A fost încheiat un contract, pînă la urmă nefinalizat, cu R. Lamson, întreprinzător american, pentru transformarea a 40 000 puști din dotare ; pînă la urmă, această operație avea să fie realizată după un sistem original, elaborat de ofițerul român H. Herkt²⁸. Din Prusia au fost aduse 20 000 puști „Dreyse“, transportate prin Rusia, și totodată au fost comandate 25 000 puști „Peabody“ în Statele Unite (10 000 prin subscripții publice !), aduse prin Constantinopol, înfruntîndu-se obstrucțiile otomane²⁹. În 1873 armata română dispunea de 24 974 puști „Peabody“ și de 19 445 puști „Dreyse“

²⁵ Vezi : *Ibidem*, p. 115—119.

²⁶ *Ibidem*, p. 119.

²⁷ N. Adăniloaie, *op. cit.*, p. 95.

²⁸ Radu Vasile, *op. cit.*, p. 268.

²⁹ *Ibidem*, p. 269—273 ; Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 119—121.

cu ac, la care se mai adăugau 10 996 carabine cu ac și peste 80 000 puști ghintuite, transformate și netransformate³⁰. Eforturi au fost, de asemenea, depuse pentru achiziții de muniții, către 1874 România fiind capabilă de a produce mare parte din necesarul ei de cartușe, proiectile, pulbere³¹. În privința artileriei, numărul gu-rilor de foc a ajuns în 1877 la peste 200³², plecându-se de la cele 25 de tunuri existente în 1859!³³. În 1868 au fost comandate 40 de tunuri „Krupp“, ultimul model, cu încărcare pe la culată³⁴. În 1877 artileria română beneficia de tunuri „Krupp“ de oțel — model 1868 și 1875 — și de bronz — model 1870³⁵. În privința armamentului, eforturile au fost neconținute în cursul deceniului analizat, dar este cert că ele au fost deosebite în timpul gu-vernelor liberal-radicală din 1867—1868.

Armata era pusă sub administrarea centrală a Ministerului de Război, care, potrivit legii din 1868, „administrează și dirige interesele armatei“ și pe lângă care funcționa, pînă în 1874, cînd a fost desființat, un *Comitet consultativ general* (apoi din 1871, *permanent*). În schimb, deși exista un Stat-major general al armatei, acesta își desfășura activitatea pe lângă cele patru divizii (create prin legea din 1872) și el nu va căpăta o existență de sine stătătoare decît în 1877. O serie de legi și regulamente — în afara celor două legi succesive din 1868 și 1872 — aveau să dezvăluie în epocă însemnătatea acordată factorului militar, în această etapă decisivă premergătoare dobîndirii statutului de neatîrnare a țării. Garda civică³⁶, serviciul interior din cadrul Ministerului de Război³⁷, împărțirea teritorială din punct de vedere mi-

³⁰ *Ibidem*, p. 120.

³¹ *Ibidem*, p. 120—121.

³² *Istoricul războiului din 1877—1878. Participarea României la acest război*, București, 1897, p. 75.

³³ Nicolae Ciobanu, *op. cit.*, p. 185.

³⁴ Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 120.

³⁵ Radu Vasile, *op. cit.*, p. 274.

³⁶ Ioan M. Bujoreanu, *Colecțiune de legiuirile României vechi și noi...*, București, 1873, p. 927—932.

³⁷ *Ibidem*, p. 1 517—1 523.

litar³⁸, examenele ofițerilor de stat-major³⁹, aplicarea legii recrutării⁴⁰, organizarea rezervei⁴¹, organizarea, stabilimentelor de artilerie⁴² instrucția milițienilor⁴³, organizarea și atribuțiile corpului de intendență⁴⁴, contabilitatea Ministerului de Război⁴⁵, reprezintă doar unele sectoare supuse instituționalizării și reglementării pe care le reflectă menționata serie de documente. Oricum, armata s-a bucurat de o deosebită atenție în deceniul analizat, un înalt ordin de zi din 8/20 noiembrie 1876 motivînd concret aceasta prin remarca: „împrejurările pot chema o armată la îndeplinirea celor mai mari destinuri“⁴⁶, ceea ce, în fapt, avea să se și realizeze o jumătate de an mai tîrziu.

În momentul implicării ei în război, armata română atinsese un nivel de dezvoltare care o făcea aptă marelui efort și dăruirii ce se aștepta de la ea. Dar unii observatori străini se vor dovedi opaci față de realitate. Reprezentantul Franței la București s-a arătat îngrijorat, în 1877, de efectele mobilizării armatei române, care ar fi trebuit să ducă, după opinia sa, la „falimentul statului în scurtă vreme“, iar cel a Italiei a invocat „dezorganizarea totală“ a armatei și, ca și colegul său francez, el pune sub semnul întrebării calitățile militare ale ostașilor români⁴⁷. Realitatea îi va dezminți ! Dar au existat și observatori lucizi. „În general — se scria încă în 1871 într-o analiză a unui astfel de observator — românii sînt îndemînatici, inteligenți, deschiși și, în consecință, pot forma ușor soldați excelenți... trupele române fac o impresie foarte bună prin ținuta lor. Trupele regulate exe-

³⁸ *Ibidem*, p. 1 579—1 583.

³⁹ *Ibidem*, p. 1 592—1 599.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 1 637—1 700.

⁴¹ *Ibidem*, p. 1 702—1 705.

⁴² *Ibidem*, p. 1 724—1 726.

⁴³ *Ibidem*, p. 1 730—1 740.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 1 745—1 792.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 1 752—1 773.

⁴⁶ *Documente privind istoria României. Războiul pentru Independență*, vol. I, partea II, București, 1954, p. 440—441.

⁴⁷ *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, București, 1977, p. XXVI—XXVII.

cută marșuri cu ușurință... În același timp execută în mod frecvent mari marșuri de manevră. Cavaleria este desul de bine înzestrată cu cai, bine înarmată și echipată. Ea călărește și manevrează cu multă ușurință. Artileria este mai puțin bună decât cavaleria și infanteria ; instruirea sa este făcută cu insuficientă grijă... în armata română subofițerii buni sînt cei care în esență sînt păstrătorii spiritului militar și între ei s-a format un adevărat spirit de echipă ; influența fericită a corpului de subofițeri asupra trupei este ușor de recunoscut la aproape toate corpurile de trupă“. Trei ani mai tîrziu, un căpitan de stat-major francez își expunea astfel unele concluzii privind manevrele din România la care asistase : „România oferă deci din punct de vedere numeric o forță militară considerabilă, ținînd seama de numărul populației... ea posedă armament, dacă nu în întregime perfecționat, cel puțin de luat în considerație și în bună stare, foarte bune efecte de îmbrăcăminte și echipament, în fine, un excelent material complet nou de poduri, ambulanțe, telegrafie de campanie etc... ea prezintă ca soldați, elemente dotate cu calități incontestabile de sobrietate, disciplină și vigoare fizică“ ⁴⁸.

Proba de foc a războiului de independență avea să confirme pe deplin capacitățile militare ale ofițerilor și ostașilor români, dar și efectele eforturilor ce fuseseră făcute, în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza și mai ales în primul deceniu al domniei principelui Carol, pentru dezvoltarea și modernizarea tinerei armate române.

⁴⁸ Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 125.

VIAȚA POLITICĂ INTERNĂ ȘI OPȚIUNI IDEOLOGICE

La 11/23 februarie 1866 Alexandru Ioan Cuza a fost răsturnat. Un complot politico-militar bine organizat a pus capăt rodnicei sale domnii, care îmbrăcase în ultima ei parte și unele aspecte negative. În faza în care ajunsese în evoluția sa tânărul stat modern român se impusese a se realiza încă unul din obiectivele pe care le stabiliseră Adunările ad-hoc din 1857. În acest context, aducerea unui prinț străin urma să reprezinte doar mijlocul ca procesul de desăvîrșire a ceea ce se începuse a se clădi în 1859 să fie dus mai departe, într-un ritm mai grăbit. Pe drept cuvînt, Vasile Alecsandri, bunul prieten al domnitorului răsturnat, dar totodată viitor apropiat al curții principelui și apoi regelui Carol I, avea să califice, la 20 martie / 1 aprilie 1866, într-o scrisoare adresată lui Alexandru Hurmuzaki, „revoluția din București” drept „un act de noapte, un rod de umbră”. Domnia lui Alexandru Ioan Cuza ajunsese însă la capătul ei, ori, cum scria Alecsandri în aceeași scrisoare, „domnia lui Cuza ajunsese pe drojdii”¹, dar aceasta nu înseamnă că înlăturarea sa a fost realizată de națiune; deși în actul de abdicare impus domnitorului s-a vorbit despre un „minister ales de popor”². Acțiunea se executase însă cu eficiență și abili-

¹ V. Alecsandri, *Opere*, vol. IX (*Correspondență. 1861—1870*), îngrijit de Marta Anineanu, București, 1982, p. 252.

² Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, București, 1925, p. 8.

tate, deși mai trebuie ținut seama de tacitul consimțământ al celui lovit. Încă cu câteva luni de zile în urmă el își manifestase hotărîrea de a părăsi domnia și de a transmite conducerea țării unui prinț străin, îndeplinind astfel chiar el acest deziderat al Adunărilor ad-hoc³.

În perspectiva istoriei, trebuie recunoscut că răsturnătorii de la 11/23 februarie 1866 au acționat cu fermitate nu atît pentru a-l înlătura pe cel care nu avusese intenția de a se împotrivi, cît mai ales în perioada următoare, pînă înspre vara anului 1866. Au făcut aceasta într-un climat nu întotdeauna propice. „Nimeni aici nu-l regretează pe Cuza, nici chiar amicii lui din copilărie — preciza în amintita scrisoare Alecsandri —, dar totodată nimeni nu se încrede în făgăduințele noului guvern...”⁴. Situația care se crease era dintre cele mai complicate. Refuzul contelui Filip de Flandra de a da curs invitației ce i se adresase de a prelua domnia României, ostilitatea unei părți însemnate a puterilor garante față de „inițiativele” de la București, mai ales a imperiilor imediat limitrofe, punerea în discuție a Unirii însăși, la care se mai adăuga criza financiară, lipsurile, agitația țărănimii, holeră și intrigile politice din interior,⁵ toate acestea au contribuit a îndemna pe mulți comentatori politici de peste hotare la cele mai pesimiste prognoze. Ceea ce însă a urmat avea să demonstreze că previziunile acestea nu se întemeiaseră pe judecarea obiectivă a faptelor, mai ales că în emiterea lor nu se avuseseră în vedere însușirile celor în cauză.

„Nu de puține ori — remarca, în acel an crucial 1866, Armand Lévy, comentator filoromân — românii au găsit în patrimoniul lor aceste inspirații destoinice care le-au îngăduit să dejoace falsele calcule ale diplomației...”^{*}

³ Dimitrie Bolintineanu, *Viața lui Cuza Vodă*, în *Proză*, Iași, [f.a.], p. 116—119.

⁴ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 253.

⁵ Gr. Chiriță, *România în 1866. Coordonate ale politicii interne și internaționale*, în „*Revista de Istorie*”, 31 (1978) și 12, p. 220.

* „Plus d'une fois les Roumains ont trouvé dans leur patriotisme ces inspirations habiles qui leur ont permis de déjouer les faux calculs de la diplomatie...”

„...Nimic n-a fost mai de folos italienilor decât înțelepciunea cu care ei s-au guvernat după alungarea prinților lor și pînă la unirea lor sub sceptrul constituțional al regelui Italiei. Românii, și ei, au ceva din acest geniu patriotic de popor-rege“⁶. Prognoza pe care o făcea acest publicist era străină pesimismului, deși el o emitea în momentul în care, după refuzul contelui Filip de Flandra de a da curs invitației ce o primise, situația României apărea confuză. „... Dacă prințul străin pe care l-au proclamat nu acceptă — remarca tot Armand Lévy referindu-se la români — și dacă puterile nu pot să se înțeleagă asupra unui alt prinț care să convină de asemenea românilor, încă nu va fi un motiv de desperare. Ei au cerut să se constituie pe Dunăre după imaginea Belgiei ; dacă Europa nu vrea acest lucru, dacă li se refuză condițiile unei monarhii viabile, cine îi va împiedica atunci să formeze o Elveție orientală ?“⁷ Românii n-au constituit o Elveție orientală confederală, deoarece au reușit să facă față situației ce se crease și să dezvolte astfel pe mai departe procesul consolidării și desăvîrșirii statului lor unitar modern sub forma unei monarhii constituționale.

Neîndoielnic că la 11/23 februarie 1866 n-a avut loc o „revoluție“, dar aceasta nu înseamnă că momentul istoric n-a rămas unul dintre cele mai însemnate, nu pentru că a fost răsturnat un domnitor care a făcut atît de mult pentru națiunea sa, ci deoarece s-a trecut efectiv mai departe, într-o nouă etapă a evoluției istorice a statului modern și că acest lucru a fost realizat depășindu-se cu succes obstacole ce păreau de netrăcut. Statul român

⁶ Armand Lévy, *L'autonomie roumaine et les puissances garantes*, Paris, 1866 : „Rien n'a plus servi les Italiens que la sagesse avec laquelle ils se sont gouvernés depuis l'expulsion de leurs princes jusqu'à leur réunion sous le sceptre constitutionnel du roi d'Italie. Les Roumains, eux aussi, ont quelque chose de ce génie patriotique de peuple-roi“.

⁷ *Ibidem*, p. 16 : „...Si le prince étranger qu'ils ont proclamé n'accepte pas et si les Puissances ne peuvent tomber d'accord sur un autre prince qui convienne également aux Roumains, ce ne serait pas encore un motif de désespérer. Ils ont demandé à se constituer sur le Danube à l'image de la Belgique ; si l'Europe ne le veut point, si on leur refuse les conditions d'une monarchie viable, qui les empêcherait alors de former une Suisse orientale ?“

nu s-a destrămat și acțiunea separatistă din Moldova, redusă în realitate la un pumn de uneltitori aflați în slujbă străină⁸, a fost practic pulverizată. Proiectele separatiste ale marilor puteri răuvoitoare s-au dovedit și ele ineficace, anulate înainte de toate prin necesitatea consensului tuturor guvernelor impus prin actele internaționale fundamentale din 1856 și 1858, iar Unirea din 1859 s-a dovedit încă o dată a fi fost un act istoric ireversibil. „Unirea este astăzi — arăta într-un mesaj din 28 aprilie/10 mai 1866 Locotenența domnească — un fapt puternic, intrat în dreptul ginților; l-am susținut cu prețul a imense sacrificii și voim a-l menține neatins în viitor”⁹. Nu întâmplător, trei zile mai târziu, Adunarea deputaților exprima limpede hotărîrea ei, dar și a națiunii, de a apăra „o Românie una și nedespărțită”¹⁰. Destinele României n-au fost decise de conferința puterilor garante de la Paris, ci aceasta a fost pusă în situația de a nu putea respinge ceea ce românii înșiși realizaseră !

Dar n-a fost vorba numai de ferma menținere a Unirii, ci totodată s-a putut merge mai departe în procesul de organizare social-politică a statului. Convenția de la Paris din 1858, limitativă în ceea ce privește regimul electoral pe care-l instituisese, contribuisese însă, pe de altă parte, la modernizarea țării. Ea rămăsese, cu toate acestea, o legiuire fundamentală impusă *din afară*. Statutul din 1864 întregise în parte Convenția, dar fusese departe de a reprezenta un act fundamental care să îmbrățișeze toate problemele ce se ridicau în procesul de constituire

⁸ Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 2204—2205; mai vezi Gerhard Hilke, *Russlands Haltung zur rumänischen Frage 1864—1866*, în „Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle — Wittenberg. Gesellschaft — und Sprachwissenschaftliche Reihe“, XIV (1965), nr. 4, p. 208; Mihai Sturdza, *La Russie et la désunion des Principautés Roumaines 1864—1866*, în „Cahiers du monde russe et soviétique“, vol. XII (1971), nr. 3, p. 263—265; W.E. Mosse, *England, Russia and the Rumanian Revolution of 1866*, în „The Slavonic and East European Review“, vol. 39 (1960), p. 73—77; V.I. Grosul și E.E. Certan, *Rossia; formirovanie rumînskogo nezavisimogo gosudarstvo*, Moscova, 1969, p. 146—149.

⁹ *Treizeci de ani de domnie ai regelui Carol I...*, vol. I, București, 1897, p. 4.

¹⁰ *Ibidem*, p. XXI.

și consolidare a României. În schimb, în prima jumătate a anului 1866 a fost evidențiat caracterul ireversibil al Unirii, deci caracterul unitar al statului, s-a acționat pînă cînd s-a reușit în soluționarea problemei prințului străin, mijloc important în mergerea mai departe a României pe drumul „integrării” ei printre statele libere și de sine stătătoare ale lumii. Totodată, a fost creată o bază constituțională multilaterală menită a constitui premisele bunei funcționări a unui regim politic democratic, și s-a consolidat în continuare viața politică modernă în România.

Constituția din 1866 a fost, neîndoielnic, rezultatul unui consens social al claselor dominante, însemnînd compromisul reprezentanților lor din cadrul Adunării Constituante. Dacă într-adevăr ea s-a născut pe fondul unor acute conflicte¹¹, nu se poate susține că pînă la urmă elaboratul final n-a fost un compromis al reprezentanților celor două tabere. Este adevărat că acestea, cea conservatoare și cea liberală, radicală în primul rînd, i-au adus fiecare de pe propriile poziții, critici, în perioada următoare, că s-a încercat îngustarea sau lărgirea regimului înființat în temeiul ei, dar totodată este evident că, deși în parte o operă de imitație, ea și-a dovedit utilitatea timp de decenii și că a reprezentat, fără putință de tăgadă, un act fundamental în procesul devenirii și consolidării României moderne. De altfel, deși criticînd-o, atît „dreapta”, cît și „stînga” n-au încetat s-o invoce, după intrarea ei în vigoare, subliniindu-i direct și indirect însemnătatea. Nu este întimplător faptul că în toamna 1866 radicalii au organizat „Societatea amicilor Constituțiunii” și că în aceeași vreme conservatorii ieșeni au denumit periodicul care-i reprezenta „Constituțiunea”!¹² Neîndoielnic că Frédéric Damé a dat una dintre cele mai reale aprecieri Constituției din 1866, evidențiind faptul

¹¹ V. Russu, *Considerații privind teoria alianței burghezomoșierești*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologic”, Iași, 15 (1978), p. 462.

¹² Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență*, București, 1979, p. 187, 209; V. Maciu, *Formarea regimului politic în România (1848—1881)*, în „Memoriile Secției Istorice”, seria IV, V (1980), p. 24.

că prin ea „roșii“ obținuseră libertatea presei și cea a adunărilor publice, ceea ce, evident, le-a înlesnit ascensiunea politică în perioada următoare, în timp ce conservatorii obținuseră un regim electoral care avea să le îngăduie participarea la conducerea statului¹³ încă mai bine de o jumătate de secol. Oricum, Constituția din 1866 a reprezentat un statut fundamental care a îngăduit României alinierea ei pe plan politic regimurilor înaintate ale epocii cu mai bine de 125 de ani în urmă.

Articolul 24 al Constituției a instituit un regim de presă dintre cele mai liberale. Pentru publicarea unui periodic nu era necesară vreo autorizație a vreunei autorități și nici nu se putea cere o cauțiune „de la ziariști, scriitori, editori, tipografi și litografi“. Presa nu putea fi, de asemenea, „supusă... sub regimul avertismentului“ și chiar era interzisă suspendarea sau suprimarea vreunui organ de presă. Se mai stabilea, totodată, în același articol „că nici cenzura, nici o altă măsură preventivă pentru aparițiunea, vinderea sau distribuțiunea oricărei publicațiuni nu se va putea reînființa“. Eventualele „delicte de presă“ erau supuse, pe de altă parte, judecărilor lor de curțile cu jurați. De altfel, însuși domnitorul avea să se declare — este drept în vara anului 1868, când se afla încă sub influența „radicalizantă“ a lui I. C. Brătianu — un partizan al libertății presei. „Sînt pentru libertatea nelimitată a presei aici — scria el la 1/13 august tatălui său —. Ea este infinit mai puțin periculoasă decît o libertate limitată...“¹⁴. Oricum, presa liberă a reprezentat o componentă din cele mai de seamă ale sistemului social-politic inaugurat în 1866.

La 11/23 februarie 1866 a fost inaugurată o nouă etapă politică în istoria României, rolul principal deținindu-l reprezentanții celor două clase conducătoare. Neîndoielnic că nu se poate vorbi de funcționarea în decursul întregii acestei etape a „coalității“ dintre conservatori și liberali. Răsturnarea lui Alexandru Ioan Cuza fusese

¹³ Frédéric Damé, *Histoire de la Roumanie contemporaine*, Paris, 1900, p. 169.

¹⁴ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, București, 1909, tomul I, p. 118.

izată de către „monstruoasa coalitiție“¹⁵, și într-o oare-
măsură „înțelegerea“ continuase în cursul lunilor ur-
oare, cînd s-au operat cele două acte care aveau să
acterizeze respectiva etapă: aducerea prințului străin
rearea bazei social-politice, în special prin Constitu-
, dar și prin sistemul jocului forțelor politice. Dar
oi, luptele politice interne au fost reluate cu toată acui-
tea, părțile în cauză respectînd cu toate acestea cadrul
constituțional ce fusese instituit. S-a apreciat că în 1866
n-au avut loc „renunțări“ și „compromisuri“, ci „mai
ăles“ ar fi avut loc „înțelegerea acelor rațiuni ce impu-
eau concentrarea tuturor eforturilor“ și s-a susținut că
se ajunsese la un „compromis“ sau o „alianță“, ci la
nt comun“¹⁶. Între „alianță“ și „front comun“ există
i oare o deosebire? Nu credem, de asemenea, că si-
ția ce s-a creat s-ar putea defini ca o „concentrare a
uror eforturilor“, avînd în vedere tocmai faptul că
e două tabere și-au păstrat propriile poziții, chiar și
perioada de organizare a noului regim. Compromisuri
asă s-au făcut, fiecare dintre cele două tabere au făcut
concesii celeilalte și Constituția este în această privință
deplin edificatoare. Ea nu s-a născut dintr-o „alianță“,
dar s-a născut din „compromisuri“ și a fost, în orice caz,
departe de a reflecta biruința conservatorilor. Dimpo-
trivă, prin stipulațiile înaintate pe care le-a conținut, și
mai ales prin perspectiva pe care a deschis-o, ea a favo-
rizat, pentru etapele următoare, în primul rînd pe li-
berali.

Că n-a fost vorba de o „coalitiție burghezo-moșie-
rească“, ci doar de o acceptare a unui cadru comun de
evoluție politică (pe care însă fiecare dintre cele două
părți au căutat să-l modifice în sensul vederilor ei), îl

¹⁵ Vezi V. Russu, „Monstruoasa coalitiție“ și detronarea lui
Al. I. Cuza, în *Cuza Vodă. In memoriam*, Iași, 1973, p. 503—550;
Gr. Chiriță, *Preludiile și cauzele detronării lui Cuza Vodă*, în
„Revista de Istorie“, XXVII (1976), nr. 3, p. 347—371; Dan Be-
rindei, *Les antécédents de l'abdication du prince Cuza*, în „Revue
Roumaine d'Histoire“, XVIII (1979), nr. 4, p. 773—802.

¹⁶ V. Russu, *Considerații privind teoria alianței burghezo-
moșierești...*, p. 458—460.

dovedește ceea ce a urmat în domeniul vieții politice a României. Lupta pentru putere a fost continuă și instabilitatea care a caracterizat mai ales prima jumătate de deceniu a noii domnii a fost evidentă. Titu Maiorescu a evocat cele zece cabinete și cele 30 de remanieri ministeriale din primii cinci ani¹⁷; se mai poate adăuga că și în etapa următoare, după cei cinci ani de guvernare conservatoare ai lui Lascăr Catargiu, au urmat succesiv, în cursul unei jumătăți de an, pînă în iulie 1876, încă două guverne, înainte ca în iulie 1876 I. C. Brătianu să preia lungul său „vizirat“. În decursul unui singur deceniu se constată deci ființarea a 14 guverne!¹⁸.

În această viață politică, în adevăr „de o mare complexitate“¹⁹, trebuia totuși avut în vedere că (exceptînd cîteva momente, cînd stînga, îndeosebi, a apelat la mase), lupta politică s-a dat la un nivel „superior“, pentru a nu utiliza expresia lui Damé, că ea a fost de „suprafată“²⁰, la nivelul mai ales al reprezentanților claselor posedante. Oamenii politici, care în marea lor majoritate studiaseră în universitățile central și vest-europene și care, cum a remarcat noul domnitor, vorbeau curent franțuzește sau germana²¹, au dovedit o neîndoielnică capacitate de integrare într-o viață politică „modernă“, deși instituțiile ale căror baze fuseseră puse treptat, în cursul mai multor decenii, erau încă în curs de edificare. Faptul că marile partide nu erau încă formate sau — cazul liberalilor — nu se vor instituționaliza decît spre sfîrșitul deceniului analizat, a grevat, de asemenea, evident asupra vieții politice, accentuînd instabilitatea. Existau grupări, dar ele erau departe de a se înfățișa ca niște organisme politice omogene și cu structuri „partinice“. Oamenii politici, la rîndul lor, demonstrau, în marea lor majoritate, o flexibilitate uneori deconcertantă prin deplasările lor

¹⁷ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 11.

¹⁸ Vezi și Mioara Tudorică și Ioana Burlacu, *Guvernele României între anii 1866—1945. Liste de miniștri*, în „Revista Arhivelor“, 47 (1970), nr. 2, p. 428—433.

¹⁹ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 177.

²⁰ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 270.

²¹ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, p. 43—44.

de la o grupare la alta. Pozițiile erau deseori acut divergente, contradicțiile maxime, lupta înverșunată între cei ce voiau să ducă mai departe ceea ce se realizase și cei care căutau să frînceze, să întîrzie ceea ce, în realitate, era inevitabil.

În mare, moșierimea conservatoare dădea o bătălie de ariergardă, iar burghezia și aliata ei moșierimea liberală atacau neconținut. Neîndoielnic, ceea ce voiau liberalii să dobîndească, chiar dacă era și în beneficiul poporului, era înainte de toate în propriul lor folos, menit a le sprijini procesul de cucerire a puterii economice, sociale și politice în dauna moșierimii conservatoare. În deceniul analizat, procesul era încă la începuturile sale. Ofensiva liberală nu s-a putut desfășura neconținut, și aceasta a dovedit-o, mai ales, lunga guvernare a lui Lascăr Catargiu, dar și așa rezultanta politică a deceniului a arătat limpede *sensul* de evoluție și a anunțat izbînda liberalilor.

Instaurarea regimului constituțional a mai însemnat crearea unei stări de echilibru între domnitor și oamenii politici sau, mai bine zis, între grupările politice în acțiune, într-un moment sau în altul. Carol de Hohenzollern sosise în România într-o *terra incognita*. Pe vasul ce-l purta pe Dunăre spre patria sa de adopțiune a auzit spunîndu-se, în legătură cu discutata sa preluare a domniei, că „noul prinț va ajunge tot atît de imposibil ca și Cuza“ !²² Cîțiva ani mai tîrziu, într-o broșură se comenta faptul că reușita acestui tînăr fiu — în cercuri largi pînă atunci cu totul „necunoscut“ — al unui prinț mediatizat, însemna că „vremea minunilor“ nu trecuse!²³ Este drept că tînărul dăduse dovadă de seriozitate. Învățase limba română în așa măsură încît la mai puțin de un an după sosire se putuse adresa Parlamentului în această limbă²⁴, își impuse un program riguros de lucru²⁵ și mai ales

²² *Ibidem*, p. 35.

²³ Friedrich vom Rhein, *Enthüllungen über Dr. Strousberg und sein rumänisches Eisenbahn-Unternehmen*, Berlin, 1871, p. 5.

²⁴ Paul Lindenberg, *König Karl von Rumänien*, Berlin, 1906, p. 110—111.

²⁵ *Ibidem*, p. 98, 100, 111.

știuse să-și dobândească cu dibăcie, într-o țară în care viața constituțională era încă la începuturile ei, o poziție neîndoiește mai importantă ca aceea a unui principe decorativ. Desigur, el se arătase preocupat înainte de toate de jocul dintre forțele politice, străduindu-se încă de pe atunci a se afirma ca arbitru, și, pentru a-și impune prezența în viața social-politică, el pretinsese a i se prezenta chiar și problemele aparent mărunte!²⁶.

Maiorescu a semnalat „lipsa oricărui simțămînt dinastic în poporul român”²⁷, iar la mijlocul anului 1866, cu prilejul plebiscitului, marea masă a populației, țărăniimea în primul rînd, fusese departe de a manifesta²⁸ entuziasm, răscoala grănicerilor confirmînd tot atunci²⁹ că prezența noului principe la cîrma țării nu spunea mare lucru celor mulți. Acordînd încă de la sosire o amnistie și ordonînd „curmarea tuturor proceselor politice”³⁰, inclusiv în cazul separatiștilor ieșeni, ținînd a se întîlni cu Negri sau cu Alecsandri, prietenii apropiați ai lui Cuza³¹, străduindu-se a se arăta obiectiv și, în prima parte a domniei, liberal, principele a căutat să determine opinia publică a țării de adopțiune la o schimbare de atitudine față de persoana sa. El se considera „aplecăt către opinii mai liberale”³² și timp de aproape doi ani și-a ales ca principal sfetnic pe I. C. Brătianu, în vremea aceea aflat pe poziții mai radicale decît mai tîrziu. Chiar și în vremea crizei anilor 1870—1871, cînd s-a confruntat cu valul de ostilitate al opiniei publice față de el și față de Prusia, n-a ales o cale de rezolvare anticonstituțională a impasului. „Loviturile de stat — scrisese el atunci Kronprințului — de obicei izbutesc foarte bine la început, dar mai

²⁶ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București, 1909, p. 251.

²⁷ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 14.

²⁸ Radu Rosetti, *Amintiri din prima tinerețe*, București, 1927, p. 5—6.

²⁹ Vezi V. Mihordea, *Răscoala grănicerilor de la 1866*, București, 1958.

³⁰ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 14—15.

³¹ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 16.

³² *Memoriile regelui Carol I*, vol. III, p. 32.

tîrziu niciodată nu lipsesc urmările rele³³. Totodată, s-a străduit să se adapteze, deşi păstrîndu-şi distanţele, felului de a gîndi al românilor, fapt ce indigna pe un agent diplomatic al Prusiei, care, în iunie 1869, îl „denunţa” lui Bismarck : „...După o şedere de patru ani în România... îndoctrinat ba de un guvern ba de altul, el este pe punctul să-şi risipească însuşirile naturale şi pierzîndu-şi judecata să se românizeze...”³⁴ Două luni mai tîrziu, reprezentantul Prusiei la Viena raporta şi el lui Bismarck că principele i se păruse foarte legat de domnia sa. „El crede în viitorul României — remarcase el — şi din această pricină nu-i este poate îngăduit să fie liber de orice iluzie în ceea ce priveşte oamenii şi lucrurile de acolo”³⁵.

În urma crizei dinastice din 1870—1871³⁶, principele se depărtase de liberali. În mod succesiv, se rupsesse de

³³ *Ibidem*, vol. IV, p. 70.

³⁴ Keyserling către Bismarck, 14 iunie 1869 (Arhiva Ministerului de Externe al R.F.G., Bonn, fondul I ABq, Turkei, 24, vol. 41) : „...Nach vierjährigen Aufenthalte in Rumänien... bald von dem anderen Ministerium endoctrinirt, ist er auf dem Punkte alle natürlichen Fähigkeiten einzubüschten und sich à tête perdue zu rumanisiren...”

³⁵ Werther către Bismarck, 14 septembrie 1869 (loc. cit.) : „Er glaubt an die Zukunft Rumäniens und dürfte vielleicht dabei nicht über dortige Menschen und Dinge von allen Illusionen frei sein”.

³⁶ Vezi Gh. Cristea, *La guerre franco — allemande et le mouvement républicain de mars 1871 à Bucarest*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, IX (1964), nr. 2, p. 277—291 ; Idem, *Conspiraţia „republicană” din august 1870*, în „Studii”, 22 (1969), nr. 2, p. 231—247 ; Mircea Alexandrescu şi Gabriel Mihăilescu, *Un veac de la mişcarea revoluţionară antidinastică. Cîteva documente inedite privind mişcarea revoluţionară din august 1870 de la Ploieşti*, în „Valachica”, 2 (1970), p. 279—289 ; N.I. Simache, *Mişcările din Ploieşti 1869—1870* în „File din trecutul istoric al judeţului Prahova”, Ploieşti, 1971, p. 127—148 ; Beatrice Marinescu şi Şerban Rădulescu—Zoner, *Le peuple roumain et la guerre franco-prussienne de 1870—1871*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 10 (1971), nr. 2, p. 329—342 ; Gh. Cristea, *România şi Comuna din Paris*, în „Studii”, 24 (1971), nr. 2, p. 207—220 ; Dan Berindei, *L'écho des événements de France dans la vie politique de la Roumanie durant les années 1870—1871*, în „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine”, 19 (1972), nr. 2, p. 362—375 ; Radu Dan Vlad, *Procesul de la Tîrgovişte al mişcării antidinastice din 8 august 1870*, în „Revista de Istorie”, 35 (1982), nr. 2, p. 903—916.

radicali și apoi de liberalii moderați Kogălniceanu și Ion Ghica. Totodată, decisese să obțină o consolidare a puterilor sale în stat, dar nu printr-o lovitură de stat, cum procedase Cuza în 1864, ci printr-un apel la sprijinul puterilor garante în vederea unor modificări constituționale; era ceea ce încercase și Cuza înaintea loviturii de stat, precipitând prin aceasta încheierea „monstruoasei coaliții”. De fapt, principele nu s-a adresat guvernelor puterilor garante, ci monarhilor. Tentativa a reprezentat un eșec. Cu duritatea-i caracteristică, Bismarck l-a prevenit la 28 decembrie 1870 / 9 ianuarie 1871, scriindu-i din Versailles, asupra lipsei de perspective a tentativei sale. „În ceea ce privește relațiile cu străinătatea, îi arătase el, nu-mi este îngăduit să nu previn Alteța Voastră, cu tot adâncul meu regret, că eu trebuie să consider un sprijin al puterilor din afară ca iluzoriu și că nu aștept nici o reușită în urma ultimului pas al Alteței Voastre”³⁷. Era însă aceasta și un îndemn la găsirea unei rezolvări în interior ! Lunga guvernare a lui Lascăr Catargiu a fost soluția pe care, în situația ce se crease, a găsit-o domnitorul. Constituția n-a fost modificată, dar pentru o jumătate de deceniu liberalii au fost înlăturați de la putere. N-a fost însă o opțiune definitivă, căci monarhul s-a ferit întotdeauna de la luări de poziții ireversibile, ceea ce în jocul forțelor politice i-a și folosit. Nimeni dintre oamenii politici nu s-a simțit pînă la urmă indispensabil și exemplul cel mai evident și convingător în această privință l-a reprezentat înlăturarea din 1888 a lui I. C. Brătianu.

Oricum, primul deceniu de domnie a reprezentat pentru principele german, ajuns la cîrma României, o etapă în care s-a adaptat realităților românești și în care s-a înfățișat ca o personalitate-cheie în jocul politic deseori

³⁷ Bismarck către Carol I, 9 ianuarie 1871 (Arhiva Ministerului de Externe al R.F.G., Bonn, Fondul I ABq, Türkei, 24 vol. 44) („Was aber die Beziehungen zu dem Auslande betrifft, so darf ich Eur. Hoheit, wenn gleich zu meinem tiefen Bedauern, doch nicht verhelten, dass ich die Hoffnung auf eine Unterstützung von den auswärtigen Mächte für illusorisch aufsehen muss, und dass ich auch von dem letzten Schritt Eur. Hoheit keinen Erfolg erwarte“).

deosebit de complex, fără ca prin aceasta să depășească limitele de acțiune ale unui principe constituțional. La rîndul lor, oamenii politici l-au acceptat, considerîndu-l ca „răul cel mai mic“, din moment ce cadrul constituțional din 1866 era, în linii generale, respectat. N-a reușit însă să devină popular, deși și-a păstrat tronul și chiar și l-a consolidat. „Principele Carol —, scria consulul general britanic Mansfield la 14/26 aprilie 1877, făcînd un bilanț într-o măsură poate răuvoitor — nu a prins de loc rădăcini în această țară și curentul nepopularității sale este acum la apogeu“³⁸. Neîndoielnic însă că proclamarea independenței și războiul din 1877—1878 aveau să-i consolideze bazele lungii sale domnii.

În decursul primilor cinci ani următori zilei de 11/23 februarie 1866, „România se zbate sub haina largă a Constituției sale“, remarca retrospectiv un comentator, la începutul secolului al XX-lea³⁹. Deși corpul electoral și mai ales participarea la vot erau încă departe de a reflecta ansamblul națiunii, este evident că viața politică a căpătat în acei ani o intensitate categoric superioară celei din vremea lui Alexandru Ioan Cuza, în sensul unei implicări mai ample a românilor, cu toate că beneficiarii jocurilor ministeriale au fost un număr restrîns de oameni politici. Ion Ghica vorbea de „cincizeci de miniștri“, apreciînd că după primii șase ani de domnie — de fapt, pînă în primăvara celui de-al șaselea! — domnitorul ajunsese prin schimbarea guvernelor „la capătul registru-lui oamenilor politici“⁴⁰.

Ritmul consultărilor electorale a fost, de asemenea, deosebit de intens, numirea unui nou guvern implicînd de obicei dizolvarea Corpurilor legiuitoare (ori cel puțin a Camerei) și ținerea de noi alegeri. În 1866 au avut loc

³⁸ *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, București, 1977, p. 344, 345, („Prince Charles has never taken root in this country, and the current of his unpopularity is now at its highest“).

³⁹ André Bellessort, *La Roumanie contemporaine*, Paris, 1905, p. 82.

⁴⁰ Ion Ghica, *Trei ani în România sau corespondența onorabilului Bob Dowley, 1876*, în *Scrieri economice*, ediție Ion Veverca, vol. II, București, 1937, p. 204.

alegeri în primăvară — pentru constituirea Adunării constituante — iar apoi, în toamnă; în 1867, spre sfârșitul anului, corpul electoral a fost din nou consultat și apoi iarăși în primăvara anului 1869, pentru Adunarea deputaților, și în luna iunie pentru Senat și alegeri au avut din nou loc în luna mai 1870! Abia alecțiunile din mai 1871 aveau să marcheze un moment de stabilitate parlamentară, ele ne mai urmînd a se repeta decît patru ani mai tîrziu. Fiecare guvern îndruma alegerile în așa măsură încît își asigura majoritatea în Corpurile legiuitoare. În toamna anului 1866 domnitorul ceruse lui Ion Ghica, prim-ministru la acea vreme, ca operațiunile electorale să se desfășoare fără „nici umbră de influență“⁴¹, dar rezultatul a fost „o crudă dezamăgire“ și n-a satisfăcut „pe nici una din partide“!⁴² În fapt, rezultatul votului dezvăluise o fracționare politică îngrijorătoare. Următoarele alegeri aveau să poarte însă pecetea imixtiunilor guvernamentale. La 1/13 aprilie 1869 agentul diplomatic al Prusiei raporta lui Bismarck o declarație pe care i-o făcuse Kogălniceanu în legătură cu „alecțiunile“ pe care le patronase și ale căror rezultate înfățișaseră o aproape neverosimilă înfrîngere a „roșilor“. „În fapt — îi spusese ministrul — a existat o dulce presiune pînă la urmă într-un loc sau într-altul, dar sfidez pe acești domni de a găsi urme care ar compromite guvernul. Această presiune a fost pur morală și particulară, căci eram hotărîți să îndepărtăm pînă la ultima extremitate orice imixtiune a forței armate pentru a lua roșilor orice posibilitate de a face să se verse sînge...“⁴³. Rezultatele erau în general surprinzătoare, de la o consultare la alta a colegiilor elec-

⁴¹ *Memoriile regelui Carol I...*, vol. III, p. 4.

⁴² *Ibidem*, vol. III, p. 11.

⁴³ Keyserling către Bismarck, 13 aprilie 1869 (Arhiva Ministerului de Externe a R.F.G., Bonn, Fond I ABq, Türkei, 24, vol. 40): „En effet, il y a eu une douce pression en dernier lieu par ici et par là, mais je défie ces messieurs d'en trouver des traces qui compromettent le gouvernement. Cette pression a été purement morale et particulière, car nous étions décidés à écarter jusqu'à la dernière extrémité toute immixtion de la force armée pour ôter aux rouges la possibilité de faire verser du sang...“.

torale și din această pricină Frédéric Damé a fost îndrăguit să scrie despre „minciuna electorală“ (le mensonge électoral)⁴⁴. Oricum, „influențele morale“ ce se exercitau aveau în vedere și realitățile concrete, raporturile de forțe dintr-un moment sau altul și chiar opinia publică.

Examinarea listei guvernelor din primii cinci ani de domnie ai principelui Carol de Hohenzollern⁴⁵ dezvăluie ființarea, pînă în vara anului 1866, a unor formațiuni de „coalitție“, în care s-au găsit implicați conservatori, moderați și radicali⁴⁶, pentru ca apoi, în a doua jumătate a anului 1866 și în primele două luni ale anului următor, puterea să fie deținută de formațiunea moderat-liberală și moderat-conservatoare a lui Ion Ghica⁴⁷. Între martie 1867 și mijlocul lunii noiembrie 1868, guvernarea a fost asigurată de liberali radicali și a reprezentat unul din momentele cele mai importante din istoria României moderne în ceea ce privește caracterul înaintat al conducerii statului. De la mijlocul lunii noiembrie 1868 și pînă în primăvara anului 1871 s-au succedat la guvernare patru formațiuni moderat-liberale sau moderat-conservatoare, pe poziții mai înaintate situîndu-se cea din urmă echipă ministerială condusă de Ion Ghica, care avea să

⁴⁴ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 230.

⁴⁵ Mioara Tudorică și Ioana Burlacu, *op. cit.*, p. 429—432. Pentru o detaliată analiză a vieții politice, prin prisma rapoartelor reprezentanților consulari străini, vezi Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung, 1866—1877*, München, 1989, p. 320—477.

⁴⁶ Vezi V. Russu, *Frământări politice în perioada instaurării regimului burghezo-moșieresc*, în „Analele Științifice“ ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași. Istorie, XIII (1967), fasc. 2, p. 119—129; Idem, *Instituirea și organizarea regimului politic al burgheziei și moșierimii (februarie-iunie 1866)*, în *loc. cit.*, XVI (1970), fasc. 2, p. 135—155; Gr. Chiriță, *România în 1866. Coordonate ale politicii interne și internaționale*, în „Revista de Istorie“, 31 (1978), nr. 12, p. 2197—2220; mai vezi Paraschiva Căncea, *Opoziția parlamentară față de alegerea lui Carol de Hohenzollern ca domnitor al României*, în „Studii și Articole de Istorie“, 10 (1967), p. 173—181.

⁴⁷ V. Russu, *Din activitatea politică a lui Ion Ghica în perioada instabilității guvernamentale și parlamentare (iulie 1866 — februarie 1867)* în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol“, 14 (1977), p. 191—210.

încheie perioada de instabilitate guvernamentală a primei jumătăți de deceniu a domniei lui Carol I.

Primul an n-a fost, este evident, un an reprezentativ al noii domnii. Forțele politice se tatonau, capul statului se găsea și el într-o fază de adaptare. Dar o dată cu începutul anului 1867, lucrurile au început să se schimbe. Deosebit de importantă a fost înțelegerea de la „Concordia“, prin care s-a încheiat o alianță între radicali, fracționiștii ieșeni și Mihail Kogălniceanu⁴⁸; a fost aceasta, cum s-a remarcat, și o primă încercare de a se alcătui partidul liberal⁴⁹. În temeiul acestei înțelegeri, radicalii au dominat următoarele guverne pînă în toamna anului următor, trebuind însă să facă cesiuni fracționiștilor ieșeni în problema evreiască, ceea ce le-a atras complicații pe plan internațional⁵⁰. Oricum, I. C. Brătianu, în cadrul formațiunilor ministeriale sau în afară, lăsînd sarcina conducerii guvernelor lui C. A. Crețulescu sau fraților Ștefan și Nicolae Golescu, a dominat viața politică și aceasta și datorită influenței pe care, în acei ani, a exercitat-o asupra domnitorului Carol I. Înriurit de ceea ce îi relata fiul său, Carol-Anton de Hohenzollern îl considera pe Brătianu, în toamna anului 1867, „omul situațiunii și al viitorului“⁵¹, iar în vara anului 1868 drept „unul din cei mai capabili oameni de stat români“⁵². Presiunile externe au fost cele cărora, pînă la urmă, principele a trebuit să le dea curs și să înlăture din guverne pe conducătorul liberalilor radicali și implicit să renunțe și la colaborarea cu aceștia. La începutul primăverii anului 1868, domnitorul scria tatălui său, dezvăluindu-i rolul important pe care-l avea liderul radical. „N-am pe nimeni cui să-mi

⁴⁸ Idem, *Din lupta politică în anii instabilității guvernamentale: înțelegerea de la „Concordia“ (februarie 1867)*, în „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza». Istorie“, XVII (1971), fasc. 1, p. 73—91.

⁴⁹ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 213.

⁵⁰ Vezi Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1866—1919) de l'exclusion à l'émancipation*, Aix-en-Provence, 1978.

⁵¹ *Memoriile regelui Carol I al României...*, vol. III, p. 79.

⁵² *Ibidem*, vol. IV, p. 46.

deschid inima... — îi scria el — Brătianu ar fi încă singurul, dar e așa de ocupat, încît nu pot avea cu dînsul decît relațiuni de afaceri...⁵³. O jumătate de an mai tîrziu, consulul general al Prusiei îi va adresa un adevărat ultimatum principelui Carol I din partea lui Bismarck și Brătianu a trebuit să fie înlăturat⁵⁴.

Părăsirea puterii de către radicali a părut inițial un „accident de parcurs”. Corpurile legiuitoare erau încă dominate de ei și Brătianu, pe deoparte, a nădăjduit să influențeze pe succesorii săi și, pe de alta, a crezut într-o revenire a sa la putere. Împrejurările nu erau însă obiectiv favorabile stîngii liberale, așa că succesiunea evenimentelor a demonstrat că „divorțul” implica o „lungă despărțire”. Timp de opt ani, pînă în 1876, radicalii n-au mai putut să revină la guvernare. I. C. Brătianu a căutat să exercite presiuni asupra domnitorului și să utilizeze influența pe care nădăjduia că o mai avea asupra acestuia. Într-o lungă întrevvedere de cinci ore, la începutul anului 1869, conducătorul radicalilor a înfățișat domnitorului situația țării ca „foarte gravă” și i-a vorbit de amenințarea unei „catastrofe”, amenințîndu-l indirect cu o răsturnare, fără ca prin aceasta să poată determina pe principe să dea din nou puterea grupării sale⁵⁵. La aceasta nu l-a hotărît pe Carol de Hohenzollern nici declarația pe care i-a făcut-o generalul Golescu: „Atunci Alteța Voastră nu mai are încredere în națiune. Este o mare nenorocire care ne copleșește...⁵⁶. Noua atitudine a domnitorului îi va face pe roșii să aleagă altă cale pentru a reveni la putere. Damé arată că în situația care se crease, ei se aruncaseră „în comploturi”. „Printul nu-i mai vrea — comenta el —, ei nu mai vor pe print⁵⁷.”

⁵³ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, p. 107.

⁵⁴ *Memoriile regelui Carol I al României...*, vol. IV, p. 77.

⁵⁵ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, p. 147.

⁵⁶ Keyserling către Bismarck, 31 martie 1869 (Arhiva Ministerului de Externe al R.F.G., Bonn, I ABq, Türkei, 24, vol. 40) („Alors Votre Altesse n'a plus de confiance dans la nation. C'est un grand malheur qui nous accable...”).

⁵⁷ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 199 („Le prince ne vent plus d'eux, ils ne veulent plus du prince”).

În cel dintâi guvern de orientare moderată, condus de Dimitrie Ghica, Kogălniceanu a jucat rolul dominant⁵⁸. El a luat, într-un fel, locul lui Brătianu, timp de peste un an. A dominat — după alegerile pe care le-a organizat și îndrumat — Corpurile legiuitoare și — mai ales, după ce a determinat și o remaniere — guvernul. Comentînd această situație, un diplomat prusian scria spre sfîrșitul anului 1869: „Precumpănirea lui Kogălniceanu care domină în curînd nestîinjenit în Cameră și în Senat este acum asigurată și înlăuntrul guvernului“⁵⁹. Chiar și după căderea guvernului, căruia el îi aparținuse, el a beneficiat, ca și Brătianu cu un an și mai bine înainte, de o situație politică predominantă. În februarie 1870, reprezentantului Prusiei la București relata lui Bismarck un schimb de cuvinte dintre principe și Kogălniceanu, cel dintâi învinuindu-l pe cel de-al doilea de a avea „sentimente dușmănoase“ („*feindselige Gesinnungen*“) la adresa sa!⁶⁰ După înlăturarea din guvern, dominînd în continuare Adunarea deputaților, omul politic s-a aliniat, în cursul lunilor următoare, „printre cei mai hotărîți și răuvoitori dușmani ai prințului Carol“⁶¹.

În realitate, regrouparea temporară de la începutul anului 1867 a fracțiunilor liberale era în curs de a se reface în 1870—1871 sub impactul certitudinii că domnitorul prefera acestor grupări pe moderați. În vara anului 1870, diplomatul grec Grigore Ipsilanti, bun cunoscător al realităților românești, mărturisea reprezentantului

⁵⁸ V. Russu și D. Vițcu, *Frămîntări politice interne în vremea guvernării D. Ghica — M. Kogălniceanu (1868—1870)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Iași“, VII (1970), p. 139—171 și VIII (1971), p. 61—98; Idem, *Date noi referitoare la activitatea politică a lui Mihail Kogălniceanu (1869)*, loc. cit., XVII (1980), p. 615—622.

⁵⁹ Horn către von Thile, 31 decembrie 1869 (Arhiva Ministerului de Externe al R.F.G., Bonn, Fond I ABq, Türkei, 24, vol. 42): „Das Übergewicht Cogalniceano's der bereits in der Kammer und im Senate unbedingt dominirt, ist nunmehr auch innerhalb des Ministeriums selbst gesichert“.

⁶⁰ Horn către Bismarck, 18 febr. 1870 (loc. cit.).

⁶¹ Radowitz către Bismarck, 8 iulie 1870, telegramă cifrată (loc. cit., vol. 43) („zu den entschiedensten und böswilligten Feinden des Fürsten Carl“).

Prusiei la Paris că pricipele greșise „îndușmănându-se“ cu Brătianu și Kogălniceanu, frunțași ai liberalilor și „înalte capacități ale României“ (*Hauptkapacitäten Rumäniens*)⁶². Conflictul franco-german a precipitat, de asemenea, regrouparea liberalilor din România. Oricum, cînd, impus de Adunarea deputaților, s-a format, spre sfîrșitul anului 1870 — după guvernele moderat-conservatoare conduse de Alexandru G. Golescu-Negru și Manole Costache Epureanu — guvernul liberal al lui Ion Ghica, acesta a beneficiat de sprijinul radicalilor și al fracționistilor ieșeni. De la acești *homines novi*⁶³ ai lui Ion Ghica, s-a trecut la lunga guvernare de cinci ani a conservatorilor, prin inițierea căreia s-a pus capăt și unei prime etape a regimului instituit la 11/23 februarie 1866.

Perioadă de cotitură în istoria României moderne, anii 1870—1871 au reprezentat și momentul în care soarta domniei lui Carol de Hohenzollern s-a găsit sub un grav semn de întrebare. Chestiunea Strousberg și evenimentele din Franța au concurat în a accentua curentul antidinastic, pe acesta exploatîndu-l firesc liberalii radicali și funcționistii, ceea ce a accentuat slăbirea de nesiguranță a domnitorului. Acesta se găsea „izolat în palatul său“, cum remarcă Damé⁶⁴, dar și reprezentantul Prusiei, iritat de ceea ce i se părea a fi pasivitatea principelui față de curentul de opinie generalizat antigerman⁶⁵. În fapt, „pasivitatea“ reflecta o tactică a domnitorului, care, în împrejurările date, n-a vrut să accentueze o stare de lucruri care, exacerbată, ar fi putut duce la mișcări de mase în urma cărora domnia sa să ia sfîrșit. Cu liberalii radicali acționase în anii 1867—1868 într-un consens; nu același lucru se întîmplase în perioada de tranziție a guvernelor de orientare moderată, care au despărțit guvernarea stîngii de cea a conservatorilor. „Echilibrul“ se va restabili doar după ce Catargiu a preluat conducerea guvernului, tocmai în momentul cînd

⁶² Werther către Bismarck, 29 iunie 1870 (loc. cit.).

⁶³ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 24.

⁶⁴ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 210.

⁶⁵ Radowitz către Bismarck, 13 august 1870 (Arhiva Ministerului de Externe a R.F.G., Bonn, Fond I Abq, Türkei, 24, vol. 43).

domnitorul își văzuse, practic, paralizată (în primul rînd de cancelarul Germaniei !) tentativa de a dobîndi puteri sporite cu sprijinul puterilor garante. Guvernarea conservatoare, în împrejurările date, a fost o alternativă ce i s-a oferit pentru a se putea menține mai departe la domnie. În scrisoarea sa către „Augsburger Allgemeine Zeitung“ din 10/22 decembrie 1870 principele adusese imputări „acelor cari... uitînd situațiunea patriei lor, s-au dus să-și facă educațiunea politică și socială în străinătate“ și care voiau „a aplica la ei și fără discernămint ideile admise acolo și îmbrăcate într-o formă utopică“⁶⁶. Învinuirea aceasta se aplica practic majorității liderilor politici din acea vreme, fie ei situați în stînga sau în dreapta evantaiului politic ; ea se referea însă mai ales la liberali. Dar existau și cîteva personalități care nu studiaseră în străinătate, printre acestea se încadra și Lascăr Catargiu, cel căruia urma să-i revină să tenteze o „redresare“ a situației, nu atît a țării, cît a principelui !

Răscoala „republicană“ de la Ploiești din 8/20 august 1870, reprimată cu ușurință, dar ai cărei lideri au fost achitați, cîteva luni mai tîrziu, de curtea cu jurați din Tîrgoviște, luările de poziție în favoarea instaurării republicii, mai ales după ce Napoleon III a fost răsturnat în Franța și momentul final al crizei concretizat în incidentul din 10/22, martie 1871, cînd colonia germană din București și agentul și consulul general Radowitz au fost atacați de manifestanți care strigau, între altele, „Trăiască Republica !“, toate acestea au dezvăluit măsura în care situația domnitorului era precară. Principele ar fi putut fi răsturnat, dar, neîndoielnic, în situația dată a Europei, acest lucru ar fi putut avea consecințe negative pentru tînărul stat modern român. Marile puteri și mai ales imperiile învecinate n-ar fi acceptat atunci transformarea României într-o republică ; de altfel, chiar și I. C. Brătianu, neîmpărtășind pe deplin entuziasmul republican al prietenului său C. A. Rosetti, considera că o înlăturare a domnitorului în împrejurările date nu era

⁶⁶ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 226—228.

oportună ; pe aceeași poziție se găsea, de altfel, și Kogălniceanu ⁶⁷.

Guvernul Lascăr Catargiu format la 12/24 martie 1871 ⁶⁸, caracterizat de Titu Maiorescu în mod îndrituit a fi fost „cea mai tare expresie a ideii conservatoare în limitele Constituțiunii de la 1866” ⁶⁹, a grupat conservatori și moderați conservatori și a pus capăt perioadei instabilității ministeriale. „Legitimată” prin alegerile desfășurate în luna mai 1871, prefecții conservatori împiedicând ca mai mult de zece opozanți (trei radicali, cinci fracționiști și doi liberali moderați) să pătrundă în Adunarea deputaților ⁷⁰, guvernul a putut să acționeze nesupărat timp de cinci ani. A fost un guvern conservator, dar nu a exprimat reacțiunea ultraconservatoare, căreia practic îi pusese capăt era inaugurată de Adunările ad-hoc și de Convenția de la Paris. Semnificativ a fost faptul că acest guvern n-a dat curs unor inițiative — venite tot din tabăra conservatoare — de modificare în în sens restrictiv social-politic a sistemului constituțional inaugurat în 1866 ⁷¹.

De pe pozițiile sale conservatoare, dar cu destulă înțelegere a momentului, Maiorescu a apreciat că acest guvern condus de Lascăr Catargiu „a izbutit totuși să scape țara din pericolele imediate, să menție tronul, să micșoreze bolnăvicioasa agitație a momentului, să consolideze finanțele, să dea chestiei Strousberg o soluție pre-

⁶⁷ I.C. Brătianu, vorbea chiar de „o asemenea nesocotită propunere” referindu-se la eventuala înlăturare a principelui (*Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*, vol. I, București, 1936, p. 145) ; mai vezi Apostol Stan, *op. cit.*, p. 293.

⁶⁸ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 228 ; vezi V. Russu și M. Timofte, *Imprejurările și semnificația instaurării guvernării conservatoare Lascăr Catargiu (martie 1871)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XVI (1979), p. 359—384 ; mai vezi V. Russu, *Considerații privind constituirea partidului conservator din România*, în „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza», Istorie”, XVIII (1972), fasc. 2, p. 117—146.

⁶⁹ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 34.

⁷⁰ V. Maciu, *Politica internă și externă a României în anii 1866—1876*, în *Istoria României*, vol. IV, p. 563.

⁷¹ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 48 și urm.

alabilă și... a deschis cel puțin drumul politicii în viitor și a făcut posibilă acțiunea mai hotărîtoare a urmașilor săi din partidul opus⁷². Domnitorul însuși, care se aflase într-o grea cumpănă, amenințat mai mult ca oricînd în tot timpul domniei sale de a-și pierde tronul, a privit pe conservatori, în acel moment, ca pe niște salvatori ! Deși recunoștea că „situațiunea este foarte grea“, într-o scrisoare pe care a trimis-o împăratului Wihelm I, el îi semnala totodată cu evidentă satisfacție că „toate fracțiunile partidului conservator s-au unit și au format noul minister“ și că pentru el era „o afacere de onoare“ a sprijini „pe oamenii hotărîți a cruța țara de serioase complicațiuni“⁷³. Principele era acum departe de cel ce sprijinise acțiunile guvernelor radicale ! În mesajul său către Corpurile legiuitoare din 23 mai/4 iunie 1871 avea chiar să declare sentențios că „țara este eminentemente conservatoare“⁷⁴, referindu-se însă în realitate doar la colegiile electorale manevrate de noii guvernanți în alegerile din primăvara anului 1871. El a acceptat printre noii săi susținători atît pe cei ce răsturnaseră pe fostul domnitor Cuza, cît și pe cei care-i fuseseră partizani, declarîndu-i „apărătorii principiului monarhic“⁷⁵.

Noii guvernanți, deși consolidați prin rezultatul consultării electorale din mai 1871, au trebuit să facă față neconținut presiunilor stîngii liberale și mai ales ale radicalilor, principelui cerîndu-i-se, mai ales de Brătianu, conducătorul ultimilor, în mai multe rînduri, schimbarea în favoarea stîngii a echipei guvernamentale. Cu toate acestea, cum am menționat, timp de patru ani, problema unui nou guvern nu s-a pus cu seriozitate, iar conservatorii au putut adopta o nouă lege a tocmelilor agricole și o nouă lege a armatei, amîndouă reflectînd modificări în sens limitativ și — cea dintîi — reacționar a legiurilor anterioare din 1866, respectiv 1868. Ei s-au străduit — fără a-și realiza însă pe deplin planurile — să înfăptuiască și o restrîngere a activității curților cu juri

⁷² *Ibidem*, p. 35—36.

⁷³ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 230—231.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 239.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 245—246.

și chiar a libertății presei⁷⁶ și, de asemenea, să-și consolideze pozițiile pe planul administrației și alelecțiunilor comunale⁷⁷. S-au arătat, totodată, preocupați și de problemele Bisericii și ale învățămîntului⁷⁸. Problema Strousberg a fost un neconținut factor de complicație, atît pentru guvernul Catargiu, cît și pentru domnitor. Cel mai supărător lucru în această privință l-au reprezentat presiunile cancelarului Bismarck, care, fără a lua în considerare marile pagube pricinuite de concesiune statului român, a intervenit stăruitor și uneori brutal pentru a „apăra“ pe acționari, mergînd pînă acolo, încît, neținînd seama de poziția principelui de Hohenzollern de la București, a cerut Porții să se amestece în această problemă care nu o privea. Este drept că, înțelegînd delicatețea unei situații, guvernul otoman a dat dovadă în această chestiune de multă rețineră⁷⁹. Oricum, problema a continuat să greveze asupra politicii românești ani de-a rîndul, depășind, pînă la finala ei reglementare cel de-al șaptelea deceniu al secolului al XIX-lea.

Mentînerea continuității guvernamentale în beneficiul fracțiunilor conservatoare și în jurul lui Lascăr Catargiu n-a împiedicat însă pe opozanții liberali să acționeze în Corpurile legiuitoare, ca opoziție minoritară, dar mai ales în viața publică, pentru recîștigarea pozițiilor pierdute. Treptat, s-a desfășurat practic o acțiune de redobîndire a puterii, întemeiată, între altele, și pe o regrupare a forțelor social-politice. Paradoxal, deși guvernanți, conservatorii au început să intre într-un proces de destrămare, elemente conservator-moderate — ca Dimitrie Ghica și Vasile Boerescu — întîlnindu-se cu liberalii pe tărîm economic. „Alianța“ lor — cu contradicții însă inerente! — realizîndu-se mai ales în jurul înființării Creditului funciar, a proiectelor pentru crearea unei bănci de scont și circulație și a constituirii unor societăți noi de asigurare, acțiuni întreprinse sub semnul punerii

⁷⁶ Lothar Maier, *op. cit.*, p. 386—391.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 393—396.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 399—406.

⁷⁹ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 237—238.

în valoare a capitalurilor autohtone⁸⁰. „Coaliția de la Mazar Pașa“ a fost în fapt precedată de complexe acțiuni de apropiere realizate pe plan economic, care au slăbit guvernul conservator și au pregătit formarea Partidului Liberal și preluarea puterii de către acesta⁸¹.

Anul 1875 a fost decisiv în pregătirea unor schimbări fundamentale în viața politică internă. Asupra domnitorului, care urma să fie „artizanul“ acestei schimbări, presiunile s-au intensificat. Gh. Mîrzescu — *Spionul prusian sau principele Carol de Hohenzollern* —, D.A. Sturdza — *Germania, România și principele Carol de Hohenzollern* — și C. A. Rosetti și Eugeniu Carada — *România și politica germană în Orient* — au publicat broșuri (cea a lui Sturdza a fost în prealabil editată sub forma unui studiu în periodicul „Die Politik“ de la Praga) în care au atacat violent pe principe. Dar, ceea ce a avut o însemnătate decisivă au fost evenimentele desfășurate pe plan internațional, o dată cu redeschiderea „problemei orientale“. Guvernul conservator nu s-a dovedit în stare de a face față noii situații ce se crease. României i se oferea posibilitatea cuceririi independenței. Or, expectativa pe care guvernul o avea în vedere nu mai putea conveni nu numai mării majorității a națiunii, dar nici domnitorului. Cînd la 24 noiembrie / 6 decembrie 1875 a avut loc un consiliu de miniștri, la care a participat și principele, s-a vădit că domnitorului îi revenea să asigure o schimbare de guvern! „În consiliul de miniștri — se consemnează în Memoriile lui Carol I — prințul ia cuvîntul vorbind despre atitudinea României în cazul izbucnirii unui război în Orient. Miniștrii se arată foarte nehotărîți asupra acestei chestiuni, deocamdată ei sînt pentru expectativă...⁸².

⁸⁰ Vezi detalii în Apostol Stan, *op. cit.*, p. 265—279; Vasile Maciu, *România în ajunul războiului pentru cucerirea independenței*, în volumul miscelaneu *Independența — lupta milenară a poporului român*, Iași, 1977, p. 49.

⁸¹ Pentru coaliție vezi M. Timofte, *Considerații privind geneza și programul coaliției de la Mazar Pașa (1875)*, în „Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza“, Istorie“, 25 (1979), p. 57—66.

⁸² *Memoriile regelui Carol I...*, vol. VIII, p. 27.

În lunile următoare, neîncrederea în guvern a domnitorului s-a accentuat. La 14/26 ianuarie 1876 el l-a vizitat pe Lascăr Catargiu, victimă a unui atac din partea „unui subaltern revocat pentru nesupunere”⁸³, dar o săptămână mai târziu tot el însemna că Mavrogheni a refuzat să-și asume responsabilitatea Ministerului de Finanțe, „fiindcă nu socotește cabinetul destul de tare”⁸⁴. La 9/21 februarie se constată o nouă notație semnificativă: „Pozițiunea ministerului este cam nesigură, mai cu seamă din cauza situațiunei financiare și opoziția în Cameră sporește”. La 13/25 februarie, domnitorul califica „pozițiunea cabinetului” ca fiind „foarte zdruncinată din cauza situațiunei financiare”⁸⁵. La 19 februarie/3 martie, domnitorul nota: „Strat și Th. Rosetti cred că situația este foarte serioasă și sînt de părere că cel mai bun lucru ce ar avea de făcut cabinetul este d-a se retrage”⁸⁶. A intervenit — la 7/19 martie — și reîntîlnirea cu Brătianu „pe care prințul nu l-a văzut de mult timp”⁸⁷. Deși nu s-a ajuns la o înțelegere, Carol I vrînd ca formarea unui nou guvern să fie precedată de alegeri (mai ales că în mai 1875 alecțiunile patronate de conservatori dăduseră majoritatea acestora), era evidentă iminenta schimbare ministerială.

Alegerile pentru Senat au confirmat doar o „slabă majoritate” a guvernului, deși acesta le organizase!⁸⁸. În realitate, situația era și mai gravă, Catargiu ne mai beneficiind de sprijinul tuturor fracțiunilor conservatoare. În consecință, el și-a dat demisia. Doar cîteva săptămîni puterea a rămas în mîinile conservatorilor, respectiv guvernului alcătuit de generalul Ioan Em. Florescu, iar apoi domnitorul a încredințat formarea unui nou cabinet ministerial coaliției care se alcătuisese cu un an înainte, președinția noii formațiuni asumînd-o Manolache Costache Epureanu.

⁸³ *Ibidem*, p. 32.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 33.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 38.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 39.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 40—41.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 44.

Adevărații biruitori erau I. C. Brătianu și C. A. Rosetti. „Coaliția de la Mazar Pașa“ le servise ca mijloc de dobândire a puterii. Partidul Liberal, alcătuit cu un an înainte, a apărut ca un instrument pentru realizarea obiectivelor lor. Celelalte personalități ale coaliției au trebuit să se retragă sau să accepte o situație de subordonare. Grupul radical din Adunare a acționat pentru darea în judecată a foștilor miniștri conservatori⁸⁹. În realitate, o acțiune în justiție a acestora nu era justificată, dar procedându-se așa se obținea, pe deoparte, scoaterea din joc pentru mai multă vreme a „concuranței“ conservatoare și, pe de altă, se slăbeau pozițiile oamenilor politici care, într-un fel sau altul, fuseseră, la un moment dat, legați de guvernul conservator sau făcuseră parte din el, chiar dacă apoi ei se alăturaseră apoi coaliției din 1875. Era în primul rând cazul lui Manolache Costache Epureanu.

Rezultatul noilor alegeri pentru Cameră, organizate și dirijate de noii guvernanți, care au asigurat partizanilor lui I. C. Brătianu și ai lui C. A. Rosetti neta suprematie în Corpurile legiuitoare⁹⁰, a ușurat acțiunea politică a celor doi fruntași. Ei au beneficiat și de o atmosferă propice, când, într-adevăr, conservatorii se arătau a nu mai fi „oamenii momentului“. Oare P. P. Carp nu propusese a se alcătui o „alianță cu anglo-turcii!“⁹¹ Maiorescu a avut, de altfel, onestitatea, ulterior, de a recunoaște că ceea ce s-a întâmplat în 1876 a corespuns unei situații obiective. „A fost căderea ministerului conservator justificată și spre folosul țării în acel moment?“, se întreba el, pentru a răspunde: „Noi credem că da“⁹². Oricum, guvernele I. Em. Florescu și Manolache Costache Epureanu nu s-au dovedit a fi decât formațiuni de tranziție. Când la 24 iulie / 5 august 1876 s-a alcătuit guvernul prezidat de I. C. Brătianu, se inaugura o nouă și hotărîtoare etapă în istoria României, în primul rând în ceea ce pri-

⁸⁹ Propunerea, semnată de 60 de deputați, a făcut-o Nicolae Flea, la 10/22 iulie 1876.

⁹⁰ Frédéric Damé, *op. cit.*, p. 271.

⁹¹ Anastasie Iordache, *Originile conservatorismului politic din România. 1821—1882*, București, 1987, p. 293.

⁹² Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 66.

vea parcurgerea pasului hotărîtor spre neatîrnarea ţării, dar, totodată, şi prin aceea că în domeniul politicii interne era iniţiată lunga guvernare liberală de 12 ani, a cărei rezultată, într-o perspectivă a istoriei, a fost neîndoielnic pozitivă. Drumul spre proclamarea independenţei n-a fost însă o sarcină uşoară pentru Ion C. Brătianu, el trebuind să înlăture prin abile manevre politice pe partizanii unei politici de neutralitate — Dimitrie Sturdza, Nicolae Ionescu şi chiar Dumitru Brătianu ! — şi apoi, în hotărîtoarea primăvară 1877, să înfrîngă şi ezităările nu numai ale unei părţi din membrii liberali ai Parlamentului, dar chiar şi pe cele ale atât de înzestratului, dar şi prudentului Kogălniceanu⁹³.

În cursul deceniului premergător cuceririi Independenţei, viaţa politică a României şi-a avut trăsăturile caracteristice şi, de asemenea, au fost înregistrate unele mutaţii. Deşi rezultate de obicei din operaţii electorale dirijate de guverne în propriul lor folos, Corpurile legiuitoare au funcţionat neîntrerupt, şi chiar de pe poziţii „minoritare“ opoziţia şi-a afirmat neconţinut prezenţa. Succesiunea guvernelor, în special în prima jumătate de deceniu a etapei analizate şi apoi în ultimii ei ani, deşi a reflectat instabilitatea, pe de altă parte a oglindit şi „controlul“ opiniei publice ; nici un guvern, inclusiv cel conservator de lungă durată, nu s-a putut menţine din momentul în care n-a mai fost acceptat de o majoritate reală, cel puţin a păturilor posedante ale naţiunii.

Dacă despre un partid politic nu se poate vorbi înainte de 1875, în schimb, grupările de stînga, centru şi dreapta au funcţionat şi s-au manifestat în tot deceniul, determinînd prin schimbările lor de poziţii şi căderile de guverne ori remanierele lor. În stînga evantaiului politic au acţionat radicalii şi fracţionişti moldoveni. Baza politică a celor dintîi a fost neconţinut puternică, obiectivele lor înaintate în contextul epocii convenind majorităţii naţiunii. Ei s-au întemeiat constant pe concursul maselor, la care apelau de cîte ori trebuiau să acţioneze împotriva adversarilor lor. Agitaţia constituia pentru ei o metodă

⁹³ Lothar Maier, *op. cit.*, p. 288 şi urm.

eficientă de acțiune și departe de a se teme de apelul la popor, mai ales la orașenime, acționau în grădini publice, în mahalale, pe străzi. Cum remarcă Bacalbașa, „sufletul popular mergea către roșii“⁹⁴. Programul lor social-politic depășea neîndoielnic nivelul de evoluție din acea vreme al României, prin aceasta ei „fortînd“ însă în sens pozitiv un proces evolutiv.

În multe privințe apropiindu-se de radicali, *fracționistii* — „partidul profesorilor din Iași“⁹⁵ — atît de criticați de Maiorescu⁹⁶, declarîndu-se republicani, antidinastici (în 1871 N. Ionescu cerea înlăturarea domnitorului!)⁹⁷, partizani ai unei noi împrăștiări⁹⁸, manifestau și o atitudine șovină în problema evreiască, confrunțați, ce este însă drept, și cu situația particulară a Moldovei, unde valurile de evrei nu conteneau a pătrunde. Liberal, dar apropiindu-se, spre sfîrșitul deceniului al șaptelea de moderați, M. Kogălniceanu, prestigioasa personalitate (care a reușit să depășească „embargoul“ la care l-au supus adversarii după răsturnarea lui Alexandru Ioan Cuza, deși el se despărțise cu un an înaintea căderii acestuia de „domnul Unirii“) n-a putut însă niciodată să-și constituie o grupare de coerență și forță celei radicale, deși a dominat la un moment dat Adunarea deputaților. Liberalul moderat Ion Ghica se găsea și el, în această privință, într-o situație similară. Inteligent și cultivat, avînd nivelul unei personalități politice dintr-un stat cu mult mai evoluat decît România acelei epoci, el a numărat unii partizani, dar despre o grupare a sa se poate vorbi mai greu.

Dintre grupările liberale, radicalii au fost neconținut preocupați de a se organiza, de a-și întinde rețeaua aderenților în lumea orașelor țării și chiar și în aceea a satelor. Averii conservatorilor ei puteau să le opună masa unor susținători ardenti. Ei apelau la popor, mai ales la

⁹⁴ C. Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată. 1871—1884*, vol. I. București, 1927, p. 101.

⁹⁵ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 178.

⁹⁶ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 43—45.

⁹⁷ *Din corespondența familiei I.C. Brătianu*, vol. I, ediția II, București, 1936, p. 145.

⁹⁸ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 178—180.

cel din orașe, organizau demonstrații de stradă, influențau societatea — îndeosebi urbană — prin organele lor de presă. Tot lor, deși pentru aceasta au trebuit treptat — mai ales I. C. Brătianu ! — să renunțe la „radicalismul“ lor, li s-a datorat și acțiunea de pregătire și apoi de realizare a constituirii Partidului Liberal, ei alcătuind nucleul activ al acestuia și partea sa cea mai înaintată.

Mai mult ca la liberali, s-a făcut remarcată fragmentarea politică a conservatorilor, unde se mai putea constata puținătatea aderenților în rîndurile națiunii, slaba lor „întemeiere“ în societatea românească a epocii. Grupările conservatoare cuprindeau îndeobște mai ales un grup sau altul de oameni direct implicați în viața publică, dar despre o „armată“ de partizani și susținători se putea vorbi mai cu greu. Pe pozițiile cele mai de dreapta printre conservatorii care erau implicați și acceptau jocul constituțional, gruparea de la Iași, în fruntea căreia se făcea remarcată ca personalitate dominantă beizadeaua Grigore M. Sturdza, a fost autoarea petiției din 1871, prin care s-a cerut schimbarea într-un sens retrograd a sistemului constituțional din 1866 ⁹⁹.

Tot în Moldova s-au evidențiat *junimiștii*, care, cu excepția lui Petre P. Carp și a lui Vasile Pogor, prezenți de mai înainte în viața publică, au acționat politic abia din 1871, îndemnați la aceasta de George Costăforu ¹⁰⁰. Junimiștii erau „monarhici“, ideea lor „dominantă“ fiind, după mărturisirea lui Maiorescu, „înrădăcinarea simțămîntului dinastic“ ¹⁰¹. George Panu considera că se supuneau unei „doctrine conservatoare înguste“, întemeiată „pe un fel de pesimism încăpățînat“ ¹⁰², dar, cu toate acestea, ei au reprezentat o grupare opusă conservatorismului retrograd, întîlnindu-se în anumite privințe și cu liberalismul. Întemeiați pe o bază culturală de înalt ni-

⁹⁹ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 48 și urm.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 38.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 46—47.

¹⁰² G. Panu, *Amintiri de la Junimea*, vol. I, București, 1908, p. 318.

vei și avînd neîndoielnic un rol de seamă în procesul de afirmare culturală modernă a României la nivelul țărilor evoluat, junimiștii au „refortificat conservatorismul românesc politic... îndepărtîndu-l de frazeologia vădit reacționară și retrogradă a foștilor boieri“¹⁰³. Dar totodată, cum remarca același comentator, „criticismul junimist constituie o stare generală de reacțiune față de anticipările revoluționare“¹⁰⁴. De altfel, evoluția istorică a României în perioada modernă a dezvăluit caracterul reacționar și neconform realității al teoriei „formeii fără fond“ pe care ei o susțineau criticînd pe liberali și mai ales pe radicali. Anticipînd într-un fel cronologic gruparea junimistă, numărînd pe P. P. Carp în rîndurile ei în 1867, dar și pe Nicolae Blaremburg și pe Aristide Pascal, avînd ca oficios „Terra“, *Juna dreaptă*, grupare conservatoare mai ales munteană, era și ea de factură intelectuală. Pe poziții centriste, înclinate spre conservatori, iar apoi, spre sfîrșitul deceniului analizat, spre liberali, se găseau Dimitrie Ghica ori Vasile Boerescu.

Hotare nu existau, de fapt, între grupări, asistîndu-se la treceri dintr-o parte în cealaltă, la reasezări, care dădeau lumii politice românești a claselor posedante o imagine de labilitate specifică. De asemenea, se asista și la coalizări lipsite în general de durată, edificatoare fiind, în privința instabilității politice a epocii, treptata dezertare din rîndurile coaliției conservatoare, strînsă în jurul lui Lascăr Catargiu în 1875—1876, a elementelor moderate, dar chiar și a unora conservatoare.

În deceniul analizat, cu toată creșterea rîndurilor, față de perioada precedentă, a muncitorimii, aceasta nu și-a dobîndit o formă plenară de organizare politică. Pornind de la un „curent de idei“, mișcarea socialiștilor s-a manifestat încă din deceniul al șaptelea, la București și Iași în primul rînd, iar apoi în orașele dunărene, pentru ca pe urmă, în ultima parte a deceniului al optulea, să fie create la Ploiești, Pitești, Bîrlad, Curtea de Argeș, Tîrgoviște, Focșani, Botoșani, Bacău etc. cercuri ori grupe

¹⁰³ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 274.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 267.

socialiste ¹⁰⁵. Constituirea Internaționaliei I ¹⁰⁶ și Comuna din Paris ¹⁰⁷ n-au rămas nici ele fără ecou în România, contribuind la accelerarea procesului istoric de organizare a mișcării socialiste. Nu întâmplător, în toamna 1871, Lascăr Catargiu trimitea o îngrijorată circulară prefecților de județe, semnalându-le că se „încredințase” că o secție a Internaționaliei „s-a format și în România” ¹⁰⁸.

În mișcarea socialistă au fost implicați, între alții, Eugen Lupu, Titus Dunca, învățătorul Coșula, Ionescu Manon-Lescaut, dar și refugiații politici din Rusia; românul basarabean N. Codreanu, C. Dobrogeanu-Gherea ori dr. N. Russel ¹⁰⁹; implicați au fost, tot pe teritoriul român, și unii luptători revoluționari bulgari, între care s-a distins Hristo Botev ¹¹⁰. Un rol important în răspîndirea noilor idei în rîndurile tineretului intelectual românesc, începînd din 1875, l-au avut *Societatea studenților în medicină* și apoi, spre sfîrșitul anului 1876, *Societatea de cultură și solidaritate între studenți* ¹¹¹. Comentînd poziția tinerilor studenți mediciști de la București, C. Bacalbașa aprecia mai tîrziu că „pe porțița pe care au pătruns ideile socialiste în facultate a pătruns și sentimentul umanității și spiritul de revoltă” ¹¹². În următoarea etapă istorică, avea să se desfășoare în mod firesc procesul finalizat prin constituirea în 1893 a P.S.D.M.R.-ului.

¹⁰⁵ *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare din România. Făurirea și afirmarea partidului său politic (1821—1893)*, București, 1984, p. 192—198.

¹⁰⁶ Vezi Augustin Deac, *Internaționala I și România*, București, 1964; Damian Hurezeanu și C. Velichi, *Date noi privind pătrunderea ideilor Internaționaliei I în România și în rîndurile emigrației bulgare din țara noastră*, în „Romanoslavica”, 11 (1965), p. 15—32.

¹⁰⁷ Vezi *Comuna din Paris și mișcarea muncitorească și democratică din România*, București, 1972.

¹⁰⁸ *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare din România...*, p. 194.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 196—197, 217, 220—221.

¹¹⁰ P. Constantinescu-Iași, *Hristo Botev în România*, București, 1947.

¹¹¹ *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare din România...*, p. 216—217.

¹¹² C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 308.

În viața politică, în deceniul premergător cuceririi Independenței, s-a înregistrat un proces de organizare, care tindea să depășească faza unor alianțe de grup. Semnificativă a fost în acest sens, ca etapă intermediară, în privința oamenilor politici din cadrul celor două clase conducătoare constituirea, în 1866, a unor societăți ori cluburi, care legau implicit de un anumit „sediu“ o grupare sau alta. Totodată, au avut loc încercări repetate, până la urmă încununate de succes — în 1875, în ceea ce i-a privit pe liberali — pentru crearea de *partide*, ca organisme statornice cu programe, statute și conduceri. Conservatorii n-au putut alcătui în 1871, în jurul lui Lascăr Catargiu, decît o „alianță de vîrf“, cum bine s-a remarcat ¹¹³. Un contemporan considera totuși, în acel an, că exista un partid conservator care juca un rol nociv. Ion Ghica, căci despre el este vorba, califica astfel „partidul“ care îl susținea atunci pe Lascăr Catargiu : „Pentru partidul de la putere ordinea este imobilitatea, el nu vede pacea și liniștea decît în tăcerea morții“ ¹¹⁴. „Sub direcțiunea acestui partid — mai scria cu îngrijorare Ghica — s-a inaugurat o școală nouă de tineri fără credințe, fără tendințe și fără aspirațiuni altele decît satisfacerea vanității și a mulțumirilor celor proaste, în care ideea de trai și de ostentațiune înecă dorința de a observa, de a studia și de a se lumina... ciocoiși care cred că se pot juca d-a boierii, tineri îmbătrîniți fără timp, spirite slăbite prin trîndăvia și nepăsarea în care trăiesc...“ ¹¹⁵.

Au mai trebuit să treacă nouă ani pentru ca să fie constituit un adevărat partid conservator, programul său fiind atunci alcătuit sub impactul puternicei guvernări liberale. El avea să fie un program „modest“, „ponderat“, conservatorii declarîndu-și intenția de a „proteja“ „clasele muncitoare contra exploatareilor de pretutindeni“, de a apăra mica proprietate țărănească, de a simplifica aparatul administrativ și de a evita înființarea de insti-

¹¹³ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 420.

¹¹⁴ Ion Ghica, *Scrisori economice...*, vol. II, p. 115.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 113.

tuții costisitoare. „Legalitatea, stabilitatea, liniștea și armonia internă erau — cum s-a arătat — cuvintele de ordine socială ale conservatorilor“¹¹⁶. Durase însă foarte mult pînă cînd un astfel de „partid“ să se poată forma, și cînd el s-a alcătuit, a trebuit să se încadreze în realitatea epocii. Programul conținut în petiția de la Iași din 1871 — potrivit „licenței“ presei, cerînd desființarea juriului și modificarea în sens restrictiv a regimului electoral — nu numai în privința desemnării membrilor Corpurilor legiuitoare, dar și a membrilor consiliilor comunale¹¹⁷ — n-a fost omologat nici măcar atunci cînd puterea era în mîna conservatorilor, deoarece sensul de evoluție a societății românești i-a fost potrivit, iar conservatorii puteau deține mai departe funcțiile lor politice în stat doar acceptînd și respectînd Constituția din 1866 și regimul instituit de ea, deși electoral ei mai aveau să beneficieze lungi decenii de posibilitatea de a guverna. Dar și pînă în 1880, și după, junimiștii s-au dovedit a fi un corp aparte în „familia“ conservatoare și, desigur, că acest lucru a dăunat coeziunii acesteia. Ideologic lucrul se explică prin unele aspecte liberaliste ale doctrinei junimiste, ca și prin intelectualismul membrilor grupării, care avea să reprezinte totdeauna o barieră între ei și vechii conservatori.

Constituirea în partid a liberalilor a avut loc cu o jumătate de deceniu înaintea procesului similar petrecut în tabăra conservatoare și la un nivel de organizare neîndoielnic superior. Elementul motor l-au reprezentat radicalii, gruparea acestora fiind nucleul activ și totodată ei asigurînd autoritatea noului partid pe plan local și în rîndul unor pături sociale largi. Încă din 1867 radicalii reprezentaseră un factor de mobilizare și coeziune a liberalilor de diferite nuanțe și chiar și a unor elemente moderat-conservatoare. Ilustrarea acestei realități social-politice a fost făcută prin înțelegerea de la „Concordia“ din februarie 1867, ca și prin alianța electorală din 1871, cînd din nou s-au găsit alături nu numai cei grupați sub

¹¹⁶ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 302.

¹¹⁷ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 48—62.

același steag cu patru ani mai înainte la „Concordia“, dar și adversarul lor Ion Ghica, semnând un manifest ca membri ai „partidului liberal întrunit“ !¹¹⁸. Tot radicalilor avea să le revină, în 1872, inițiativa organizării *Uniunii liberale*¹¹⁹, pentru ca în primăvara anului 1875, în condițiile destrămării treptate a coaliției conservatoare, să se reușească constituirea primului partid politic modern în România, a *Partidului Național Liberal*, dotat cu un program și cu o conducere și reușind curînd să organizeze o adevărată rețea de comitete locale¹²⁰. Organizarea în paralel a *Uniunii Democratice Române*, care a grupat pe tinerii liberali a fost, de asemenea, de toată însemnătatea¹²¹. Deosebindu-se de programul conservator, prin care se încerca să se frîneze dezvoltarea modernă a țării, fără însă a se putea realmente împotrivi acestui proces (Carp va și mărturisi în 1881 în mod public că „toți oamenii serioși trebuie să consimtă la faptul împlinit, trebuind să admită revoluția socială, democratizarea societății“) ¹²², liberalii preconizau, dimpotrivă, adîncirea unui proces de reformă și înnoire : împrăștierea înșurăteilor, o acțiune de industrializare, în limitele epocii respective, o politică economică protecționistă, crearea de noi instituții, lărgirea legii electorale etc. Ei se încadrau, de fapt, în procesul legic de mutații în care era cuprinsă România modernă. Crearea Partidului Liberal a avut din acest punct de vedere o importanță marcantă, constituind temeiul politic al celor 12 ani în care liberalii au deținut puterea, înlăturînd în tot acel răstimp pe conservatori de la putere.

În centrul vieții politico-statale s-a găsit domnitorul. În primăvara anului 1866 putuse fi concretizat unul dintre principalele obiective ale națiunii, exprimat prin vot încă din 1857 : instalarea în fruntea statului român modern a unui prinț străin. Cel dinții deceniu al noii domnii.

¹¹⁸ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 208.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 407.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 410—413.

¹²¹ *Ibidem*, p. 414.

¹²² P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I, București, 1907, p. 260.

a fost hotărîtor în a asigura o simbioză politică neapărat necesară, o sudură între un principe crescut în altă lume și o națiune ce-și căuta un loc legitim printre națiunile Europei. Învățînd limba română, într-un foarte scurt răstimp, străduindu-se a *înțelege* problematica atît de diferită cu care se vedea confruntat, tînărul principe german a reușit să treacă greaua etapă de încercare a începuturilor. Pe temeiul acestui dintîi deceniu de domnie și al experienței dobîndite în cursul lui avea să fie întemeiată o lungă și rodnică domnie. Confruntat cu o lume politică ce-și căuta încă drumul, tiparele moderne, dar care, totodată, beneficia de un lung exercițiu politic al claselor conducătoare, acumulat de-a lungul generațiilor anterioare și de o putere de adaptabilitate *la nou* deosebită, domnitorul avea să acționeze prudent, căutînd neconținut a învăța din mers noua realitate ce-i stătea în față. Bizuindu-se în primii ani pe concursul radicalilor și al lui Ion C. Brătianu îndeosebi, el avea apoi să se sprijine, timp de o jumătate de deceniu, pe conservatorii lui Las-căr Catargiu, pentru ca, la sfîrșitul etapei, să fie puse bazele unei lungi colaborări, de 12 ani, între principe și Brătianu, aceasta după ce relațiile dintre domnitor și radicali îmbrăcaseră, la un moment dat, în 1870—1871, accentele cele mai ascuțite, cei din urmă acționînd atunci în favoarea instaurării unei republici. Preocupat, în perioada de adaptare, de o modificare a Constituției, într-un sens favorabil creșterii autorității sale, principale Carol acționînd pentru aceasta pe lîngă concertul puterilor europene, dar totodată respectînd legea fundamentală din 1866 pe care jurase, el a înțeles apoi, la începutul deceniului al optulea al secolului trecut, că nu aceasta era calea pe care trebuia s-o urmeze și a preferat să-și consolideze situația de *arbitru* al forțelor politice, căutînd a nu se angaja ireversibil de partea uneia sau alteia dintre formațiunile politice. Tot în această etapă, principele s-a emancipat și s-a distanțat treptat de patria sa de origine, devenind în primul rînd *domnitor al României*. În acest proces de clarificare l-a ajutat și politica deseori dură a cancelarului Bismarck ! Oricum, atunci cînd mult dorita

clipă a înlăturării suzeranității otomane s-a apropiat, cel cărui a avea să-i revină un rol atât de important în perioada de implicare a țării în conflictul ce avea să-i aducă eliberarea, se integrase, neîndoielnic, după un deceniu de experiențe și încercări, intereselor națiunii în fruntea căreia fusese chemat.

VII

MARILE PROBLEME ALE NAȚIUNII

Prin dubla alegere ca domnitor a colonelului Alexandru Ioan Cuza, statul național român fusese constituit. Hotarele dintre două țări ale românilor fuseseră înlăturate. Totodată, procesul de modernizare, de „alinieră“ a tînărului stat național la statele evolute ale vremii, era în plină desfășurare ; ceea ce se înfăptuise în această privință în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza a fost continuat în cursul deceniului următor. Modernizarea era, neîndoielnic, condiția de bază pentru ca România să poată merge mai departe pe drumul realizării marilor obiective ale națiunii : *independența și desăvîrșirea unității românești pe plan statal*. Procesul complex de deplină eliberare și de unificare națională, pe care l-au trăit românii, aparținea în mod firesc unui lanț de fenomene legate de mișcarea naționalităților din Europa.

Efervescenta „trezirii naționale“ s-a legat strîns și de lupta decisivă ce se dădea pe plan social pentru înlăturarea ultimelor cătușe ale „lumii vechi“. De aceea, îndoiala exprimată privind „vigoarea sentimentelor naționale“ ale țărănimii în Europa de sud-est¹ ni se pare neîntemeiată. Unind în mod firesc idealurile eliberării sociale cu cele naționale, și avînd pe cele din urmă stimulate prin efectele negative ale impactului cu imperiile

¹ René Girault, *Diplomatie européenne et impérialismes (1871—1914)*, Paris, 1979, p. 58.

zonei, țărănimea a intrat în mod obiectiv și foarte curînd în cadrele *națiunii moderne* și și-a însușit simțămintele naționale. Prezența ei *activă* în marile momente ale veacului — în 1821, 1848—1849, 1859 și 1877 — demonstrează nu numai lipsă de pasivitate, ci și energia patriotică². Implicarea acestei țărâni în lupta de eliberare națională este evidentă și neșovăitoare pe tot întinsul teritoriului românesc.

Condițiile internaționale au favorizat în mod obiectiv procesul de eliberare. Marile imperii, care încă dominau Europa de centru, de sud-est și de răsărit, intraseră în faza decăderii lor, chiar dacă aparențele mai puteau fi înșelătoare. Ele se sprijineau pe picioare de lut și fragilitatea acestora avea să se vădească pînă la încheierea următoarei jumătăți de veac. Imperiile aveau să dispară, la sfîrșitul celui de-al doilea deceniu al secolului al XX-lea și în locul lor, tinerele națiuni moderne aveau să se afirme cu vigoare prin state naționale de sine stătătoare. Vremea imperiilor multinaționale se încheia, deși, în aparență, forța lor părea neatinsă, și continuau să „dicteze“ popoarelor. În realitate, imperiile se găseau în partea finală a evoluției lor istorice și o nouă etapă a istoriei europene era în curs de a se întemeia.

„Faptele împlinite“ au marcat, începînd din 1857, istoria modernă a românilor. Marile puteri au fost puse în fața unor rezolvări de situații și au trebuit să le accepte. Drumul n-a fost ușor, au existat și riscuri, dar destoinicia îmbinare a curajului și îndrăzelii cu simțul posibilului a asigurat succesiv și ireversibil drumul ascendent al națiunii moderne române. Numai în prima jumătate a anului 1866 înlăturarea lui Alexandru Ioan Cuza, desemnarea unui prinț străin, afirmarea hotărîtă a menținerii Unirii — privită ca act istoric ireversibil —, ori înzeestrarea țării cu o Constituție democratică, la nivelul epocii (care și ea s-a înscris pe coordonatele unei apropiate Români in-

² Vezi Dan Berindei, *La paysannerie et la Roumanie moderne*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XX (1981), nr. 4, p. 717—726; mai vezi Idem, *Bäuerliche Klassenkämpfe im Entstehungsprozess des rumänischen Nationalstaates*, în volumul *Bauern und bürgerliche Revolution*, Berlin, 1985, p. 135—146.

dependente)³, au fost „fapte împlinite“, pe care puterile garante au trebuit să le sancționeze. Neîndoielnic că obiectivele națiunii române nu erau prin aceeași deplin realizate, căci năzuințele românilor tindeau firesc către alte și mai mari împliniri. Nu întâmplător, noul principe era salutat, chiar în 1866, de reprezentanții consiliului comunal al orașului Ploiești cu cuvintele: „Să trăiască România unită și liberă!“⁴.

Independența era „la ordinea zilei“. De altfel, chiar domnia lui Alexandru Ioan Cuza dezvăluisese măsura în care tinărul stat național român devenise o entitate europeană a cărei existență de sine stătătoare nu mai era decât o chestiune de timp⁵. Unul din motivele opunerii înverșunate a marilor imperii învecinate față de actul de la 11/23 februarie 1866 și mai ales față de consecințele sale a fost îngrijorarea lor față de o apropiată schimbare a statutului internațional al României. „Astăzi — scria la 31 mai / 12 iunie 1866 internunțul Prokesch-Osten, ministrului său de externe, dînd glas unei evidente îngrijorări — trebuie să ne așteptăm la această Românie independentă“⁶.

Comportarea românilor înșiși nu contribuia la liniștirea aprehensiunilor diplomaților și oamenilor de stat ai Imperiului habsburgic, ca și a celorlalte două imperii, cel țarist și cel otoman, ci dimpotrivă. Momentul din 1866 a fost în bună măsură similar celui din 1859, cînd prin comportarea lor într-un cadru de criză și tensiune internațională, românii impuseseră marilor imperii învecinate

³ Vezi Vasile Russu, *Constituția de la 1866 și ideea de independență*, în „Analele Științifice ale Universității Iași. Istorie“, 22 (1976), p. 11—18.

⁴ *Treizeci de ani de domnie ai regelui Carol I. Cuvîntări și acte*, tomul I, București, 1897, p. 94.

⁵ Dan Berindei, *Unirea Principatelor — preludiv al independenței de stat depline a României*, în „Anale de Istorie“, XXI (1975), nr. 3, p. 45—56.

⁶ Paul Henry, *L'abdication du prince Cuza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de Roumanie*, Paris, 1930, p. 417 („Aujourd'hui nous avons à nous attendre à cette Roumanie indépendante“).

acceptarea unor stări de fapt. Tabăra de la Sabar, din 1866, ca și tabăra de la Florești, din 1859, au reprezentat o ripostă hotărâtă. Atît Imperiul otoman, cît și cel habsburgic au înțeles pe deplin „mesajul” măsurilor statului român, și aceasta în ciuda faptului că nivelul pregătirii de luptă, ca și al armamentului, lăsa încă de dorit. Dacă Conferința de la Paris a trebuit să se adapteze acțiunilor românești, tot astfel Poarta otomană n-a putut să treacă dincolo de „presiune”, iar autoritățile habsburgice au fost cuprinse de o reală panică în privința unui eventual atac al României, avînd în vedere și situația în care se găsea Austria habsburgică aflată în război cu Prusia și Italia. Negocierile unor reprezentanți ai emigrației ungare, deși nefinalizate, cu noul domnitor și cu demnitari români, n-au contribuit la liniștirea Vienei, ci dimpotrivă⁷. De altfel, însăși modalitatea de alcătuire a Constituției din 1866 în care suzeranitatea otomană nici nu era cel puțin amintită, dezvăluia limpede o poziție!⁸ Noul domnitor se arătase hotărît, încă înaintea sosirii sale pe pămîntul românesc, în a-și face din dobîndirea independenței țării sale de adopțiune un țel suprem. În audiența de despărțire pe care a avut-o la Wilhelm I, înainte de plecare, tînărul principe i-a mărturisit rudei sale regale intenția sa „de a dobîndi deplina independență pe cîmpul de luptă”⁹.

„Momentul fierbinte” din vara anului 1866 a fost însă depășit. Ca și în 1859, nu s-a ajuns la o implicare a statului român în război și tensiunea a scăzut și în privința relațiilor cu puterea suzerană. Au urmat negocieri,

⁷ Negocierile au avut loc cu generalii Türr și Eber; vezi I. Lupaș, *Problema transilvană în timpul lui Cuza și Carol I*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române”, seria III, tomul XXVIII (1945—1946), p. 573—575; Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 82—83.

⁸ Vezi și Vasile Russu, *Constituția de la 1866 și ideea de independență*, în „Analele Științifice ale Universității Iași, Istorie”, 22 (1976), p. 11—18.

⁹ Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung, 1866—1877*, München, 1989, p. 311.

care au avut ca rezultat final recunoașterea domniei lui Carol de Hohenzollern. Dar aceasta n-a însemnat că forțele politice din România — și în primul rând liberalii radicali ! — au renunțat la realizarea, fie chiar amînată, a obiectivului neatîrnării. Deși lucrurile n-au fost „forțate“, politica externă activă din vremea lui Cuza¹⁰ a continuat ; era evident că, într-o perspectivă, orice moment favorizant avea să fie utilizat în vederea schimbării statutului internațional al țării.

România era printre micile state ale Europei de sud-est, statul cel mai puternic și care se impunea firesc statelor balcanice. „...nu trebuie pierdut din vedere — scria, la 4/16 aprilie 1868, A. G. Golescu principelui Carol — acordul ce trebuie stabilit între toate micile State creștine din Orient, tributare sau independente...“¹¹. Dacă s-a ajuns efectiv doar la încheierea unui singur tratat, cu Serbia, în 1868, și acesta redactat cu prudență și simț al măsurii, bunele relații cu ansamblul statelor balcanice au pregătit afirmarea independentă a României. Simțămintele statelor și națiunilor balcanice față de statul român aveau să fie ilustrate în nu puține rînduri. Serbia a acceptat fără să ezite noua titulatură de România, precizînd cu acest prilej, prin intermediul reprezentantului ei la București, în martie 1870, că „guvernul Serbiei exprimă urările sale cele mai bune pentru viitorul României“¹². Dînd glas opiniei celor mai înaintași co-

¹⁰ Vezi Dan Berindei, *Alexandru Ioan Cuza și politica externă a Principatelor Unite Române*, în „Revista Română de Studii Internaționale“, VII (1973), nr. 1, p. 101—109 ; N. Corivan, *Politica externă a lui Alexandru I. Cuza*, în „Danubius“, 6—7 (1972—1973), p. 139—161 ; Gh. Cristea, *Coprdonnées de la politique extérieure de la Roumanie sous le règne d'Alexandru Ioan Cuza (1859—1866)*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, 18 (1979), nr. 1, p. 3—20.

¹¹ *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani*, București, 1986, p. 399 („il ne faut pas perdre de vue l'accord à établir entre tous les petits Etats chrétiens de l'Orient, tributaires ou indépendants“).

¹² *Ibidem*, p. 465 („...le Gouvernement de Serbie forme ses meilleurs vœux pour l'avenir de la Roumanie“).

naționali ai săi, „Zname“, foaia lui Hristo Botev, scria spre sfârșitul anului 1874: „România trebuie să fie ridicată la rangul de regat și ajutată să-și traseze granițele sale naționale pe seama Austriei și, în parte, a Rusiei“¹³, ultima parte a citatului referindu-se neîndoiește la desăvârșirea unității naționale românești prin eliberarea provinciilor supuse dominației străine. De altfel, riscurile asumate de România prin sprijinirea luptătorilor bulgari au demonstrat că statul modern român era angajat pe un drum de acțiune larg, care presupunea nu numai eliberarea sa proprie, ci și a celorlalte națiuni ale Europei de sud-est.

În timpul guvernărilor radicale din 1867—1868, obiectivul independenței s-a înscris printre marile țeluri, îngrijorînd pe unii reprezentanți ai puterilor și sfîrșind prin a contribui, în ultimele luni ale anului 1868, la căderea de la putere, prin presiuni din afară, a guvernanților înaintați români. Dacă pentru unii ultraconservatori năzuința aceasta era o „nebie periculoasă“¹⁴, pentru majoritatea națiunii ea era legitimă. Direct interesat și el în a înlătura o suzeranitate jignitoare, principele Carol a folosit tribuna Societății Academice Române pentru a face declarații semnificative în această privință. „Istoria ne arată — a declarat el la 15/27 septembrie 1868 — că o națiune, care ține la dezvoltare artelor și științelor, ajunge lesne acest fericit scop, ce este mărimea, tăria și independența“¹⁵.

Ultimul guvern liberal radical a căzut de la putere în noiembrie 1868, în primul rînd pentru că politica sa de dobîndire a statutului de neatîrnare nu convenea majorității puterilor garante. Dar trebuie spus că obiectivul în sine n-a fost înlăturat dintre preocupări nici de guvernele următoare și chiar și de cel conservator condus de Lascăr Catargiu. Independența era firesc dorită de în-

¹³ Constantin Velichi, *România și renașterea bulgară*, București, 1980, p. 252.

¹⁴ „Terra“, 1868, nr. 32, p. 147, cf. Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență*, București, 1979, p. 376.

¹⁵ „Analele Societății Academice“, I (1867—1869), p. 171.

treaga națiune, numai că reprezentanții moșierimii voiau ca acest obiectiv să fie atins fără a se implica societatea, pentru ca războiul să nu genereze revendicări sociale legitime și să ducă astfel la o limitare a forței social-politice a clasei proprietarilor de moșii ! Străduințele pentru exinderea atributelor de suveranitate au fost neconținute¹⁶. Abolirea jurisdicției consulare, încheierea de acte internaționale, baterea monedei, încercări de emitere a unei decorații naționale, însăși lupta ce s-a dat pentru acceptarea de către toate puterile a denumirii *România*, au intrat în vederile și în acțiunile tuturor guvernelor statului român de la 11/23 februarie 1866 și pînă la 9/21 mai 1877. Căile care au fost folosite pentru a se dobîndi neatîrnarea au fost însă *deosebite*. După politica îndrăzneată a guvernelor radicale, a urmat politica relativ rezervată a guvernelor moderaților și a conservatorilor. Pentru cei din urmă, mai ales, independența nu reprezenta în situația dată un obiectiv de însemnătate primordială, sau cum s-a scris, „nu era un imperativ la ordinea zilei“¹⁷. În orice caz, conservatorii, ca și unii dintre moderați, și-au făcut iluzia de a obține neatîrnarea prin menajarea marilor puteri și prin dobîndirea sprijinului unora dintre ele. Încă din 1869, în mod paradoxal, avînd în vedere tocmai dominația exercitată de acest imperiu asupra a milioane de români, au fost inițiate manevre de apropiere de Austro-Ungaria. „Ni se pare — comenta însă în vara anului 1873 Frédéric Damé, în «La Roumanie», cu mult realism poziția acestui imperiu față de statul român — că ea ne împinge spre independență doar pentru a provoca mai rapid dizolvarea Imperiului otoman, ca și acei moștenitori grăbiți care grăbesc moartea bolnavului pentru a-și împărți bogățiile“ !¹⁸

¹⁶ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 369—370.

¹⁷ *Ibidem*, p. 377.

¹⁸ „Il nous paraît qu'elle nous pousse à l'indépendance que pour mener plus rapidement la dissolution de l'Empire ottoman, comme ces héritiers pressés qui hâtent la mort du malade pour s'en partager les richesses“ : „La Roumanie“, nr. 20 din 17 august 1873 ; cf. Vasile Maciu, *Acțiunea diplomatică a României pentru obținerea dreptului de a încheia convenții comerciale (1873—1875)*, în *De la Tudor Vladimirescu la răscoala din 1907*, Craiova, p. 299.

În timpul crizei generate de războiul franco-german, Vasile Boerescu a elaborat un plan, difuzat public și prin foaia sa „Pressa“, în temeiul căruia își manifesta speranța că puterile garante aveau să ducă mai departe cele începute în anii 1856—1858 în ceea ce privea România, transformînd-o într-un regat independent și neutru. Planul a fost criticat de liberali de diferite nuanțe, și în primul rînd de radicali, care se împotriveau mai ales supunerii țării bunăvoinței, și în fapt bunului plac al marilor puteri, ei temîndu-se mai ales de Austria habsburgică și de Rusia țaristă. De altfel, în cadrul conferinței de la Londra, a fost acceptată noua poziție a Rusiei față de Marea Neagră, dar nici măcar nu s-a luat în dezbatere statutul internațional al României ¹⁹.

Speranțe deșarte și-a făcut și domnitorul în aceeași bunăvoință a puterilor, nădăjduind că monarhii europeni îi vor acorda o consolidare a autorității sale și că acest lucru avea să însemne totodată o modificare a statutului internațional al țării. Plin de semnificație a fost răspunsul pe care Reuss, reprezentantul Prusiei la Petersburg, l-a dat cancelarului Gorceakov, cînd acesta l-a întrebat în decembrie 1870 asupra poziției Prusiei față de România. „Am explicat cancelarului — scria Reuss lui Bismarck — că i-am spus-o de repetate ori că existența României nu este un interes german ; noi nu avem din această cauză nici un interes politic în desfășurarea lucrurilor în acele țări. Simțămintele de rudenie și via simpatie a Majestății Sale Regelui pentru persoana prințului Carol de Hohenzollern nu pot exercita din această cauză nici o influență asupra politicii Majestății Sale. Noi nu eram în situația de a avea vreo simpatie pentru poporul român și menținerea domniei prințului Carol ne

„La Roumanie“, nr. 20 din 17 august 1873 ; cf. Vasile Maciu, *Acțiunea diplomatică a României pentru obținerea dreptului de a încheia convenții comerciale (1873—1875)*, în *De la Tudor Vladimirescu la răscoala din 1907*, Craiova, p. 299.

¹⁹ Vezi Apostol Stan, *O acțiune politică pentru cucerirea independenței naționale în timpul războiului franco-prusian (1870—1871)*, în „Studii“, 26 (1973), nr. 4, p. 749—765.

este pentru aceasta pe deplin indiferentă“²⁰. Wilhelm I, în răspunsul său din 1/13 ianuarie 1871 către domnitor, îi va spulbera toate nădejtile. „Nu știu — îi va scrie el — ce răspuns ați primit sau veți primi la scrisoarea adresată de Alteța Voastră celorlalți suverani, dar după cercetările întreprinse confidențial de guvernul meu, trebuie din păcate să presupun că nici una dintre puterile în cauză nu este dispusă să intervină pentru îmbunătățirea sau numai pentru menținerea stărilor de lucruri existente în România“²¹. Nu se putea mai categorică spulberare a unor iluzii !

Oricum, chestiunea viitoareii independențe a României preocupa cercurile politice și diplomatice ale Europei. Când Constantin Esarcu și-a prezentat scrisorile de acreditare, în toamna anului 1873, la Roma, audiența sa la secretarul general al Ministerului Afacerilor Externe al Italiei și mai ales cea la regele Victor Emanuel II au arătat limpede acest lucru²².

²⁰ *Archiv Ministerului de Externe al R.F. Germania, Bonn, Archiv des Auswärtiges Amtes, I ABq, (Türkei) 24, vol. 43 : rapport al lui Reuss către Bismarck din 26 decembrie 1870 („Ich erklärte dem Kanzler dass ich ihm schon zu wiederholten Malen gesagt hätte die Existenz Rumäniens sei kein deutsches Interesse, wir hätten daher kein politisches Interesse an der Gestaltung der Dinge in jenen Ländern. Die verwandtschaftlichen Gefühle und lebhaften Sympathien Seiner Majestät des Königs für die Person des Prinzen Carl von Hohenzollern könnten daher durchaus keinen Einfluss auf die Politik Seiner Majestät ausüben. Wir waren nicht in der Lage irgendwelche Sympathien für das rumänische Volk zu haben, und die Aufrechterhaltung der Herrschaft des Fürsten Carl sei uns daher vollkommen gleichgültig“).*

²¹ *Archiv des Auswärtiges Amtes, Bonn, I ABq (Türkei) 24, vol. 44 („Ich weiss nicht welche Antwort Eur. Hoheit auf Ihr an die übrigen Souveräne gerichtetes Schreiben erhalten haben oder erhalten werden, aber nach den durch Meine Regierung vertraulich angestellten Ermittlungen, muss Ich leider annehmen, dass keine der beteiligten Mächte bereit ist, ihr Gewicht für die Verbesserung oder auch nur die Erhaltung der bestehenden Zustände Rumäniens einzusetzen“).*

²² *R.V. Bossy, Politica externă a României între anii 1873—1880 privită de la agenția diplomatică din Roma, București, 1926, p. 99, 101.*

Între timp, un nou proiect de factură conservatoare fusese pus în circulație. De data aceasta, Vasile Boerescu era ministru de externe în guvernul Catargiu. Oficiosul său „Pressa“ milita pentru a acredita ideea că România se găsea de fapt într-o stare de independență! „România — se susținea în oficios — este un stat, este o putere liberă și independentă, avînd în drept cea mai perfectă suveranitate“! ²³ În realitate, deși legăturile de vasalitate față de Imperiul otoman erau evident mult slăbite, nu se putea vorbi încă de un stat independent. De altfel, tocmai pentru a se obține noul statut de deplină neatîrnare, Boerescu elaborase un proiect care prevedea inițierea de negocieri cu Poarta otomană, după ce, pe canale diplomatice, terenul avea să fie pregătit, în privința puterilor garante, în vederea ieșirii României din cadrul relațiilor de vasalitate prin capitalizarea tributului. Prin înmînarea unei sume importante, care avea să asigure puterii suzerane, prin dobînzii, echivalentul tributului la care renunța, România urma să-și cîștige, pe cale de negociere, deplinul statut de suveranitate și neatîrnare. Se avea în vedere și o succesivă dobîndire, prin concesiuni treptate, a situației de stat independent (recunoașterea titulaturii de *România*, cea a „individualității“ statale, acceptarea reprezentantului român la Constantinopol în corpul diplomatic etc.), cerințe care se vor repeta în epocă, pentru ultima oară ele apărînd plenar în nota lui Mihail Kogălniceanu din 16/28 iunie 1876 și în memoriul ce-i era anexat ²⁴.

Tatonările diplomatice întreprinse în capitalele puterilor garante n-au dat rezultatele scontate. Primit cu reticență de puterile garante, proiectul a rămas o „literă moartă“, deși Boerescu elaborase și o nouă Constituție (ca Statutul lui Cuza!) menită a corespunde noii situații de independență a țării. N-a folosit în realizarea planului nici sprijinul dobîndit, prin sacrificii pecuniare neîndoielnic, din partea unor ziare influente de peste hotare și

²³ „Pressa“, 1873, nr. 222, p. 1; nr. 266, p. 1; cf. Apostol Stan, *Grupări și curente politice...*, p. 385.

²⁴ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, partea II, București, 1954, p. 192—208.

nici o notă de protest din octombrie 1873 prin care se reafirmau drepturile țării. Mai trebuie adăugat că din nou grupările liberale, în frunte cu radicalii, s-au arătat potrivnice soluției lui Boerescu, considerată „o sărmană licărire falsă, efectul unui miraj“ sau „o iluziune de independență“²⁵. Împotrivindu-se liniei preconizate de ministrul de externe al guvernului conservator, liberalii de stînga cereau consolidarea statului, în așa fel încît el să poată cuceri prin forțe proprii un nou statut de neatîrnare, folosindu-se pentru aceasta un „mare conflict“²⁶ !

Dar conservatorii au continuat să stăruie în direcția obținerii indirecte a neatîrnării pe cale diplomatică. Neputînd fi concretizate nici planul din 1870 și nici cel din 1873, s-a trecut, tot la inițiativa lui Vasile Boerescu, la o altă variantă, și anume la încercarea de a se afirma statutul de neatîrnare al țării prin încheierea de convenții și tratate, care urmau să evidențieze faptul că România era un stat suveran deplin, avînd dreptul de a se comporta ca atare, nefiind parte integrantă a Imperiului otoman²⁷. Individualitatea economică a României a fost subliniată de Boerescu agenților diplomatici ai țării printr-o notă circulară din 12/24 iulie 1874²⁸. Dar, din nou, inerția puterilor garante s-a dovedit greu de cîntit ; singura dintre acestea care s-a angajat în negocieri a fost Austro-Ungaria, ajungîndu-se la 22 iunie / 4 iulie 1875 la încheierea convenției comerciale româno — austro-ungare²⁹. Era, neîndoielnic, un pas mai departe pe drumul obținerii unui nou statut internațional, mai ales că a putut fi apoi încheiată o convenție și cu Rusia și mai apoi aranjamente cu majoritatea celorlalte puteri garante, dar, totodată, încheierea convenției n-a fost întîmpinată cu entuziasm, pe deoparte deoarece ea leza pe plan econo-

²⁵ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 384—394.

²⁶ *Ibidem*, p. 391.

²⁷ Vezi Vasile Maciu, *op. cit.*, p. 293—327 și Apostol Stan, *op. cit.*, p. 394—399.

²⁸ *Ibidem*, p. 396. |

²⁹ Vezi Frederick Kellogg, *Convenția comercială din 1875, un pas către independență ?*, în „Revista de Istorie“, 25 (1972), nr. 5, p. 989—1003.

mic interesele țării, iar, pe de alta, deoarece ea restabilea, potrivit unui organ de opoziție, „monopolul Austro-Ungariei asupra Dunării și dreptul său de amestec în România“³⁰. Cu toate acestea, este evident că pasul mai departe, deși moderat, pe drumul neatîrnării nu putea fi contestat, în ciuda sacrificiilor economice pe care el îl presupunea.

„De fapt, — declara în toamna anului 1876 ducele de Decazes, ministru de externe al Franței, lui Ion Ghica, trimis special al guvernului român — sînteți independenți, aveți toate prerogativele unui stat suveran; înăuntrul faceți cum vreți și ce vreți, în afară încheiați tratate cu puterile Europei...“³¹. Era în bună măsură adevărată această apreciere a demnitarului francez, dar totodată, independența reală România încă n-o avea, deși obținerea ei era unanim dorită de români. Deceniul următor răsturnării „domnului Unirii“ contribuisese neîndoielnic la pregătirea mai departe a Europei ca, la momentul oportun, să fie pusă în situația de a accepta, chiar după tergiversări, cum s-a și întîmplat, noul statut internațional de deplină neatîrnare a României. Dar pe acesta nu-l puteau dărui puterile garante și mai ales o parte dintre ele, ci el trebuia să fie, pentru a fi ireversibil, rodul sacrificiilor națiunii. De aceea, poetul Vasile Alecsandri exprima într-o scrisoare adresată filoromânului Edouard Grenier indiscutabile adevăruri în decisiva lună mai 1877: „...Să strigăm tare în urechile rușilor și turcilor: «Trăiască independența României» și să intrăm cu îndrăzneală în luptă. Vom ieși poate loviți, dar cel puțin oțeliți de luptă...“³².

Desăvîrșirea unității statale, reprezenta a doua problemă fundamentală care stătea în fața națiunii. „Visul

³⁰ „Alegătorul liber“, 1875, nr. 116, p. 1.

³¹ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, partea a II-a, București, 1954, p. 399.

³² V. Alecsandri, *Opere*, vol. X, București, 1985, p. 329 („...Crions fort aux oreilles des Russes et des Turcs: «Vive l'indépendance de la Roumanie» et entrons bravement dans la fournaise. Nous en sortirons peut-être meurtris, mais de moins aciérés par le feu...“).

tineretului român, scria un publicist francez în 1873, este de a vedea uniți într-o singură națiune pe toți cei ce vorbesc limba sa”³³. Constituirea statului național în 1859 reprezentase pentru toți românii un îndemn la unitate, la ștergerea tuturor hotarelor nefirești, care îi mai despărțeau³⁴. Dar marile imperii ale zonei, deși condamnate de istorie, aveau să mai viețuiască aproape o jumătate de veac, ceea ce însemna o stavilă de netrecut în îndeplinirea marii năzuințe. Dar și așa, deceniile care au premers anului 1918 au contribuit să-i confere caracterul inevitabil, să pregătească trecerea de la vis la o realitate indestructibilă. Domnia lui Alexandru Ioan Cuza a marcat o accentuare a tendințelor spre unitate statală a întregii națiuni. Memoriul adresat domnitorului Cuza de Alexandru Papiu Ilarian a fost în această privință deplin edificator³⁵. Evenimentele următoare actului de la 11/23 februarie 1866 aveau să însemne o accentuare a tendințelor unificatoare ale națiunii române, mai ales că ele aveau să coincidă cu înțelegerea claselor dominante austriece și ungare în dauna popoarelor monarhiei. În noul cadru al statului dualist, provinciile românești supuse dominației habsburgice trebuiau să-și găsească cât mai grabnic o cale de ieșire, de eliberare. Prin oprire a fost accelerat un proces istoric, care-și avea curgerea firească, dar care, prin noua situație creată, a devenit imperios a fi cât mai în grabă desăvârșit. Dualismul a împins pe primul plan problema eliberării popoarelor subjugate

³³ Felix Martin, *Le Bas Danube et les Principautés Danubiennes*, Paris, 1873, p. 23 („Le rêve de la jeunesse roumaine est de voir réunir en une seule nation tout ce qui parle sa langue”).

³⁴ Vezi Dan Berindei, *Epoca Unirii*, p. 221—239. Pentru deceniul premergător cuceririi independenței României, mai vezi și Apostol Stan, *Desăvârșirea unității statale în conștiința politică a României între Unire și Independență*; mai vezi, de asemenea, Teodor Pavel, „Daco-România” în viziunea generației independenței, în „Muzeul Național”, 4 (1978), p. 145—149.

³⁵ A. Papiu Ilarian, *Memorand despre raporturile românilor cu nemții, cu slavii și cu ungurii, în timp de pace și în cazul unei revoluțiuni în răsăritul Europei, prezentat principelui Cuza în 1860*, în „Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie”, I (1883), vol. I.

ale monarhiei habsburgice, a întregirii sau reînvierii statelor naționale din zonă³⁶.

Cînd I. C. Brătianu și doctorul Carol Davila au vizitat pe principele Carol de Hohenzollern, la 19 aprilie/1 mai 1866, încercînd să-l determine la o mai grabnică hotărîre privind plecarea sa spre România, cel de-al doilea a utilizat între argumente o hartă în care era înfățișat statul român și teritoriile învecinate locuite de români, ceea ce a părut principelui „desigur singular”³⁷. Dar cîrînd el avea să se convingă că nu era vorba de utopii, ci de realități concrete. De altfel, cu o săptămînă înainte ca Davila să-i înfățișeze harta în discuție, în cotidianul german „Vossische Zeitung” se semnalase într-o corespondență mulțimea populației românești din Transilvania și Banat, superioară în număr — se susținea exagerat! — celei din România și dînd totodată semnele trezirii accentuate a conștiinței ei naționale³⁸. O hartă a României mari circula în România chiar în anul etapei istorice analizate³⁹. Noua domnie avea să fie întîmpinată cu nădejdi de întreaga națiune, tot așa cum speranțe trezise alegerea lui Alexandru Ioan Cuza la românii provinciilor supuse dominației habsburgice.

³⁶ Vezi I. Lupaș, *Dualismul austro-ungar. Consecințele lui pentru Croația și Transilvania*, în *Studii istorice*, vol. V, Sibiu, 1946, p. 361—381; Vasile Maciu, *România și pactul dualist austro-ungar din 1867*, în volumul miscelaneu *Unitatea și continuitatea în istoria poporului român*, București, 1968, p. 287—314; Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice și culturale între anii 1879—1918*, București, 1979, p. 80—97; mai vezi volumul miscelaneu *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, 1978. Pentru lupta românilor supuși dominației străine, vezi: Vasile Netea, *Pe drumul unității naționale*, Cluj-Napoca, 1975; Radu Păiușan, *Bănățenii în lupta pentru unitate națională. 1830—1918*, Timișoara, 1983; Radu Ștefan Ciobanu, *Evoluția ideii de independență la românii dobrogeni, între revoluția condusă de Tudor Vladimirescu și războiul pentru neatîrnarea neamului (1821—1877)*, în „Muzeul Național”, 6 (1982), p. 219—221 etc.

³⁷ *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*, Stuttgart, 1894, p. 26; în textul german „Freilich abenteuerlich”; în traducerea română (*Memoriile regelui Carol I...*, vol. I, p. 24): „atît de depărtate”!

³⁸ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 571.

³⁹ Apostol Stan, *Grupări politice și curente politice...*, p. 347.

Pregătirea actului dualist a fost întâmpinată de români cu o vie împotrivire. Spre sfârșitul iernii anului 1865—1866, deputați români în Camera din Pesta s-au ridicat în cuvântările lor împotriva silitei încorporări a Transilvaniei la Ungaria. Ecoul a fost mare în România, de unde lui Iosif Hodoș îi scriau 42 de craioveni, în frunte cu generalul Gheorghe Magheru, mulțumindu-i pentru lupta ce o dădea „pentru integritatea și autonomia Transilvaniei, centrul și prin urmare punctul cel mai însemnat al Daciei”⁴⁰. Altă misivă i-au trimis-o aceluiași un grup de cărturari patrioți din București, declarându-i că el dădea „o luptă de onoare și de viață pentru întreaga națiune română”⁴¹. Cîteva luni mai tîrziu, în atmosfera tensionată a sosirii unui principe prusian la București, tocmai în lunile în care se pregătea, și apoi s-a desfășurat, războiul cu Prusia, în Austro-Ungaria au apărut vii îngrijorări mai ales cînd s-au cunoscut măsurile de apărare pe care le luase România, concentrîndu-și forțele militare. Era anunțată în unele organe de presă din Transilvania sau de la Viena („Kolozsvári Közlöny“, „Hermannstädter Zeitung“, „Neue Freie Presse“ etc.) o presupusă înaintare „spre Transilvania” a unităților românești⁴². În situația care se crease, George Barițiu a scris articolul *Faimetele de invasiune în Transilvania*, respingînd zvonurile, între care și cel că „o armată moldavo-românească de 40 000 ar fi sosit între Munții Bucegi deasupra Brașovului și ar sta gata să irupă... peste pasurile Timiș, Bran, Șanțu, cum și peste Măgura de la Zernești”; el mai menționa și zvonul că „secuii ar aștepta pe Carol I cu brațele deschise întocmai cum așteptaseră de două dăți pe Mihai Viteazul...”⁴³.

⁴⁰ Enea Hodoș, *Din corespondența lui Simion Bărnuțiu și a contimporanilor*, Sibiu, 1944, p. 90—91.

⁴¹ *Ibidem*, p. 92—93.

⁴² I. Lupaș, *op. cit.*, p. 577—581.

⁴³ *Ibidem*, p. 581—583. Mai vezi în această problemă: Vasile Russu, *Din lupta opiniei publice românești împotriva constituirii dualismului austro-ungar*, în „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza»”. Istorie-Filologie”, 14 (1968), p. 47—71.

Dimitrie Ghica a fost trimis la Viena spre a da asigurări privind intențiile României⁴⁴, care respingea acuzațiile ce i se aduceau privind pregătiri de invazie, dar gânduri de eliberare ființau neîndoielnic. Prefectul Grigore Cozadini, potrivit relatărilor mai târzii ale lui Radu Rosetti, s-ar fi oferit în iulie 1866 să înainteze spre Cernăuți, capitala Bucovinei fiind în acel moment lipsită de trupe austriece!⁴⁵ Era tocmai vremea când trimișii emigrației ungare sosiseră la București, fiind primiți însă cu rezerve de principe (tot astfel cum îi primise și predecesorul său!) și când Bismarck sfătuia pe Gheorghe Costăforu ca România să întrețină o stare de agitație printre românii transilvani⁴⁶; doar peste câțiva ani, când nu mai avea interesul de a crea complicații Vienei, el avea să critice manifestările de solidaritate națională românească!

Încetarea războiului dintre Austro-Ungaria, Prusia și Italia, ca și recunoașterea noului domnitor al României au dus la o temporară scădere a tensiunilor existente. Precipitarea constituirii statului dualist austro-ungar cu grelele sale consecințe pentru români a provocat însă curînd o reaccentuare a stării de tensiune. „Românul“ cerea, spre sfîrșitul toamnei 1866, ca reconstituirea statelor să se efectueze „după naționalități, după dreptul natural, iar nu după dreptul celui mai tare“⁴⁷, iar peste cîteva luni „Reforma“ bucureșteană scria despre România „una și nedespărțită“, care urma să se nască la prăbușirea „colosului putred al despotismului“⁴⁸. Erau cuvinte vizionare, care aveau însă să se adeverească peste cîteva decenii!

Ion Ghica a căzut de la putere, în februarie 1867, deoarece într-un astfel de moment de tensiune îl felicitase

⁴⁴ N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I...*, București, 1916, p. 33.

⁴⁵ Radu Rosetti, *Amintiri din prima tinerețe*, București, 1927, p. 29.

⁴⁶ Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, 1984, p. 203.

⁴⁷ „Românul“, 1866, p. 805.

⁴⁸ „Reforma“ din 28 ianuarie/9 februarie 1867.

pe Andrásy⁴⁹. „Românul“ publica în paginile sale rubrica „România de peste munți“, evidențiind prin aceasta unitatea națiunii. Alexandru Candiano-Popescu, directorul de cabinet al lui I. C. Brătianu și redactorul „Perseverenței“, foaie radicală, care milita cu energie pentru unitatea românilor, doctorul Davila și B. P. Hasdeu au întreprins vizite în Transilvania⁵⁰. Acuzat de agitație, Candiano a și fost temporar arestat de autoritățile ungare, la Arad, iar Hasdeu, la întoarcere, avea să scrie înflăcărat : „Moldova, Transilvania, Muntenia nu există pe fața pământului, există o singură Românie, cu un picior în Dunăre și cu altul pe ramificațiunile cele mai depărtate ale Carpaților“⁵¹. În ultimele zile ale anului 1866, poetul Alecsandri a vizitat Cernăuții, de unde avea să scrie bucuros soției sale că fusese primit „cu mare entuziasm“, piesele sale producând „un efect extraordinar“ ; fusese firească întâmpinarea unui mare scriitor, dar evident, fusese vorba, înainte de toate, de simțăminte naționale⁵².

Tot în 1867 a fost organizată în România societatea „Transilvania“, în rândurile căreia s-au aflat din primul an de activitate peste o mie de membri. Societatea slujea idealul unității românilor și acorda burse tinerilor români din provinciile aservite monarhiei habsburgice, urmărind, potrivit articolului 2 al Statutelor sale, „stringerea legămintelor de frăție între junimea studioasă din toate părțile româniei“⁵³. Relațiile culturale s-au dezvoltat neconținut, în cursul deceniilor următoare dualismului, între România și între provinciile românești supuse do-

⁴⁹ V. Maciu, *op. cit.*, p. 299.

⁵⁰ Vasile Netea, *op. cit.*, p. 93—96 ; Apostol Stan, *op. cit.*, p. 351—352.

⁵¹ „Românul“ din 6 august, 1867.

⁵² V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 279.

⁵³ Actele societății *Transilvania pentru ajutorul studenților români din Transilvania și părțile ei*, București, 1867, cartea I ; Ion Clinciu, *Din trecutul societății „Transilvania“ (1867—1939)*, București, 1939 ; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 194—209.

minației străine, mai ales cu Transilvania⁵⁴, cultura reprezentînd o punte de legătură ce cu greu putea fi întreprinsă.

Deosebit de importantă a fost pe plan național constituirea Societății Literare Române, care, la prima ei sesiune din vara anului 1867, a luat titulatura de Societatea Academică Română⁵⁵. Au fost desemnați ca membri ai societății savante și naționale cărturari din hotarele statului român, dar și din provinciile românești aservite dominației imperiilor habsburgic și țarist, ba chiar și cărturari reprezentînd pe macedo-români. Inaugurarea activității societății a prilejuit mari manifestații cu caracter național, la care au luat parte zeci de mii de oameni, în special bucureșteni. Societatea era considerată de „Românul” drept „un parlament daco-român”⁵⁶. Inaugurarea lucrărilor a avut loc „cu o pompă măreață și în mijlocul unei afluențe imense și entuziastice”⁵⁷. La 1/13 august 1867, în ședința de inaugurare, Timotei Cipariu a declarat plin de îndrăzneală : „...Am început a ne libera patria, am început a ne libera limba. Am început, domnilor, abia am început, dar nu am terminat ; rămîne să continuăm și să terminăm”⁵⁸. Tot el avea să mai declare că „bărbații de stat ai românilor vor îngriji pentru eliberarea perfectă a patriei române”⁵⁹. În sala de inaugurare a figurat și o hartă cuprinzînd toate provinciile ro-

⁵⁴ Vezi Adrian Stoica, *Legăturile culturale între românii de pe ambele versante ale Carpaților în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în „Marisia”, 6 (1976), p. 365—385 ; Dan Berindei, *Relații culturale între Transilvania și România anilor 1867—1918*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, 6 (1979), p. 181—200 ; mai vezi și Ionel Dîrdală, *Relațiile culturale ale Bucovinei cu celelalte provincii românești*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol””, 18 (1981), p. 281—291.

⁵⁵ Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, 1986, p. 224—250.

⁵⁶ „Românul”, nr. din 25—27 iunie 1867.

⁵⁷ V.A. Urechia, *Actele și serbarea națională a inaugurării societății pentru gramatica și glosarul limbii române*, București, 1867, p. 21.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 15—16.

⁵⁹ „Românul”, din 4 august 1867, p. 649.

mănești, deasupra ei fiind așezat un tablou reprezentînd pe Mihai Viteazul călare, „în proporțiuni gigantice, cu privirea profundă, cu mîna întinsă, arătînd... ce?...“⁶⁰. În cursul sesiunii au avut loc diferite manifestări la care au participat membrii societății veniți de peste hotarele statului; ei aveau să facă aproape cu toții semnificative declarații de adeziune la idealurile naționale. În tot cursul activității ei, Societatea Academică Română avea să-și îndeplinească nu numai funcțiile cultural-științifice, ci și cele naționale⁶¹.

În septembrie 1867 Napoleon III comunica într-o scrisoare domnitorului îngrijorările Vienei față de dezvoltarea „de către un anumit partid“ a „relațiilor cu coreligionarii din Transilvania“⁶², împăratul uitînd că nu legăturile confesionale, ci cele naționale explicau în primul rînd firești legături. Cîteva luni mai tîrziu, Beust cerea lui Bismarck să contribuie la liniștirea agitațiilor „daco-române“ din România,⁶³ și aceleași agitații i s-au imputat lui Dumitru Brătianu cu prilejul unei vizite pe care a făcut-o la Viena, tocmai pentru a mai atenua tensiunile existente⁶⁴. În realitate, agitația continua în atmosfera pe care o crease dualismul. Era o replică firească a unei națiuni care se considera în mod justificat lezată prin înțelegerea austro-ungară.

În toamna anului 1868, Vincențiu Babeș a fost primit de Carol I, căruia i s-a plîns „de apăsările aspre care le suferă românii din Transilvania din partea ungurilor“⁶⁵. Între timp, Alecsandri scria lui Iacob Negruzzi, la 25 noiembrie / 7 decembrie 1868, bucurîndu-se de propunerea ce se făcuse acestuia pentru trimiterea revistei „Convorbiri literare“ în Basarabia. „Frații noștri de peste Prut —

⁶⁰ „Gazeta Transilvaniei“, nr. 65 din 19/31 august 1867, p. 258.

⁶¹ Vezi Dan Berindei, *op. cit.*, p. 272—274. Mai vezi: Vasile Maciu și Vasile Netea, *Unitatea națională în preocupările Academiei Române*, în „Studii“, 19 (1966), nr. 6.

⁶² *Memoriile regelui Carol I...*, vol. III, p. 72—73.

⁶³ N. Corivan, *op. cit.*, p. 226.

⁶⁴ *Memoriile regelui Carol I...*, vol. IV, p. 29.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 62.

remarca el — vor considera această foaie ca o mană de care va profita simțul românismului...⁶⁶.

Căderea de la putere a guvernului liberal radical Nicolae Golescu a fost urmată de o descreștere a tensiunii cu Austro-Ungaria. Guvernele succesoare au adoptat o poziție mai concesivă, fără ca prin aceasta să se renunțe însă, în nici un moment, la drepturile naționale. În schimb, la banchetul care a fost oferit, în ianuarie 1869, lui I. C. Brătianu, Alexandru Papiu Ilarian a evocat fără să ezite, „durerile” românilor transilvăneni, cerînd ca o condiție a propășirii României ca românii „de peste Carpați” să dobîndească „drepturile și egala îndreptățire”⁶⁷. De altfel, cu o lună mai înainte, răspunzînd marchizului Pepoli, unchi al său, care intervenise pe lângă el, în mai multe rînduri, în problema transilvană, domnitorul îi arăta că-și însușise, în parte cel puțin, viziunea națională românească. El cerea schimbarea atitudinii guvernului ungar, deoarece, își motiva el poziția : „Ca prinț constituțional, ales prin vot popular, sînt dator să țin socoteală de opinia publică, pe cîtă vreme e justă”⁶⁸. În toamna anului 1869, întorcîndu-se din călătoria pe care o efectuase în Occident, după căsătoria sa cu Elisabeta de Wied, domnitorul avea să fie întîmpinat cu multă deferență la Pesta, demnitarii Ungariei încercînd probabil să-l atragă pe pozițiile lor, tînăra pereche princiară fiind condusă de baronul Eötvös, ministrul Instrucțiunii publice⁶⁹, dar totodată ea a fost vizitată de deputații români și de „mai mulți publiciști juni români”⁷⁰.

Între timp, tensiunile mai scăzuseră, la aceasta contribuind și sfaturile pe care Bismarck le adresase domnitorului⁷¹. Trimis la Viena, Ludovic Steege a fost primit rece de Beust, dar cu oarecare amabilitate de Andrassy, acesta neuitînd însă să pretindă neamestecul României

⁶⁶ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 364.

⁶⁷ „Românul”, 1869, p. 17 ; cf. Apostol Stan, *op. cit.*, p. 349.

⁶⁸ *Memoriile regelui Carol I al României...*, vol. V, p. 9.

⁶⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 84—85 ; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 587.

⁷⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 84—85.

⁷¹ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 245.

în Transilvania!⁷² Cum bine s-a remarcat, „guvernul de la Viena voia să determine o atitudine pasivă față de chestiunea Transilvaniei, promițind ajutorul său în vederea emancipării de sub suzeranitatea turcească, fără însă a i-l acorda”⁷³. Napoleon III repetase și el sfaturile de bună vecinătate, deoarece, cum scria N. Iorga, în ochii împăratului, „orice tentativă panromânească spre vest... era privită drept atac la adresa Franciei”!⁷⁴ Simțămintele românilor erau însă *aceleași*. În iunie 1869, Vasile Alecsandri scria lui Iosif Vulcan: „...urmați cu curagiu, domnul meu, pe calea pe care ați intrat și fiți bine încredințați că va veni o zi când românii vor recunoaște meritul lucrărilor și sacrificelor ce le faceți în interesul comun”⁷⁵.

În timp ce, în vara anului 1870, Ion Strat dădea asigurări lui Andrassy privind o non-imixtiune oficială a României în viața politică a Transilvaniei⁷⁶, „roșii”, respingînd concesiile conservatoare, nu înțelegeau să renunțe la pozițiile lor în privința afirmării unității naționale a poporului român în ansamblul său. Erau ironizate în oficiosul radical aserțiunile oficiale ungare privind inexistența unei națiuni române în Transilvania,⁷⁷ iar I.C. Brătianu scria despre unitatea națiunii, deși, remarcă el, românii „au fost sfărîmați în mai multe bucăți”⁷⁸. Un an mai târziu, radicalii aveau să susțină cu energie festivitățile organizate în vara anului 1871 la Putna de tinerimea universitară română de pretutindeni în amintirea lui Ștefan cel Mare. De altfel, în mod semnificativ, și moderații din jurul lui Boerescu aveau să sprijine impunătoarea manifestare⁷⁹. Purtător de cuvînt al tinerimii intelectuale române a fost desemnat cu acest prilej Ale-

⁷² Charles Ier, *Chroniques. Actes. Documents*, tomul I, București, 1899, p. 490.

⁷³ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 246.

⁷⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 67.

⁷⁵ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 397.

⁷⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 99.

⁷⁷ „Românul”, 1870, p. 14; cf. Apostol Stan, *op. cit.*, p. 345.

⁷⁸ „Românul”, 1870, p. 431.

⁷⁹ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 363—364.

xandru D. Xenopol, care a pronunțat la mormîntul marelui voievod un discurs rămas memorabil.

Încheierea alianței celor trei împărați în 1872 avea să aibă consecințe negative în privința luptei de eliberare a națiunii române. Calea revoluționară părea a fi pentru o vreme paralizată. Dar, cu toate acestea, prin diferite acțiuni, au fost dezvăluite în continuare simțămintele românilor, fiind evident că în România gîndul desăvîrșirii unității statale a națiunii era departe de a fi abandonat. În 1873, discutînd la Viena cu Andrassy, principele României i-a sugerat să se acorde românilor transilvani drepturile de care beneficiau croații⁸⁰. Dezvelirea, la București, a statuii lui Mihai Viteazul, în mai multe rînduri amînată de guvernul conservator de teama unor manifestații care i-ar fi creat situații dificile cu unele puteri și mai ales cu Imperiul otoman și cu Austro-Ungaria, a prilejuit afirmarea simțămîntelor naționale ale tineretului studios și ale maselor bucureștene. „Ai aflat negreșit că, în fine, s-au făcut în București — scria Vasile Alecsandri lui Iacob Negruzzi, în noiembrie 1874 — inaugurarea statuii lui Mihai Viteazul”⁸¹. Domnitorul a dezvelit statuia. „Inaugurînd acum această statuie — a declarat el cu acest prilej — sînt sigur că timpul de bărbăție n-a trecut și că, în momentul de pericol, România se va scula ca un singur om, spre a împlini ca în trecut datoria sa”⁸². Un an mai tîrziu, festivitățile organizate de autoritățile habsburgice cu ocazia centenarului anexării Bucovinei la Austria, li s-a ripostat printr-o campanie de larg răsunset, omagiindu-se memoria domnului Grigore Ghica, care se arătase ostil cesiunii și care pierise ucis din porunca Porții, doi ani după pierderea Bucovinei, plătind „cu tronul și viața sa... patriotică și românească rezistență contra răpirei frauduloase a scumpei și duioasei noastre Bucovine”⁸³. În mod constant ofi-

⁸⁰ *Memoriile regelui Carol I...*, vol. VII, p. 33; Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 276.

⁸¹ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. X, p. 166.

⁸² Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, p. 375—376.

⁸³ Manifestul Partidului Național Liberal; publicat la 29 septembrie/11 octombrie 1875, în „Alegătorul liber”, 1875, nr. 99, p. 1; cf. Apostol Stan, *op. cit.*, p. 364—365.

ciosul liberalilor radicali a susținut, în anii premergători proclamării independenței, cauza românilor aserviți dominației străine, preconizînd profetic pentru viitor unirea tuturor românilor într-un „trup și-un suflet, supt scutul sîntei republice“⁸⁴.

Mișcarea națională se dezvoltă pe tot întinsul patriei virtuale a românilor. Independența și strîngerea în unice hotare a națiunii nu reprezentau doar năzuințe ale cîtorva patrioți, ci cerințe obiective ale dezvoltării firești a națiunii moderne române. Ecoul profund pe care proclamarea neatîrnării la 9/21 mai 1877 l-a avut în provinciile românești supuse dominației străine și sprijinul uman și material pe care națiunea în ansamblul ei a înțeles să-l dea României în curs de a se elibera⁸⁵, au demonstrat pe deplin un sens implacabil de evoluție istorică. Independența a putut fi cucerită la capătul etapei analizate, dar, totodată, au fost străbătuți pași însemnați în direcția desăvîrșirii unității statale a românilor.

⁸⁴ „Românul“, 1873, p. 305.

⁸⁵ Vezi mai ales Liviu Maior, *Transilvania și războiul pentru independență (1877—1878)*, Cluj-Napoca, 1977.

VIII

DEZVOLTAREA CULTURALĂ

Cultura a reprezentat firesc unul din principalele componente ale proceselor de modernizare. La anumite niveluri, dezvoltarea ei a reflectat într-o mai slabă măsură decalajul întâlnit în alte domenii ale vieții publice între formă și fond. Efortul cultural a cuprins întreaga națiune, deși el s-a vădit neîndoielnic mai eficient la nivelul culturii ce se adresa claselor avute. Un deceniu de existență a societății românești a înregistrat un bilanț pozitiv și totodată de marcantă însemnătate în ansamblul evoluției națiunii pe calea progresului.

Orice mers înainte nu putea fi întemeiat în statul modern decît pe o temeinică instrucțiune a poporului. Cu toate criticile ce i s-au putut aduce, legea instrucțiunii publice din 1864¹ a avut funcția de a oferi o bază fundamentală dezvoltării societății și statului în toate domeniile. Prin articolul 23 al Constituției din 1866 legea era pusă sub semnul unei îndoieli, deoarece se preconiza că „o lege specială va regula tot ce privește învățămîntul public“; cu alte cuvinte, cum s-a scris, „dispoziția nu abroga legea instrucției din 1864, dar autoritatea ei era zdruncinată“². În deceniul următor lui 11/23 februarie 1866, proiectele de modificare a legii n-au lipsit, ele da-

¹ Vezi : Ilie Popescu Teiușan, *Contribuții la studiul legislației școlare românești. Legea instrucției publice din 1864*, București, 1963.

² *Ibidem*, p. 118.

torîndu-i-se lui I. Strat (1866), lui Al. Creţescu (1869), lui P. P. Carp (1870), lui Christian Tell (1872) şi lui Titu Maiorescu (1876)³, fără însă ca ele să se concretizeze şi în întreg răstimpul legea din 1864 a continuat să rămână în vigoare şi să reprezinte baza învăţămîntului public, organizat pe cele trei trepte fixate : primar, secundar şi universitar.

Numărul populaţiei şcolare a crescut într-un mod apreciabil faţă de situaţia existentă la începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului, dacă avem în vedere că, după revoluţia din 1848, în urma reprimării ei, nu se înregistraseră în Ţara Românească decît 8 102 elevi (iar în 1854, doar 5 091 !), în Moldova cifrele fiind atunci şi mai reduse⁴. În ultimii ani ai perioadei analizate se înregistrau însă mai mult de 100 000 de elevi şi studenţi (respectiv 117 575 în anul şcolar 1875—1876 şi 103 397 în anul şcolar 1876—1877)⁵. Cifrele dezvăluiau o neîndoielnică creştere cantitativă, dar în bună măsură era vorba de o „moştenire“ a epocii domnitorului Cuza, puţin îmbunătăţită. Oricum, creşterea populaţiei şcolare corespundea necesităţilor societăţii moderne (pînă în preajma celui dintîi război mondial, de altfel, numărul populaţiei şcolare din România avea să depăşească o jumătate de milion ; este drept, însă, avînd în vedere şi creşterea populaţiei în ansamblul ei !).

Existau critici care apreciau situaţia şcolară din România drept nesatisfăcătoare. Ion Ghica, ocupîndu-se mai ales de prima treaptă a instrucţiunii publice, de şcolile primare, remarcă, în primul rînd, că cifrele oficiale nu reflectau decît parţial realitatea. „După statistica noastră oficială — scria Ghica — numărul copiilor care urmează şcolile primare este de 17 la mia de locuitori, dar în realitate nu trece de 7 sau 8“. Nu toţi elevii, mai ales la sate, ieşeau de pe băncile şcolii cu pregătirea corespunzătoare şi de aceea cei puţini care o aveau

³ *Ibidem*, p. 118—136.

⁴ V. A. Urechiă, *Istoria şcoalelor*, vol. III, Bucureşti 1894, p. 246.

⁵ *Statistica din România. Statistica învăţămîntului pe anul şcolar 1876—1877*, Bucureşti, 1878, p. 2, 21.

„știind să scrie și să citească“ părăseau „plugăria“!⁶ Comparatia ce se putea face cu state având situații demografice apropiate dezvăluia faptul că nivelul de dezvoltare a primei trepte, și cea mai importantă a instrucțiunii publice din România, nu era încă satisfăcător. Față de cei 82 145 elevi români de la începutul celui de-al optulea deceniu al secolului, în Elveția se înregistrau 300 000 elevi, în Olanda 432 000, iar în Belgia 545 000⁷, deși populația României era superioară, ori aproape asemănătoare cifric, cu cea a țărilor menționate. În plus, în statele respective era vorba, în marea majoritate a cazurilor, spre deosebire de situația din România, de elevi care-și încheiau învățătura !

Cu tot decalajul care a continuat să existe, față de țări mai evolute în epocă, atenuat însă față de situații anterioare, deceniul premergător cuceririi statutului de independență a fost caracterizat în domeniul învățămîntului de existența unui temei legislativ de profil, legea instrucțiunii publice din 1864, care a înlesnit dezvoltarea rețelei de învățămînt — de la cel primar la cel universitar — și mai ales a reprezentat o bază de efectuare a unor neîndoielnice ameliorări calitative. Perspectiva istorică a peste un veac relevă deosebita însemnătate a actelor privind domeniul culturii din timpul lui Alexandru Ioan Cuza. Atunci a avut loc constituirea celor două Universități, ca și a unor noi instituții școlare de nivel secundar — teoretic și special — și primar, dar mai ales a fost elaborată legea care a creat premise dezvoltării moderne a instrucțiunii publice. Deceniul 1866—1876 a dus la o consolidare și în parte la o creștere a rețelei de învățămînt constituită în ultima parte a domniei lui Alexandru Ioan Cuza, dar totul s-a efectuat pe temeiul actelor realizate în vremea „domnitorului Unirii“. Pre-cădere însă a avut-o lumea orașelor, care interesa în mod direct burghezia și nu cea a satelor, deși și în această privință unele progrese au fost înregistrate.

⁶ Ion Ghica, *Finanțele 1871*, în *Scrieri economice*, ediția Ion Veverca, vol. II, București, 1937, p. 153.

⁷ *Ibidem*, p. 154.

Constituția din 1866 a făgăduit dezvoltarea pe mai departe a învățămîntului elementar. Articolul 23 anunța că „se vor înființa treptat școli primare în toate comunele României“, mai precizînd în continuare că „învățătura primară va fi obligatorie pentru tinerii români pretutindeni unde se vor afla instituite școli primare“. În realitate, în deceniul următor lui 11/23 februarie 1866, creșterea a rămas relativ neînsemnată. Dacă în anul școlar 1864—1865 se înregistrase o populație școlară în rețeaua de învățămînt elementar de 61 977 elevi la sate și de 23 260 elevi la orașe, în 1877—1878 această populație nu crescuse decît cu circa 12 000 de indivizi : 68 756 elevi la sate și respectiv 28 472 la orașe⁸.

Nu era însă vorba numai de numărul elevilor, ci și de condițiile materiale, în general precare, ce le erau oferite. În (1877—1878) se numărau în județul Iași 35 de școli la 271 sate și, ceea ce era mai grav, în același an școlar n-au fost declarați absolvenți în aceste școli decît 43 de școlari!⁹ Sistemul lancasterian a fost în parte abandonat, monitorii păstrîndu-se numai pentru deprinderea citirii și a scrierii¹⁰. Manualele folosite nu erau totdeauna multumitoare. V. A. Urechia amintea în 1881 de „nămolul de cărți rele“¹¹. Un rol pozitiv l-au avut manualele lui I. Creangă, prin care el a introdus metoda fonetică în învățarea citirii și a scrierii¹². Neîndoielnic că se poate evidenția progresul în privința învățămîntului elementar, caracteristic rămînînd însă faptul că el se constată, mai ales, în mediul urban, unde la sfîrșitul perioadei în discuție era concentrată peste o treime din numărul total al elevilor școlilor primare, ceea ce evident,

⁸ *L'enseignement en Roumanie*, Bucurest, 1900, p. 211.

⁹ M. Ștefan, *Lupta lui Mihai Eminescu pentru promovarea principiilor didactice progresiste*, în „Revista de Pedagogie“, II (1954), nr. 1, p. 39.

¹⁰ I. Cremer, *Primii ani de activitate în învățămînt ai lui I. Creangă*, în „Revista de Pedagogie“, I (1953), nr. 4—5, p. 33.

¹¹ I. Popescu-Teiușan, *Despre primele manuale școlare cu conținut științific în patria noastră*, în „Revista de Pedagogie“, IV (1955), nr. 4, p. 84.

¹² *Din moștenirea pedagogică lăsată de Ion Creangă*, în „Revista de Pedagogie“, I (1953), nr. 4—5, p. 33.

nu corespundea proporțional structurilor demografice ale țării în acea vreme. „Pentru învățământul populațiunei rurale — scria Ion Ghica — care este de aproape patru ori mai numeroasă decât toate celelalte clase împreună, se dă numai 816 000 fr...“, el remarcînd că pentru rețeaua de școli primare urbane erau, în schimb, alocați 1.328 200 fr.¹³.

Problema cadrelor de învățători avea o deosebită însemnătate, de calitate a acestora depinzînd ridicarea nivelului învățământului sătesc. Dacă, cantitativ creșterea n-a fost pe măsura așteptărilor¹⁴, este totuși evident că se tindea, mai ales după și în temeiul legii din 1864, să se depășească treapta relativ simplificatoare și într-adevăr „elementară“ care caracterizase acest învățămînt timp de cîteva decenii după întemeierea sa. La Iași funcționa din 1855 „institutul preparandal“, devenit școală „normală“. Dacă în anul școlar 1863—1864 școala număra 21 de elevi, în 1871 se înregistrau peste 100, majoritatea interni¹⁵. Dar, după crearea la București a unei școli normale, în 1867, cu o primă serie de 77 de elevi (în 1871 efectivul elevilor era de 120 !), noua instituție s-a impus pe primul loc, deoarece, în primul rînd, elevii urmau cursurile ei timp de trei ani în loc de doi ca în cea de la Iași — în 1876 conducerea școlii preconiza chiar trecerea la patru și chiar la cinci ani de studii ! — și, în al doilea rînd, deoarece numărul materiilor predate aici era mai mare¹⁶. În 1871 se constata, de exemplu, că la Iași nu se predă, ca la școala din București, geometria și dreptul, remarcîndu-se și faptul că în fosta capitală a Moldovei profesorii cumulau predarea mai multor cursuri, în timp ce la școala din București „fiecare curs și-are

¹³ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 150.

¹⁴ Un biograf străin al lui Carol I aprecia că în 1866 numărul școlilor sătești însuma cifra de 1 300, dar că ele activau în localuri necorespunzătoare (Paul Lindenberg, *König Karl von Rumänien*, Berlin, 1906, p. 85).

¹⁵ Ion Cojocaru, *Școlile tehnice-profesionale și de specialitate din statul român (1864—1918)*, București, 1971, p. 150. Mai vezi pentru școlile normale S.R. Formac, *Învățământul normal din România*, București, 1926.

¹⁶ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 146—147.

profesorul său¹⁷. În acel an se predau în această din urmă instituție pedagogia, limba română, stil și istorie, aritmetica, științele naturale, agronomia, igiena, caligrafia, muzica, exercițiile militare și gimnastica¹⁸. În 1870 o școală normală de trei ani a fost organizată la Craiova, iar în 1874 una similară la Turnu Măgurele¹⁹, în 1877 se va crea școala normală „Traian” de la Turnu Severin²⁰. Alte două școli normale, organizate de consiliile județene respective, au funcționat la Tîrgu Jiu și la Caracal²¹.

Intelectualii lucizi ai epocii au înțeles deosebita însemnătate a pregătirii învățătorilor, considerați, pe drept cuvînt, a fi temeiul instruirii națiunii. De aceea, constituită în toamna anului 1866, Societatea pentru învățătura poporului român a creat prin mijloacele sale patru școli pedagogice, prima, din 1868, la Ploiești (cu o durată a cursurilor de doi ani, iar apoi, din 1871—1872, de trei ani) și celelalte la București, Focșani și Birlad²². Inițiativa a fost salutată într-un mesaj domnesc din 15/27 noiembrie, în care era menționată „lăudabila inițiativă a cetățenilor” privind deschiderea școlilor normale și se evidenția că în privința școlilor primare „sacrificiile ce aduce o țară nu sînt niciodată prea mari”²³.

Instrucțiunea primară se adresa și fetelor; de aceea, s-a pus firesc problema calificării învățătoarelor, pregătite pînă atunci în afara școlilor publice. În 1868, la propunerea lui Aaron Florian, au fost organizate cursuri de vară destinate învățătoarelor²⁴. Aceste cursuri au reprezentat doar o primă etapă, deoarece s-a trecut, apoi, la constituirea unor școli pedagogice destinate în mod ex-

¹⁷ *Ibidem*, p. 151.

¹⁸ *Ibidem*, p. 148. Pentru școala din Craiova vezi Lilovia Bușe, Ion Popa și Elena Murărescu, *Monografia liceului pedagogic din Craiova, 1870—1970*, Craiova, 1970.

¹⁹ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 152—153, 154.

²⁰ *Ibidem*, p. 154.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 155—157. Vezi și Mircea Ștefan, *Începuturile Societății pentru învățătura poporului român*, București, 1967.

²³ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București, 1909, p. 132.

²⁴ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 158—159.

pres formării viitoarelor învățătoare : școlile centrale, al căror număr în 1873 ajunsese la șase ²⁵.

Neîndoielnic, învățămîntului mediu i s-a acordat o deosebită atenție, el corespunzînd în măsura cea mai mare intereselor de afirmare ale burghezilor, dar și necesităților constituirii și dezvoltării moderne a societății din România. Dacă numărul elevilor școlilor medii era de 3 390 în anul școlar 1864—1865, el a atins în anul școlar 1877—1878 cifra de 8 081 ²⁶, progresul fiind categoric. În anul școlar 1876—1877 în România ființau șapte licee, 19 gimnazii de băieți și nouă școli secundare de fete ; la acestea se adăugau școlile speciale și cele normale mai înainte amintite ²⁷. A crescut și numărul membrilor corpului didactic al școlilor de nivel mediu. De la 315 profesori din anul școlar 1864—1865 s-a ajuns în anul școlar 1877—1878 la 576 profesori ²⁸. Înmulțirea numărului de elevi și de profesori, într-o proporție care însă nu putea fi remarcată și în învățămîntul elementar, se datora și atenției acordate de stat acestei trepte a instrucțiunii publice. În orice caz, numărul școlilor secundare a ajuns să fie dublu în anul școlar 1877—1878 față de cel din 1864—1865 ²⁹ și în răstimpul 1864—1876 au fost create 17 gimnazii noi ³⁰.

În privința învățămîntului secundar teoretic, ca și în privința școlilor normale progresul era deci evident. Perfecțiunea era însă departe de a fi fost atinsă. Nu erau manuale îndestulătoare sau unele dintre ele nu erau decît niște plagiate sau compilații din literatura didactică străină, cărora îndeobște li se adăugau... erori ³¹ ; nici profesorii nu erau totdeauna la înălțimea misiunii lor și nici condițiile materiale nu erau ideale, situație ce va fi aspru criticată de „Contemporanul“, începînd din 1881. În ceea

²⁵ Ibidem, p. 159.

²⁶ *L'enseignement public en Roumanie...*, p. 220.

²⁷ *Statistica din România. Statistica învățămîntului pe anul școlar 1876—1877...*, p. 21.

²⁸ *L'enseignement public en Roumanie*, p. 220.

²⁹ Ibidem, p. 219—220.

³⁰ *Statistica din România. Statistica învățămîntului pe anul școlar 1876—1877...*, p. 11.

³¹ Vezi și I. Popescu-Teiușan, *Despre primele manuale*, p. 76—84.

ce priveau modalitățile de constituire a școlii secundare, nu erau departe de adevăr și pentru această perioadă observațiile pe care le-a făcut, ceva mai târziu, P. Rășcanu : „...Nu era local : se va instala în vreo cameră de școală primară, de la primărie, ori de la prefectură ; nu erau profesori : erau inginerul județului, medicul comunei, un institutor sau doi, vreun judecător sau avocat... iată corpul profesoral ; ca mobilier, se va împrumuta de la școala primară... și iată gimnaziul gata...”³². În realitate, pentru gimnaziile și școlile secundare de fete se aloca anual aproape un milion de lei, deci o sumă superioară în orice caz celei atribuite învățământului primar sătesc !³³ Dar față de trebuințele de dezvoltare ale acestei trepte a instrucțiunii publice, neîndoielnic că suma nu era îndestulătoare și că în străduința evidentă de a se atinge cât mai grabnic un proces simțitor improvizația își făcea uneori locul. Oricum, progresul se realiza, și decantarea „sechelelor” avea și ea să se producă, învățământul secundar teoretic din România avînd să se afirme, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, la nivelul țărilor înaintate ale vremii. În eforturile ce se făceau pentru a se ridica nivelul instrucțiunii, merită a fi evidențiat că la 1/13 decembrie 1869 a fost pus în vigoare, printr-un decret, un regulament referitor la „examele generale” la licee³⁴.

Modernizarea implica dezvoltarea instrucțiunii practice. Necesitatea era resimțită la nivelul cercurilor conducătoare. „...învățământul să fie îndreptat mai mult către carierele productive și studiile fecunde”, se remarcă într-un mesaj domnesc din toamna anului 1870³⁵. Mai concret se exprima Ion Ghica, el însuși unul dintre economiștii de seamă ai epocii. „Lipsa de școli — scria el — face ca la noi lucrătorii dulgheri, zidari, cavafi, croitori, să fie astăzi ceea ce erau acum o sută de ani, dulgherul

³² Gr. Tăbăcaru și C. Moscu, *Istoria pedagogiei românești*, București, 1929, p. 227—228.

³³ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 150.

³⁴ Ioan M. Bujoreanu, *Colecțiune de legiuirile României vechi și noi*, București, 1873, p. 1823—1832.

³⁵ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 223.

leagă și astăzi căpriorul cu piroane, zidarul nu are nici o cunoștință despre proprietățile deosebitelor feluri de var, tăbăcarul nu are cea mai mică idee de perfecționările ce a luat industria argăsitului peilor“³⁶.

Existau din perioada precedentă instituții de acest profil. La București, elevii școlii de arte și meserii fuseseră trecuți la Arsenalul armatei, dar în 1870 școala a fost revigorată; se primeau absolvenți ai școlilor primare pentru minimum patru ani de studii în atelierele de fierărie, lemnărie și pietrărie³⁷. Între 1870 și 1877 școala a fost frecventată de 144 elevi, din care însă doar 29 au absolvit cursurile³⁸. La Iași funcționa o școală similară ca nivel, care confecționa — inclusiv prin turnare — instrumente și piese de mașini agricole³⁹. Ion Ionescu de la Brad constata că „vărsătoria școalei face piesele turnate de la cele mai mici pînă la cele mai mari“⁴⁰.

În temeiul legii instrucțiunii publice din 1864, care prevăzuse înființarea de școli avînd ca scop învățarea „unei arte sau profesiuni“⁴¹, această categorie de instituții de învățămînt se dezvoltase. Au fost create vreo 20 de școli de meserii, dintre care, în afara celor de la București și Iași, de mai înainte existente, s-au dovedit a fi viabile cele din Craiova, Galați și Roman⁴². A existat și categoria unor școli inferioare de meserii, cum a fost cea creată la 8/20 februarie 1870 la Iași — școală comunală de meserii — în cadrul căreia învățau, în 1872, 42 de elevi, instruiți de șase maiștri; peste patru ani se înregistrau 70 de elevi, care în afara practicii de atelier studiau contabilitatea și chiar și o limbă străină⁴³. În

³⁶ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 155.

³⁷ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 62.

³⁸ *Ibidem*, p. 62—63.

³⁹ *Ibidem*, p. 52 și urm.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 55.

⁴¹ F. Marin, *Despre învățămîntul științific în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în România*, în „Studii“, III (1950), nr. 4, p. 131.

⁴² Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 27; Ion Sterian, *Învățămîntul tehnic, mediu și inferior în școlile de meserii*, în volumul *Societatea politehnică din România, semicentenarul 1881—1931*, vol. III, București, 1931, p. 337—340.

⁴³ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 32.

mod semnificativ, au apărut în epocă și școli destinate tinerelor fete, constituite mai ales prin inițiativa unor comitete locale, ceea ce dezvăluia „interesul public în această problemă. Un „comitet industrial“ a organizat la Huși, la 1/13 septembrie 1868, o școală de croitorie⁴⁴; doi ani mai târziu, în tipografia „Junimei“ s-a publicat un regulament al școlii profesionale de fete din Iași. Elevele făceau o variată practică de atelier — fabricarea florilor (artificiale), „lucrarea părului“, cusături și împletituri — timp de patru ani, iar în ultima clasă învățau și contabilitatea, desenul și o limbă străină⁴⁵.

Învățământul comercial s-a întemeiat în epocă tot pe legea din 1864, care prevedea crearea de școli de acest tip cu o durată de scolarizare de patru ani. Cele dintii școli de acest fel au fost organizate, încă din 1864, la București și la Galați, ele existând deci la începutul deceniului care ne interesează⁴⁶. Între 1864 și 1870 cursurile erau predate în cadrul școlii de la București de șapte profesori; tot aici se țineau în 1867 cursuri serale pentru vânzătorii din magazinele capitalei⁴⁷. La Galați, școala — care purta numele lui Alexandru Ioan I — număra 62 de elevi⁴⁸; interesant era și faptul că în 1868 erau invitați să asiste la cursuri și comercianții „de toate clasele“, bancherii din localități și diferiți funcționari⁴⁹, fiind deci vorba, la nivelul epocii, de o adevărată acțiune de „reciclare“. Materiile ce se predau asigurau un cert nivel „european“ acestei categorii de învățământ: limba română, aritmetica, elemente de geometrie, contabilitatea, istoria, geografia comercială, noțiuni de fizică și mecanică, studiul mărfurilor, corespon-

⁴⁴ *Ibidem*, p. 41.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 41—42.

⁴⁶ Vezi N.I. Idieru, *Istoria învățământului nostru comercial (până în 1906)*, București, 1906; I.A. Costinesco, *L'enseignement commercial en Roumanie*, București, 1931; I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 133—144; *Istoria învățământului din România*, București, 1971, p. 251—253; V. Malinschi, *Din trecutul învățământului economic*, București, 1978, p. 49—51, 59; Vasile Bozga și Iuliana Gherman, *Începuturile și dezvoltarea învățământului economic românesc, până la 1877*, în „Revista de Istorie“, 36 (1983), nr. 10, p. 977—988.

⁴⁷ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 134.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 137.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 137—138.

dență comercială, drept administrativ, drept comercial și maritim, economie politică, desen, caligrafie, studiul limbilor străine⁵⁰; este drept însă că lipsa de profesori stăvilea parțial aplicarea concretă a acestei judicioase programe de învățământ⁵¹.

Cea de-a treia școală comercială — în afara cursurilor comerciale ce se mai făceau în cadrul școlii armene din Iași — a fost cea înființată la Brăila, care a fost creată la 20 august/1 septembrie 1871⁵². În 1872, școala, în cadrul căreia predau șapte profesori, avea un număr de 35 de elevi⁵³. Cea de-a patra școală comercială a fost înființată în 1874 la Ploiești, după inițiala ei funcționare din 1872 sub forma unui „curs comercial”⁵⁴. În sfârșit, au mai fost create, în deceniul analizat, școli cu profil comercial la Buzău și Alexandria⁵⁵; școala cerută a fi înființată încă din 1870 de craioveni n-a fost constituită decât în toamna anului 1877⁵⁶. În legătură cu existența școlilor comerciale, și dezvăluind un evident interes în această direcție, a apărut în 1876 la București primul manual de contabilitate, *Contabilitatea în partidă dublă*, elaborat de profesorul de la școala comercială din capitală, Th. Ștefănescu⁵⁷.

Tot în temeiul legii din 1864 au fost create în 1867 două școli-ferme de agricultură, cea dintâi la Galata, lângă Iași, și cealaltă la Balta Verde, lângă Craiova⁵⁸. La Galata, școala, înzestrată cu 300 de pogoane, număra 28 de elevi în 1868, iar în anul 1869: 33 de elevi⁵⁹. Ca și

⁵⁰ V. Malinski, *op. cit.*, p. 50; I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 134.

⁵¹ V. Malinski, *op. cit.*, p. 50.

⁵² Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 137.

⁵³ *Ibidem*, p. 139; Const. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi*, București, 1968, p. 215—216.

⁵⁴ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 141.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 141—142.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 140.

⁵⁷ *Istoria învățămîntului din România*, p. 252.

⁵⁸ Vezi Gh. Cristea, *Contribuții la istoria învățămîntului din România. Școala de la Balta Verde — Craiova (1867—1872)*. *Rolul lui Ion Ionescu de la Brad în înființarea ei*, în „Studii”, XVIII (1965), nr. 2, p. 293—322.

⁵⁹ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 77—78.

școala de la Balta Verde, a fost însă desființată înaintea expirării deceniului analizat⁶⁰. Școala de la Balta Verde a beneficiat și ea de 300 de pogoane, dar în teren inundabil. În 1869 erau instruiți aici 21 de elevi. Se cultivau cereale, exista o grădină de legume, alta de pomi roditori, o grădină de ornament „în stil englez“, o stupină și ateliere de confecționare a instrumentelor agricole⁶¹. În 1872 a fost desființată⁶². Efemeră a fost și ferma-model de la Brad, lângă Roman, creată de agronomul Ion Ionescu cu sprijinul statului⁶³. *sc. Agr. 2*

Neîntrerupt a funcționat școala de agricultură de la⁷ Pantelimon — denumită în anii 1862—1867 școală națională de agricultură, iar apoi școala centrală de agricultură și silvicultură — doar că 1869 a fost strămutată la Herăstrău⁶⁴. În cadrul acestei instituții funcționa școala agricolă, ferma-model și atelierul (care încă din martie 1865 avusese de vânzare 70 de pluguri confecționate de elevi)⁶⁵. În cadrul fermei-model existau animale de rasă (vacă, cai, porci și oi)⁶⁶. În 1866 directorul școlii — P. S. Aurelian — distribuia grâu de sământă locuitorilor comunei Pantelimon⁶⁷. Exista și o stupărie, și în 1869 se proiectase, fapt semnificativ, constituirea unei școli de conducători de locomobile, treerătoare și mașini cu abur⁶⁸. Silvicultura, horticultura și viticultura, ca și sericicultura intrau, de asemenea, printre preocupările instituției⁶⁹. În ceea ce privește nivelul de învățământ, acesta era de grad secundar, accentul punându-se pe agricultură și silvicultură, fără a se neglija mecanica și horticultura⁷⁰. În 1876—1877 nouă profesori instruiău 119 elevi; important era faptul că la secția de mecanică se

⁶⁰ *Ibidem*, p. 78.

⁶¹ *Ibidem*, p. 77.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, p. 89—90; vezi Ion Ionescu, *Agricultura română de la Bradu, Roman, 1886*.

⁶⁴ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 102 și urm.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 104.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 105.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 107.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 102—110.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 108.

înregistrau 47 de elevi, aproape tot atîția cît cei de la secția de agricultură și silvicultură (52 !)⁷¹.

Existînd ca preocupare încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, în 1867 s-a reînființat o școală de conducători pentru construirea de poduri și șosele⁷². În 1876—1877, depinzînd de Ministerul Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor publice, această școală avea șase profesori și 52 de elevi⁷³. Printre cursurile ei se pot aminti: topografia, trigonometria, geometria analitică și descriptivă, fizica, mecanica, chimia, hidraulica, poduri și șosele, contabilitatea, arhitectura și desenul⁷⁴. Era de fapt o școală tehnică superioară în embrion. Prin decretul din 30 decembrie 1867/11 ianuarie 1868 i se dăduse titlatura de Școala națională de poduri, șosele și mine, cu o durată de studii de cinci ani și cu două secții, din care a funcționat doar cea de poduri și șosele, iar cursurile nu durau efectiv cinci ani⁷⁵. Printre primii absolvenți ai școlii din 1871 s-a numărat și Ion Mincu⁷⁶.

Conservatorul de muzică și declamație din București, creat în 1864, și-a continuat activitatea; în 1872 avea un număr de 176 elevi⁷⁷. Cu doi ani mai înainte, directorul său Alexandru Flechtenmacher raporta că nouă din elevii instituției sale fuseseră primiți în clasele superioare ale conservatoarelor din Paris, Viena, Milano, Napoli și Leipzig, ceea ce evidenția calitatea celor în cauză, dar și a instrucțiunii pe care o primiseră⁷⁸. Mai vechi decît cel bucureștean, Conservatorul ieșean a trecut totuși printr-un moment de criză, fiind chiar temporar

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Vezi A.A. Beleş, *O sută de ani de la înființarea Școlii naționale de poduri și șosele*, în „Buletinul Științific al Institutului de Construcții București”, 11 (1968), nr. 1, p. 9—16; Vasile Nicolau, *Istoricul Institutului de construcții. O sută de ani de la înființarea Școlii naționale de poduri și șosele*, în „Buletinul Științific al Institutului de Construcții București”, 11 (1968), nr. 1, p. 17—30.

⁷³ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 188.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 187—188.

⁷⁵ *Istoria învățămîntului din România*, p. 170.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 205.

⁷⁸ *Istoria învățămîntului în România*, p. 234.

desființat; în toamna anului 1876, cînd și-a redeschis porțile, au fost admiși 121 de elevi și eleve⁷⁹. Încă din 1860, fusese organizată la Iași Școala de belle arte. Lu-crînd în cadrul a două secții, cea „elementară“, cu două clase, și cea „academică“, instituția aceasta de învățămînt artistic nu număra mai mult de 27 de elevi în 1872⁸⁰. Asupra lui G. Panaiteanu-Bardasare cădeau cele mai grele sarcini didactice (nu mai puțin de 36 de ore în 1877 față de 13 1/2 ore ceilalți patru profesori împreună!)⁸¹. La București școala similară a fost creată în toamna anului 1864. În 1876 cei 23 de elevi ai școlii erau împărțiți între cele două secții, cea de pictură și cea de sculptură⁸².

La 7/19 decembrie 1874 în școlile publice a fost introdusă „instrucția militară obligatorie“⁸³, măsură menită a înlesni pregătirea militară a cetățenilor, în condițiile în care o confruntare pe cîmpul de luptă părea a fi inevitabilă pentru a se dobîndi schimbarea statutului internațional al țării. În ceea ce a privit învățămîntul militar propriu-zis, deceniul analizat relevă o constantă preocupare pentru constituirea și îmbunătățirea sa. Este însă drept că și în acest caz s-a lucrat „în structura organizatorică de ansamblu dată de Al. I. Cuza“⁸⁴. În acțiunile de reorganizare — reflectate și în legile militare din 1868 și 1872 — s-a ținut seama de tradițiile țării, dar, evident, s-a utilizat experiența din acest domeniu a Franței și a Germaniei. Pînă în 1872 Școala militară a funcționat la Iași, cu o durată a cursurilor de patru, iar apoi de cinci ani⁸⁵; din 1872 s-a reînființat școala militară de infanterie și cavalerie de la București, școala de la Iași devenind o școală pregătitoare pentru cea dintîi — Școala fiilor de militari⁸⁶. Școlii militare de la București

⁷⁹ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 245.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 220.

⁸¹ *Ibidem*, p. 222.

⁸² *Ibidem*, p. 224.

⁸³ „Monitorul oastei“, 1874, p. 1049.

⁸⁴ Dumitru Atanasiu, Victor Atanasiu, Gheorghe Eftimescu, Niculae Niculae, *Contribuții la istoria învățămîntului militar din România. Perioada 1830—1900*, București, 1972, p. 52.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 53, 58.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 58.

i s-a adăugat o secție specială pentru formarea ofițerilor de artilerie și de geniu⁸⁷. În 1873—1874 era în funcțiune și o Școală specială de cavalerie⁸⁸.

Din toamna anului 1875 a fost creată o Școală pregătitoare pentru gradele de subofițeri și caporali, cu o durată a cursurilor de un an, primindu-se câte opt soldați de fiecare regiment; se avea în vedere nu numai pregătirea de subofițeri valoroși, dar se și oferea acestora perspectiva de a deveni ofițeri⁸⁹. În 1866 fusese desființată Școala normală de scrimă, gimnastică și tragere la țintă; în schimb, în 1875 vor fi create școli de scrimă pe lângă unități⁹⁰. Existau apoi, înființate din 1866, școli regimentare (care, potrivit legii din 1872, urmau să ajute la completarea instrucțiunii primare și — într-un al doilea timp — să formeze caporali și sergenți)⁹¹. În anii 1867—1868 au funcționat și câte un „batalion model“ și un „escadron model“⁹². De asemenea, s-a avut în vedere și situația ofițerilor lipsiți de studiile necesare, pentru care s-a organizat, în 1871, un curs special pe o durată de un an (în toamna 1871 au fost trimiși la acest curs 47 de sublocotenenți)⁹³. În linii generale, învățământul militar a marcat evidente progrese, nu numai în cadrul procesului general de modernizare, dar și în condițiile în care era așteptată o inevitabilă confruntare hotărâtoare pe câmpul de luptă.

Au mai existat în epocă și alte școli speciale, cum au fost cele destinate a forma moașele⁹⁴, apoi școala de medicină veterinară, creată în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, în care în 1871 se formau 34 elevi veterinari, pentru ca spre sfârșitul deceniului numărul lor să fie ceva mai scăzut⁹⁵, ori „școala de științe politice“.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 61.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 62—63.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 52, 63.

⁹¹ *Ibidem*, p. 52, 57.

⁹² *Ibidem*, p. 55.

⁹³ *Ibidem*, p. 55—56.

⁹⁴ Ion Cojocaru, *op. cit.*, p. 233.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 126—128.

particulară, inițiată în octombrie 1871 de cîțiva juriști, cu cursuri de trei ani și cu destinația de a pregăti tineri pentru a ocupa posturi în administrație, justiție, finanțe sau în comerț⁹⁶. În sfîrșit, merită a fi menționat și proiectul lui Grigore Manu, în acea vreme director general al Arhivelor Statului, de a crea o adevărată școală de arhivistică cu o durată de trei ani⁹⁷.

Învățămîntul cu caracter special se adresa în epocă tinerilor aflați pe prima și a doua treaptă de învățămînt, dar, în parte, atingea și nivelul treptei a treia de învățămînt superior. Nu întîmplător unele dintre aceste școli — Școala națională de poduri și șosele sau Școala de medicină veterinară au reprezentat nuclee ale unor viitoare instituții de învățămînt superior. Mai este de remarcat că școlile secundare de profil teoretic continuau să se impună pe primul loc în învățămîntul mediu. În anul școlar 1876—1877, școlile speciale înregistrau 1 322 elevi față de cei circa 5 000 de elevi ai școlilor medii teoretice, la care se mai adăugau și 3 000 de seminariști. În anii 1864—1877 s-a dezvoltat deci în mod simțitor învățămîntul mediu, dar cu precădere cel teoretic și nu cel de natură tehnică; este drept că pentru burghezie cele mai atractive erau cursurile gimnaziilor și liceelor teoretice.

Învățămîntul superior, ultima treaptă a sistemului de învățămînt pus în vigoare în 1864, a înregistrat progrese mai reduse decît învățămîntul secundar. Universitatea din Iași organizată în 1860 cu trei facultăți : Drept, Litere (Filozofie), Științe și cea din București, creată în 1864, cu același profil nu înregistrează decît o singură modificare, adăugirea la Universitatea din București, printr-un decret din 1867, a Facultății de Medicină⁹⁸, rezultată din reorganizarea și dezvoltarea Școlii naționale de medicină a lui Carol Davila și intrată în activitate în 1869. Numărul studenților a rămas, de asemenea, relativ redus, con-

⁹⁶ *Ibidem*, p. 234.

⁹⁷ Const. Moisil, *Din istoria Școlii de arhivistică*, în „Hrisovul“, I (1941), p. 15—19. Din 1869 a datat și *Regulament pentru organizarea serviciului arhivelor* (Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 2 074—2 076).

⁹⁸ *Ibidem*, p. 1 092.

tinuându-se o stare de fapt din vremea lui Alexandru Ioan Cuza, cînd, la începutul anului 1863, 400 de tineri români urmau studii superioare numai în Franța (pe lângă alți 500 care urmau studii secundare)⁹⁹, în timp ce în 1864—1865 numărul studenților la cele două Universități românești nu depășea decît cu puțin cifra de 200!¹⁰⁰ Neîndoielnic, însă, că anumite ameliorări ale situației învățămîntului superior se puteau constata, mai ales spre sfîrșitul deceniului în cauză. În anul școlar 1876—1877, în cele șapte facultăți se înregistrau 569 studenți și 63 cadre didactice¹⁰¹. În perioada 1864—1878, dacă nu vor fi decît șapte absolvenți ai Facultății de Științe și 10 ai celor de Litere, iar primii doctori ai Facultății de Medicină Bucureștene vor fi înregistrați doar în 1875, în schimb, 167 de studenți aveau să absolve în aceeași etapă una din cele două facultăți de Drept¹⁰². În general, universitățile trăiau „cu mijloace reduse și cu o activitate înceată”, cu laboratoare sărăcicioase — facultățile de Științe și cea de Medicină —, adăugîndu-se la aceasta și faptul că lecțiile de științe exacte se vedeau a fi mai ales simple „exerciții de oratorie cu creta în mînă”¹⁰³, dar străduința pentru ameliorarea stării de fapt erau și ele constatate. Între altele, în încercarea unei reglementări mai temeinice a funcționării lor, facultățile bucureștene au fost dotate cu regulamente¹⁰⁴.

Cercurile conducătoare erau conștiente de deficiențele existente, ca și de progresele ce începeau să se constate. Într-o cuvîntare ținută la deschiderea Universității din București, la 14/26 decembrie 1869, domnitorul remarcă: „Facultatea de Drept produce deja efectele cele mai multumitoare; sper că și celelalte Facultăți, dezvoltîndu-se și completîndu-se treptat, nu vor întîrzia a produce ace-

⁹⁹ „Gazeta Transilvaniei”, XXVI (1863), p. 32.

¹⁰⁰ „Anuarul General al Instrucțiunii Publice”, 1864—1865, p. 238—239, 240—241.

¹⁰¹ *Statistica din România. Statistica învățămîntului pe anul școlar 1876—1877...*, p. 19.

¹⁰² *L'enseignement en Roumanie...*, p. 226—227.

¹⁰³ F. Marin, *op. cit.*, p. 131, 134.

¹⁰⁴ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 835—1 840.

leăși rezultate“¹⁰⁵. Lucidul Ion Ghica făcea doi ani mai târziu observații judicioase: „...părinții și tinerii judecă foarte aspru învățămîntul ce se dă în facultățile noastre; toți cei care au mijloace se duc de urmează universitățile Germaniei și Franței; pînă acum facultatea de jură singură a dat cîțiva elevi de merit...”¹⁰⁶. Cu toate acestea, învățămîntul superior marca progrese, și aceasta mai ales o dată cu intrarea în funcțiune la catedre a unor cadre mai corespunzătoare în toate domeniile! Neîndoielnic că mai existau și „sechele” ale oricărui început, profesori care nu erau corespunzători, mai ales într-un moment în care România modernă avea nevoie grabnică de cadre pentru întregul aparat al statului și pentru instituțiile ce se constituiau și se dezvoltau, dar orice instituție culturală trece printr-un proces de maturizare și în privința celor două universități românești acesta a fost evident. „Calitatea” învățămîntului superior s-a îmbunătățit de la an la an, în așa măsură încît spre sfîrșitul secolului mii de studenți se vor putea forma în cadrul universităților de la București și Iași. Temeiurile acestei dezvoltări au fost puse în etapa cuprinsă între Unire și Independență.

Deceniul premergător cuceririi independenței României a fost caracterizat prin realizarea de noi progrese în domeniul științei. Știința modernă românească nu poate fi considerată încă deplin instaurată în toate domeniile în 1877, dar izbitoare rămîne *măsura* în care, într-un sector ori altul al științei, au fost înregistrate afirmări la nivelul țărilor înaintate ale epocii¹⁰⁷. Era vorba de constituirea bazelor științifice naționale menite a înlesni, pe acest plan, în etapele următoare, dezvoltarea „europeană” a științei românești. Sprijinul statului s-a manifestat încă relativ, din lipsa de mijloace, dar și din lipsa de înțelegere sau interes; chiar și reprezentanții politici ai burgheziei, mai ales ai burgheziei comerciale, n-au fost unanimi sprijinitori ai progresului științific. Progresul și-a făcut însă obiectiv și neconținut loc. Oameni de

¹⁰⁵ Carol I, *op. cit.*, tomul I, p. 200.

¹⁰⁶ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 159.

¹⁰⁷ Vezi și I.M. Ștefan și Edmond Nicolau, *Scurtă istorie a creației științifice și tehnice românești*, București, 1981.

știință, și printre ei chiar personalități de marcă, s-au ridicat și s-au afirmat în diverse sectoare ale vieții științifice.

Dacă în domeniul matematicii și al astronomiei afirmarea europeană avea să se facă în 1878 prin Spiru Haret, care și-a susținut la 18/30 ianuarie vestita sa teză de doctorat *Sur l'invariabilité des grandes axes des orbites planétaires*¹⁰⁸ — deși nu trebuie uitate nici studiile de matematici ale lui Emanuel Bacaloglu publicate încă din 1859 în „Zeitschrift für Mathematik und Physik“¹⁰⁹ — în schimb, în cel al științelor fizico-chimice și în cel al științelor naturii Emanoil Bacaloglu¹¹⁰, Grigore Ștefănescu¹¹¹, Dimitrie Brândză¹¹² la București (ultimul începîndu-și activitatea universitară în capitala Moldovei) și Grigore Cobălcescu¹¹³ la Iași au elaborat unele studii, importante față de nivelul de dezvoltare al țării din acea vreme, dar au și contribuit prin aceasta la alinierea ei europeană. „Pentru timpurile în care trăim — arăta Bacaloglu — știința, ale cărei verități și principii au dat naștere la toate acele fecunde și binefăcătoare aplicațiuni prin care omul a putut răspunde la aspirațiile sale, este, fără contradicere, lumina conducătoare a oricărei lucrări, a oricărui progres“¹¹⁴.

¹⁰⁸ Șt. Andonie, *Istoria matematicii în România*, vol. I, București, 1965, p. 215; Constantin Dinu, *Spiru Haret*, București, 1970, p. 6; S. Orăscu, *Spiru Haret*, București, 1976, p. 21—26.

¹⁰⁹ Emanuel Bacaloglu (1830—1891), București, 1956, p. 25—26; mai vezi Florica Câmpan, *Note biografice în legătură cu activitatea matematică a lui Emanoil Bacaloglu*, București, 1940.

¹¹⁰ Vezi: *Ibidem*, passim; C.I. Istrati, *Biografia și lucrările lui Emanuel Bacaloglu*, București, 1896.

¹¹¹ Vezi *Jubileul de 40 de ani de profesorat al d-lui Gregoriu Ștefănescu, 18 noiembrie 1904*, București, 1904; N. Iorga, *Oameni care au fost*, vol. I, București, 1934, p. 439—441.

¹¹² Zach. C. Panțu, *Viața și operele doctorului Dimitrie Brândză, 1846—1895*, București, 1928; N. Iorga, *Oameni care au fost*, vol. III, București, 1936, p. 455—456; *Dimitrie Brândză (1846—1895)*, București, 1956.

¹¹³ Sava Athanasiu, *Grigore Cobălcescu. O pagină din istoria științelor în România*, București, 1902; M. Savul, *Grigore Cobălcescu, în Contribuții la istoria dezvoltării Universității „Al. I. Cuza“ din Iași. 1860—1960*, vol. II, București, 1960, p. 119—125.

¹¹⁴ „Românul“ din 11—12 noiembrie 1868; *Istoria gândirii sociale și filozofice în România*, București, 1964, p. 257.

Ca și Bacaloglu, Grigore Ștefănescu — care s-a arătat un reprezentant al materialismului în științele naturii — a considerat de datoria sa să acorde întreaga atenție popularizării științei, mijloc de înlăturare a neștiinței și a obscurantismului în rîndurile națiunii. Împreună cu P. S. Aurelian el a scos — din 1870 și pînă în 1882 — „Revista științifică“. Darwinist, Ștefănescu cerea ca pe om „cu facla științei în mînă să-l așezăm acolo unde natura l-a pus, în fruntea animalelor celor mai superioare“¹¹⁵. Tot el a apărut cu luciditate pozițiile științei. „Religiunea și știința — scria el — sînt două tărîmuri cu totul opuse; religiunea ne zice oarecum *credeți și nu cercetați*; știința ne zice *nu credeți decît după ce veți cerceta*“¹¹⁶.

Lui Dimitrie Brîndză, care, în 1866, la 21 de ani, a obținut catedra de botanică și zoologie de la Universitatea din Iași, pentru a se transfera apoi în 1874 la București, i s-a acordat în 1869 titlul de laureat al Facultății de Medicină de la Paris (unde, de altfel, obținuse licența în științe naturale — 1866 — și doctoratul în medicină — 1869)¹¹⁷. Un loc aparte printre oamenii de știință ai epocii l-a avut și Ștefan C. Michăilescu care, deși n-a ocupat vreo catedră universitară, a desfășurat o activitate intensă și variată, mai ales în domeniul propagării diferitelor ramuri ale științelor, el sîtuindu-se pe pozițiile unui om de știință militant¹¹⁸. „Astăzi, scria el, nu mai căutăm rațiunea fenomenelor în afară de materie“¹¹⁹. Michăilescu considera și societatea umană supusă unor legi obiective și imuabile.

¹¹⁵ Grigore Ștefănescu, *Locul omului în natură*, în „Revista științifică“, 1876, p. 143.

¹¹⁶ Idem, *Diluvii sau potoape*, în „Revista Științifică“, 1870, p. 7.

¹¹⁷ *Dimitrie Brîndză (1846—1895)*, București, 1956, p. 10—12.

¹¹⁸ Vezi Simion Ghiță, *Ștefan C. Michăilescu gînditor înaintat*, în *Din istoria filozofiei în România*, vol. I, București, 1955, și Idem, *Ideile materialiste ale naturalistului Gr. Ștefănescu*, în *Din istoria filozofiei în România*, București, 1957; Idem, *Conceptia lui Ștefan C. Michăilescu — expresie filozofică a materialismului naturalist, în Istoria filozofiei românești*, vol. I, București, 1972, p. 408—412.

¹¹⁹ Ștefan C. Michăilescu, *Influența lumii asupra vieții*, București, 1871, p. 38.

În științele economice s-au făcut remarcate câteva personalități, fiind un domeniu, cu atâtea implicații în procesele de dezvoltare românești, care a atras și oameni de cultură cu alte preocupări dominante. Ion Ghica a abordat competent și critic, chiar în epoca analizată, variate aspecte ale dezvoltării economiei moderne a României ¹²⁰. Preocupări în aceeași direcție le-au avut și istoricii B. P. Hasdeu și A. D. Xenopol, ultimul strângând chiar într-un volum, în 1879, sub titlul *Studii economice*, articolele sale cu caracter economic din anii precedenți. Amândoi au pledat energic pentru dezvoltarea unei industrii moderne naționale. P. S. Aurelian s-a pronunțat în același sens, iar apariția lucrării sale *Terra nostra* a reprezentat, în 1875, un moment memorabil, explicând apariția în 1880 a celei de-a doua ediții a cărții; Ion Ionescu, fostul vicepreședinte al Comisiei proprietății din 1848, a fost autorul a trei volume privind dezvoltarea agriculturii în județele Dorohoi, Mehedinți și Putna ¹²¹, el unind observațiile agronomice cu altele referitoare la dezvoltarea social-economică de ansamblu a țării. Deosebit de importante au fost două lucrări-bilanț, publicate în 1868 și în 1876, prin care P. S. Aurelian și Alexandru Odobescu ¹²² și apoi M. G. Obedeanu ¹²³ au prezentat în limba franceză, deci într-o limbă de circulație internațională, stadiul de dezvoltare al țării, analizat pe multiple planuri.

Semnificative, demonstrându-se și în acest domeniu puterea de adaptabilitate a culturii românești la cultura înaintată a vremii, au fost unele manifestări în domeniul filozofic. Este drept că, exceptând pe Titu Maiorescu, titularii catedrelor de filozofie au fost departe de a fi personalități remarcabile. Numele lui Constantin Leonar-

¹²⁰ Vezi volumele de *Scriseri economice*.

¹²¹ *Agricultura română din județul Dorohoi*, București, 1866; *Agricultura română din jud. Mehedinți*, București, 1868 și *Agricultura română din județul Putna*, București, 1869.

¹²² *Notice sur la Roumanie principalement au point de vue de son économie rurale, industrielle et commerciale...*, Paris, 1868.

¹²³ *La Roumanie économique d'après les données les plus recentes...*, Paris, 1876.

descu, de exemplu, nu ne mai spune astăzi mare lucru ! În schimb, Maiorescu și Conta s-au afirmat la nivel european, încă în deceniul analizat. Distingându-se nu numai în filozofie, ci și în teoria culturii, în estetică și în critica literară ¹²⁴, avînd un rol deosebit de important în stimularea ridicării culturii naționale la un nivel real de propășire ¹²⁵, prin înlăturarea sechelelor unor dezvoltări incipiente, Maiorescu a publicat în anul 1876 — după ce din 1872 nu mai funcționa în învățămîntul superior (în care va reintra abia în 1884) dedicîndu-se mai ales politicii — prima ediție a *Logicii* sale. „Pe lângă faptul că a exercitat o influență directă și imediată asupra unor studii și manuale apărute spre sfîrșitul veacului trecut — remarcă îndrituit Simion Ghiță — spiritul logicii lui Maiorescu va influența întreaga dezvoltare a acestei discipline în România pînă la al doilea război mondial” ¹²⁶. Neîndoielnic că Maiorescu a jucat, totodată, un rol decisiv în fruntea „Junimii” ¹²⁷, într-o perioadă în care Societatea Academică, dominată încă de latinism, nu se putea afirma îndeostul ca for diriguitor în domeniul filologiei și al afirmării literaturii. Nu este întîmplător că debuturile literare ale unui Eminescu, Creangă și chiar Caragiale se pot lega de Junimea maioresească mai degrabă decît de Societatea Academică, foarte importantă, dar care nu-și găsisese încă drumul în direcțiile menționate.

Ocupînd o catedră universitară de drept civil (după ce, stipendiat al Societății pentru învățatura poporului român, trebuise să studieze cu precădere științele economice, absolvind Institutul de comerț din Anvers, dar ob-

¹²⁴ Simion Ghiță, *Titu Maiorescu*, în *Istoria filozofiei românești...*, vol. I, p. 353.

¹²⁵ Vezi Simion Ghiță, *Titu Maiorescu — filozof și teoretician al culturii*, București, 1974.

¹²⁶ Idem, *Titu Maiorescu*, în *Istoria filozofiei românești...*, vol. I, p. 357 ; vezi și Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, București, 1969.

¹²⁷ Vezi, mai ales, Z. Ornea, *Viața lui Titu Maiorescu*, București, 1986, vol. I ; mai vezi Nicolae Manolescu, *Contradicția lui Maiorescu*, București, 1970 ; Liviu Rusu, *Scrieri despre Titu Maiorescu*, București, 1979.

ținînd un an mai tîrziu — în 1872 — și titlul de doctor în drept la Universitatea din Bruxelles), Vasile Conta a realizat totodată, în ultimii ani ai deceniului analizat, lucrări de filozofie, remarcabile prin nivel și orientare ¹²⁸. În 1875—1876 a publicat în „Convorbiri literare” *Teoria fatalismului*, în 1876—1877 *Teoria ondulațiunii universale* și în 1877 *Originea speciilor*. El a susținut materialitatea lumii („...În lume nu există decît materie, care se mișcă și se metamorfozează pînă la infinit în spațiu și în timp”) ¹²⁹ și a afirmat legitatea fenomenelor („Toate fenomenele din lume, fie ele fizice, morale sau intelectuale, sînt regulate după legi fixe și naturale”) ¹³⁰. Prin legea ondulațiunii universale Conta înțelegea legea apariției, dezvoltării și dispariției formelor evoluției. Merită a fi semnalat și faptul că *Teoria fatalismului* a fost publicată și la Bruxelles, în limbă franceză, în 1877, ceea ce evidenția la autor preocuparea unei integrări europene.

În condițiile înființării celei dintîi Facultăți de Medicină românești și a eliberării de către aceasta a primelor diplome de doctori, deceniul analizat a reprezentat o etapă importantă în dezvoltarea științelor medicale românești în epoca modernă. Carol Davila a continuat a fi personalitatea dominantă, ca organizator și dirigiuitor al vieții medicale ¹³¹ și în afara lui Nicolae Kretzulescu ¹³², atras și în politica și mai ales în activitatea diplomatică, s-au afirmat și alte figuri de medici practicieni, cum au fost chirurgii Nicolae Turnescu ¹³³ și C. Dumitrescu-Se-

¹²⁸ Nicolae Gogoneată, *Vasile Conta*, în *Istoria filozofiei*, București, 1972, vol. I, p. 413—466 ; Idem, *Filozofia lui Vasile Conta*, București, 1962.

¹²⁹ V. Conta, *Opere filozofice alese*, București, 1959, p. 3—4.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 3.

¹³¹ G.Z. Petrescu, *Carol Davila, 1828—1884*, București, 1930 ; Elena Perticari-Davila, *Din viața și corespondența lui Carol Davila*, ediția II, București, 1945 ; G. Barbu, *Carol Davila și timpul său*, București, 1958.

¹³² A.D. Xenopol, *Nicolae Kretzulescu. Viața și faptele lui, 1812—1900*, București, 1915 ; G. Barbu, *Nicolae Kretzulescu*, București, 1964.

¹³³ *Biografia doctorului Nicolae Turnescu*, București, 1891.

vereanu¹³⁴, igienistul Iacob Felix¹³⁵, interniștii Zaharia Petrescu și Alexandru Marcovici¹³⁶ și psihiatrul Alexandru Suțu, întemeietor al școlii românești de psihiatrie, redactor al „Gazetei spitalelor“ (1867—1869) și al „Gazetei medico-chirurgicale a spitalelor“ (1870—1879), autor al studiului *Alienatul în fața societății și a științei* (1877), în care a susținut transformarea „ospiciilor“ în instituții medicale de recuperare a bolnavilor mintali¹³⁷.

Facultatea de Drept de la București și Iași și-au demonstrat eficiența în epocă, poate singurele pe deplin dintre instituțiile de învățământ superior. Totodată, s-au publicat și periodice specializate în domeniul juridic: „Revue générale de droit et sciences politiques“ (București, 1866—1867) — într-o limbă de circulație internațională! — și începînd din 1871 revista „Dreptul“ (tot la București). Școala juridică a lui Simion Bărnuțiu¹³⁸, profesor pînă la sfîrșitul vieții sale la Universitatea din Iași, s-a afirmat postum după moartea creatorului ei, ale cărui lucrări au fost publicate tocmai în cursul primei jumătăți a deceniului analizat: *Dreptul public al românilor* (Iași, 1867), *Dreptul naturale privat* (Iași, 1868), și *Dreptul naturale public* (Iași, 1870). Importantă a fost și asamblarea legiurilor curente de către Ioan M. Bujor-

¹³⁴ Valeriu L. Bologa, *Profesorul Constantin Dimitrescu-Severeanu*, Cluj, 1925.

¹³⁵ C.I. Istrati, *Cuvîntare la înmormîntarea doctorului Iacob Felix, membru al Academiei Române...*, în „Analele Academiei Române“, seria II, tomul XXVII (1904—1905), p. 117—121; I. Ardelean, *Iacob Felix, popularizator al igienei*, în volumul miscelaneu *Chirurgi și momente din istoria educației sanitare*, București, 1964, p. 139—143.

¹³⁶ Maria Mazăre, *Viața și activitatea medicală și științifică a doctorului Alexandru S. Marcovici...*, București, 1934; Dorin Dumitrescu și I. Tănăsescu, *Din viața prof. Marcovici*, București, 1940.

¹³⁷ Gh. Brătescu, *Contribuția d-rului Suțu la pătrunderea spiritului filozofic în știința noastră medicală*, în „Cercetări Filozofice“, 1959, nr. 3; I.M. Ștefan, *Oameni și fapte de neuitat. Din tradiția științifică și tehnică românească*, București, 1983, p. 43.

¹³⁸ G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924; Radu Pantazi, *Simion Bărnuțiu. Opera și gîndirea*, București, 1967; Idem, *Simion Bărnuțiu*, în *Istoria filozofiei românești...*, vol. I, p. 226—252.

reanu ¹³⁹ — remarcat în epocă și în domeniul literaturii ¹⁴⁰ — și, de asemenea, de omul politic, dar și juristul, Vasile Boerescu ¹⁴¹, ori — semn al apropiatei independențe! — a „tratatelor și convențiunilor României“ de către M. Mitilineu ¹⁴².

Două sectoare din domeniul științelor umane se afirmă ca deosebit de importante, ele având și o marcantă însemnătate pe plan național: filologia și istoria. De altfel, Societatea Academică își va dezvolta activitatea, în primii ani, centrată tocmai în jurul acestor două științe de deosebit interes național. În prima parte a deceniului, dominînd Societatea Academică, curentul latinist decadent a reușit să impună atît Gramatica lui Timotei Cipariu — apărută la București în 1869 (vol. I) și 1877 cu un supliment la Blaj, tot în 1877 —, cît și Dicționarul limbii române al lui August Treboniu Laurian și al lui I. C. Massim, publicat în două volume, în 1871 și 1876. Cu toată orientarea ei etimologizantă, latinistă și deși a fost ignorată în epocă, tocmai deoarece nu era ceea ce națiunea aștepta (cu toate că, așa cum s-a remarcat, „latinismul lui Cipariu este moderat“), lucrarea canonicului cărturar de la Blaj a fost „în raport cu epoca“, în acel moment, „cea mai cuprinzătoare gramatică a limbii române“, distingîndu-se mai ales prin capitolele de fonetică și sintaxă ¹⁴³. Dicționarul, de asemenea, cu toate marile sale defecte principiale, „reprezintă o dată importantă în istoria lingvisticii naționale“, avînd „numeroase calități reale fundamentale“ și fiind „o verigă importantă în lanțul istoriei lexicografiei naționale“. Oricum, au fost atunci înregistrate peste 50 000 de cuvinte

¹³⁹ Ioan M. Bujoreanu, *Colecțiune de legiuirile României, vechi și noi*, București, 1873.

¹⁴⁰ Vezi, între altele, N. Iorga, *Bucureștii de acum un veac după romanul unui avocat (Ioan Em. Bujoreanu)*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române“, seria III, tom. XVI.

¹⁴¹ B. Boerescu, *Codicele român sau colecțiune de toate legile României*, București, 1873—1885, 4 vol.

¹⁴² M. Mitilineu, *Colecțiune de tratatele și convențiunile României cu puterile străine de la anul 1368 pînă în zilele noastre*, București, 1874.

¹⁴³ *Istoria lingvisticii românești*, București, 1978, p. 59—61.

reale ¹⁴⁴. Societatea Academică a adoptat în 1869 și o ortografie, întemeiată tot pe principiul etimologic ¹⁴⁵.

Dacă înăuntrul Academiei anul 1879 avea să fie decisiv în privința contraofensivei antilatiniste, încă din timpul primilor ani de activitate filologică ai Societății Academice, traduși în lucrările mai înainte menționate, adevărate monumente în felul lor și acumulări ce nu pot fi neglijate, s-a dezvoltat tendința realistă, fonetică, ostilă liniei artificiale latiniste, strângându-se în jurul steagurilor ei corifei ai culturii naționale, mai vîrstnici sau mai tineri. La 10/22 decembrie 1867 Vasile Alecsandri relatează lui Alecu Hurmuzaki că-l vizitase pe Ioan Heliade Rădulescu și se înțeleseseră „de minune în privirea ortografiei și gramaticii române”. Alecsandri mai scria că Heliade dorea „pentru România o limbă simplă, dulce, armonioasă, ferită de cacofoniciuni, precum și o ortografie lesnitoare pentru toate clasele poporului din țară”. Ei proiectaseră „și un proiect de gramatică și ortografie” ¹⁴⁶. Heliade Rădulescu pornise apoi la drum cu Laurian și Massim, dar tocmai din pricina pozițiilor sale divergente, abandonase curînd alcătuirea *Dicționarului* ¹⁴⁷. „Junimea” și Titu Maiorescu, societate cu care Alecsandri păstra neconținută legătură, prin Iacob Negruzzi, aveau să propage fonetismul și limba „simplă, dulce, armonioasă”, visată de Alecsandri și Heliade. De altfel, poetul avea să lupte neconținut împotriva spiritului etimologizant al Societății Academice. În 1875 îl constatăm astfel deosebit de satisfăcut de faptul că I. A. Cantacuzino (Zizin) hotărîse „a schimba stilul și ortografia” „Monitorului oficial”. Poetul remarcă totodată ironic că „unii din membrii Academiei vor prinde gălbinare de ciudă” ¹⁴⁸. Deși în întreg deceniul cercetat nota dominantă „oficială” a fost în filologie cea a curentului etimologizant, este, însă, evident, că în același deceniu

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 82—83.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 73.

¹⁴⁶ V. Alecsandri, *Opere*, vol. IX, ediție critică Marta Ani-neanu, București, 1982, p. 327—328.

¹⁴⁷ *Istoria lingvisticii românești*, p. 82.

¹⁴⁸ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. X, p. 183

s-au consolidat partizanii pozițiilor realiste, fonetice, ceea ce a asigurat victoria acestora la începutul perioadei imediat următoare.

În deceniul premergător schimbării statutului internațional al României s-au înregistrat unele realizări notabile istoriografice, pregătindu-se însă mai ales, trebuie recunoscut, deceniile următoare de afirmare a istoriografiei române prin importante lucrări și mari personalități¹⁴⁹. A fost deceniul în care B. P. Hasdeu a publicat *Istoria critică a românilor* (vol. I în 1873 și cel de-al doilea în 1875)¹⁵⁰, în care Kogălniceanu a reeditat colecția sa de cronici — *Cronicele României*, București, 1872—1874¹⁵¹ —, în care C. D. Aricescu a publicat *Istoria revoluțiunii române din 1821* și *Acte justificative la istoria revoluțiunii române din 1821*¹⁵², în care, după constituirea în 1874 a unei comisii academice, a apărut, în 1876, cel dintâi volum — volumul VII — din prima serie a importantei colecții de izvoare externe privitoare la istoria națională preconizată și în fapt inițiată de Eudoxiu Hurmuzaki¹⁵³.

¹⁴⁹ Vezi Vasile Maciu, Ștefan Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P.P. Panaitescu, *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, București, 1964; Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976; Pompiliu Teodor, *Incursions dans l'historiographie roumaine du XIXe siècle*, în „Synthesis”, 6 (1979), p. 25—30.

¹⁵⁰ Vezi pentru Hasdeu: Aurelian Sacerdoțeanu, *Conceptia istorică a lui B.P. Hasdeu*, în „Studii”, (1957), nr. 5, p. 141—160; Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui B.P. Hasdeu*, în „Studii”, XVI (1963), nr. 5, p. 1021—1034.

¹⁵¹ Pentru Kogălniceanu, vezi lucrarea fundamentală a lui Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974. ●

¹⁵² Amîndouă apărute la Craiova, în 1874: Vezi și Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui C.D. Aricescu*, în „Studii și Articole de Istorie”, II (1957).

¹⁵³ Vezi T. Bălan, *Eudoxiu Hurmuzaki și colecția lui de documente*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, X (1945), p. 223—256. Pentru Hurmuzaki mai vezi: Dan Berindei, *Eudoxiu Hurmuzaki și istoriografia epocii sale*, în „Revista Arhivelor”, 51 (1974), nr. 4, p. 516—520; Lucian Boia, *Activitatea istoriografică a lui Eudoxiu Hurmuzaki*, în „Revista Arhivelor”, 51 (1974), nr. 4, p. 521—525; Constantin Șerban, *Eudoxiu Hurmuzaki, ctitor de seamă al istoriografiei românești moderne*, în „Revista de Istorie”, 27 (1974), nr. 1, p. 43—54.

Deși atacat de „Junimea“, prin pana critică a lui George Panu — *Studiul istoriei la români*, publicat în mai multe numere din „Convorbiri literare“ în 1874—1875¹⁵⁴, — Hasdeu s-a afirmat în cursul deceniului ca principala personalitate istoriografică. Cercetările sale s-au îndreptat în direcții variate — de la istoria toleranței religioase la români, la istoria agriculturii, a viticulturii și păstoritului, dar mai ales, deși neîncheiată (și nici nu s-ar fi putut, având în vedere îndrăznețele dimensiuni pe care i le fixase autorul) se impun pînă astăzi, prin efortul intelectual pe care-l dezvoltă, cele două volume din *Istoria critică a românilor*, considerată pe drept cuvînt a fi „principala lucrare istorică a lui Hasdeu“, care a marcat „apogeul activității lui... ca istoric“¹⁵⁵. În schimb, el n-a mai dus dincolo de 1867 „Arhiva istorică a României“, dar a fost redactorul harnic și inteligent — deseori și pasionat și vulcanic — al revistelor „Traian“ (1869—1870) și „Columna lui Traian“ (1870—1877): cele mai de seamă pe tărîm istoriografic în deceniul dat. Deși aflat la capătul eforturilor sale și curînd căzut victimă unei cumplite boli¹⁵⁶, Alexandru Papiu Ilarian a realizat în epocă cel mai frumos și mai amplu discurs de recepție la Societatea Academică, consacrat *Vieții, operelor și ideilor lui Gheorghe Șincai*¹⁵⁷. **A.**

A.D. Xenopol, care nu a obținut catedra sa la Universitatea din Iași decît după cucerirea independenței, s-a consacrat, în deceniul analizat, unor probleme de filozofie a istoriei și de istorie a culturii și civilizației¹⁵⁸. El a fost totodată cel dintîi istoric român care a luat atitudine și a replicat lui Robert Rösler, contestatar al continuității românilor în Dacia. Încă din 1866 Rösler, în studiul, *Dacier und Rumänen* susținuse că țările ro-

¹⁵⁴ Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, p. 175—176.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 151, 155.

¹⁵⁶ Corneliu Albu, *Alexandru Papiu Ilarian*, București, 1977, p. 236—243.

¹⁵⁷ Publicată în tomul II al „Analelor Societății Academice“.

¹⁵⁸ Vezi volumul: A.D. Xenopol, *Scriseri sociale și filozofice*, București, 1967 și pentru istorie: A.D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972; mai vezi sinteza lui Al. Zub, *A.D. Xenopol. 1847—1920*, București, 1983.

mâne (Transilvania dar și principatele Moldovei și Țării Românești!) „nu sînt țări romanice, ci foarte tîrziu parțial romanizate“ (*sind keine romanischen sondern sehr spät partiell romanisierte Länder*), continuitatea fiind întreruptă de el timp de un mileniu!¹⁵⁹ În 1871, Rösler își reluase „teoria“ în *Rumänische Studien*, lucrare publicată la Leipzig. Teoria sa nu rămăsese fără răspuns. Josef Jireček a combătut în 1875 etimologiile fanteziste ale lui Rösler privind Transilvania și Julius Jung, profesor la Innsbruck (apoi la Praga), l-a combătut și el pe Rösler prin studiul *Die Anfänge der Rumänen* și prin lucrarea *Roemer und Rumänen in den Donauländern* (Innsbruck, 1877)¹⁶⁰. Jung a arătat, între altele, că Rösler preluase ideile lui Sulzer, care nu putea fi considerat un om de știință¹⁶¹. Merită a fi evidențiat faptul că replica lui Jung a fost salutăată în revista „Transilvania“ și mai ales că el a fost ales în 1877 membru de onoare al Societății Academice Române, în urma prezentării lucrării sale, apărută în același an, de către Vasile Ma-niu!¹⁶². Acestor răspunsuri externe li s-a adăugat erudită și competentă replică a lui A. D. Xenopol, *Despre „Rumänische Studien“ a d-lui Rösler*, publicată în „Convorbiri literare“ din 1875¹⁶³; istoricul avea să-și dezvolte replica, în anii următori, concretizînd-o apoi, în 1884, în lucrarea *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia traiană*, publicată și la Paris, în 1885, cu unele adaosuri, sub titlul *Une énigme historique*.

În privința istoriei vechi este deceniul în care entuziasmul, dar și diletantismul lui Cezar Bolliac, harnic arheolog, dar și fantezist interpretator al propriilor des-

¹⁵⁹ Publicat în „Sitzungsbericht der philosophische-historische Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften“, Viena, LIII (1866), p. 70 și urm.

¹⁶⁰ Traian Ionescu-Nișcov, *Relații social-culturale ceho-române (Epoca modernă)*, Cluj-Napoca, 1981, p. 40.

¹⁶¹ „Analele Societății Academice Române“, Secțiunea I, X (1877), p. 96.

¹⁶² *Ibidem*, p. 45—152.

¹⁶³ „Convorbiri Literare“, IX (1875), nr. 5, p. 159—173; nr. 6, p. 220—229.

coperiri, s-a lovit de competența lui Alexandru Odobescu, deși nici acesta nu făcuse studii de specialitate în domeniu. Când Bolliac a publicat în 1873 articolul său *Uzul fumatului din timpii preistorici*, care a atras multe surîsuri, Odobescu i-a replicat prin articolul *Fumuri arheologice scornite din lulele preistorice de un om care nu fumează*¹⁶⁴. El însuși a publicat în epocă câteva studii de arheologie și a lansat în 1871 un „Chestionar arheologic” la care a primit 1 600 de răspunsuri. Din 1874 Odobescu a predat și un curs liber de arheologie la Universitatea din București, prelegerile sale fiind cuprinse în lucrarea publicată în 1877, *Istoria arheologiei*¹⁶⁵. În ceea ce l-a privit pe Grigore Tocilescu, acest istoric, care nu împli-
6 nise 30 de ani, nu s-a afirmat încă în domeniul istoriei,
vechi și al arheologiei, ci studiile sale au fost consacrate în epocă perioadei Evului mediu, în special sfârșitului secolului al XVI-lea și începutului celui următor și lui Bălcescu, căruia i-a dedicat o scurtă monografie¹⁶⁶.

N-a fost un deceniu de mari realizări în domeniul istoriografic, dar a fost unul în care s-au produs decantări și în care s-a pregătit treptata integrare la un înalt nivel a istoriografiei române, începînd din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, în istoriografia universală.

Societățile cultural-științifice au avut în epocă un rol de seamă. Unele dintre ele și-au continuat funcționarea din perioada anterioară, altele au fost însă nou înființate. În orice caz, în deceniul anterior cuceririi indepen-

¹⁶⁴ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 216—217.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 217—221.

¹⁶⁶ Tocilescu s-a ocupat de familia lui Mihai Viteazul — de doamna Stanca și de Petru Cercel — și totodată a scris remarcabilul studiu despre Bălcescu, în care s-a putut întemeia și pe „memoria” contemporanilor marelui dispărut (de altfel, se și înrudea cu Bălcescu); a mai alcătuit și un foarte important studiu despre *țaranul român* (vezi Gh. Georgescu-Buzău, *Un studiu inedit de istorie socială al lui Grigore Tocilescu „Țaranul român”* în „Analele Universității București. Istorie”, 15 (1966), p. 91—107). Mai vezi pentru Tocilescu: Paul Grigoriu, *Grigore G. Tocilescu*, în „Revista. Arhivelor”, 56 (1979), nr. 4, p. 438—442 și Ștefan Ștefănescu, *Grigore G. Tocilescu — omul și opera*, în „Arhivele Olteniei”, serie nouă, 4 (1985), p. 70—73.

dentei țării, poate fi remarcată o creștere a importanței social-culturale a acestor organisme. Ele au aparținut procesului general de progres și au contribuit la mai grabnica și deplină integrare europeană a științei și culturii românești ¹⁶⁷.

Și în deceniile anterioare existase preocuparea ca prin activitatea unor societăți să fie sprijinit procesul de răspîndire a instrucțiunii publice. Ideea a fost reluată, în vara 1866, cînd s-a organizat o *Societate a amicilor instrucțiunii*, printre animatorii căreia îi regăsim pe V. A. Urechilă și C. Esarcu, societate care urmărea îndeosebi răspîndirea științei de carte printre adulți ¹⁶⁸. La 23 martie / 4 aprilie 1867 acest organism avea să predea făclia noii *Societăți pentru învățătura poporului român*, care urmărea ca „instrucțiunea generală, gratuită și obligatorie să devină o realitate în România“. Esarcu, Hasdeu, Papiu Ilarian, Emanoil Bacaloglu, Șt. O. Michăilescu, P. S. Aurelian, pentru a nu aminti decît pe unii dintre fondatorii societății, au desfășurat o intensă activitate în direcția sprijinirii procesului de instrucțiune publică la nivelul său elementar. Organizarea de cursuri pentru adulți, a unor cursuri pentru muncitori și mici meseriași, pregătirea învățătorilor prin organizarea, cum s-a arătat ceva mai sus, a unor școli normale proprii, realizarea de manuale (*Metoda nouă* a lui Creangă a fost tipărită de această societate), editarea unei reviste — în 1870—1872 —, crearea de secții județene și orășenești, organizarea de conferințe publice au ilustrat o activitate deosebit de pozitivă și totodată cuprinzînd ansamblul teritoriului ¹⁶⁹. Ar mai trebui amintită și *Societatea pentru încurajarea junimii române la învățătură*, organizată la Iași de un grup

¹⁶⁷ Vezi foarte utilul dicționar cronologic al lui Petre Dan, *Asociații, cluburi, ligi, societăți*, București, 1983; mai vezi *Societăți și asociații în știința românească*, București, 1981.

¹⁶⁸ Petre Dan, *op. cit.*, p. 93. Mai vezi Maria Itu, *Forme instituționale de educație populară în România. 1859—1918*, București, 1981.

¹⁶⁹ Petre Dan, *op. cit.*, p. 93—95; Mihai Avădani, *Societatea pentru învățătura poporului român*, în „*Revista de Pedagogie*“, 16 (1967), nr. 1, p. 61—66.

de intelectuali, avîndu-l pe Vasile Pogor ca preşedinte şi al cărei bursier peste hotare, în Belgia, a fost Vasile Conta ¹⁷⁰.

Alte societăţi au fost menite să sprijine progresul artelor. La 29 aprilie / 11 mai 1868 a fost organizată Societatea filarmonică română, care urmărea „a face cunoscut publicului bucureştean sublimile creaţiuni ale muzicii clasice”. Printre cei 54 de membri fondatori s-au numărat Dimitrie A. Sturdza, Constantin Esarcu şi Ion A. Cantacuzino (Zizin); preşedinte a fost desemnat muzicianul Eduard Wachmann. Cel dintîi concert al orchestrei noii societăţi a avut loc la 15/27 decembrie 1868 cu piese de Beethoven, Haydn, Mendelssohn-Bartholdy şi Mozart; la 2/14 aprilie 1874 avea să fie cîntată pentru prima oară la Bucureşti uvertura operei *Tannhäuser* de Richard Wagner. Societatea a avut un rol de seamă în răspîndirea, în rîndul unor categorii largi, a cunoştinţelor muzicale şi mai ales în trezirea interesului faţă de muzica clasică ¹⁷¹. Preocupări muzicale existau, de altfel, şi pe plan local, în 1871 creîndu-se, de exemplu, la Brăila asociaţia corală „Armonia”, al cărei cor şi-a dobîndit curînd notorietatea ¹⁷².

În 1872, un grup de intelectuali şi oameni de artă au constituit la Bucureşti Societatea amicilor de belle arte, avînd obiectivul „de a răspîndi gustul artelor în România, a încuraja producţiunile artistice şi a le populariza în toată ţara”. Preşedinte a fost desemnat Grigore Cantacuzino, iar vicepreşedinţi Theodor Aman şi Constantin Esarcu; printre membri nu lipseau artiştii Gheorghe Tattarescu şi Nicolae Grigorescu sau intelectuali ca Alexandru Odobescu, Cezar Bolliac şi Dimitrie Berindei. Societatea a organizat trei expoziţii, în anii 1873 — două — şi în 1876, prilej oferit lui Grigorescu de a se afirma prin operele sale ¹⁷³. Chiar în anul cuceririi independenţei aveau să se grupeze şi artiştii dramatici în cadrul

¹⁷⁰ Petre Dan, *op. cit.*, p. 95.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 102—104.

¹⁷² *Ibidem*, p. 130.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 131—132.

Societății dramatice a actorilor, întemeiată la inițiativa lui Constantin Dimitriade, a lui Petre Grădișteanu și a lui Ion Ghica pentru a promova dramaturgia națională și a apăra interesele profesionale ale actorilor ¹⁷⁴.

Încă din 1857 exista *Societatea medicală științifică* la București ¹⁷⁵, iar la Iași își continua activitatea, din 1833, *Societatea de medici și naturaliști* ¹⁷⁶. În 1867 a fost organizată la București *Societatea medico-chirurgicală*, sub președinția lui Carol Davila, cu scopul „de a cultiva științele medicale în toată întinderea lor și de a urmări progresele lor prin proceduri și comunicări mutuale, prin scrieri și experiențe științifice” ¹⁷⁷. Un deceniu mai târziu avea să fie creată, tot la București *Societatea științelor medicale* ¹⁷⁸. În 1868 specialiștii în științele fizico-naturale s-au organizat în cadrul *Societății de științe fizico-naturale*, transformată, în același an, în *Societatea de științe fizice și matematice*, președinte fiind desemnat Emanoil Bacaloglu, iar ca vicepreședinti Carol Davila și Grigore Ștefănescu. Societatea a urmărit sprijinirea însușirii științelor respective de către un număr cât mai mare de oameni, buna funcționare a învățămîntului în această privință (prin elaborarea și tipărirea de manuale, și prin organizarea de cabinete de profil în școlile secundare), ca și dezbaterea științifică a diferitelor aspecte ale domeniilor în cauză ¹⁷⁹. Peste alți doi ani, în 1870, aveau să se organizeze farmaciștii din România în cadrul *Societății farmaciștilor români*, care va edita și un periodic „științific și pharmaceutico-comercial” ¹⁸⁰. Trebuie menționată și gruparea studenților în medicină bucureșteni, în 1875, în cadrul unei societăți, situată pe poziții

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 155.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 47.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 14—17; V. Rășcanu, Gh. Năstase, D. Ciurea, *Istoricul societății de medici și naturaliști din Iași (1830—1960)*, București, 1961; Gh. Bădărău, D. Ciurea, T. Pirozynski și Gr. Teodorovici, *Societatea de medici și naturaliști din Iași la a 150-a aniversare (1830—1980)*, [Iași, 1980].

¹⁷⁷ Petre Dan, *op. cit.*, p. 95.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 155.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 101—102.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 115.

socialiste¹⁸¹. În același an a fost creată o *Societate de cultură și solidaritate între studenți*, tot la București, care grupa studenți de la diferitele facultăți și a cărei orientare socialistă a fost și mai evidentă¹⁸².

De deosebită importanță, mai ales prin activitatea ei viitoare — concretizată în elaborarea dicționarelor geografice județene și mai ales în realizarea, în cinci volume, a *Marelui dicționar geografic al României* — a fost constituirea *Societății române de geografie*. Potrivit Statutelor, domnitorul a fost desemnat președinte, iar vicepreședinți au fost Ion A. Cantacuzino, Emanoil Bacaloglu și maiorul Constantin Barozzi, secretariatul general fiind asumat de Gheorghe I. Lahovari, în timp ce în consiliu se întâlneau numele lui Aurelian, al lui Odobescu, al doctorului Felix, al lui Urechia și al lui Grigore Ștefănescu, pentru a nu aminti decât pe unii. Obiectivele societății, potrivit Statutelor, erau : „a provoca și a face ea însăși studii pentru a ajunge la perfectă cunoștință a pământului țării românești din toate direcțiunile geografice și economice ; a lucra la răspândirea între români a științelor geograficești“¹⁸³.

Un rol de seamă l-a jucat și societatea Ateneului, organizată în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Constantin Esarcu și Vasile A. Urechia s-au numărat printre primii ei însuflețitori și Statutele aveau să fie adoptate la 31 octombrie / 12 noiembrie 1865. Printre cei 21 de semnatori ai acestora întâlnim specialiști din domeniul științelor exacte, juriști, istorici, oameni de artă, fondatorii reflectând prin preocupări un amplu spectru profesional, ceea ce avea să ofere posibilitatea unei activități variate. Tot atunci a cerut Esarcu ca prelegerile Ateneului să fie „cu totul populare... să se adreseze către clasele de jos ale societății“. Cursurile „de seară“ ale Ateneului trebuiau să fie, cum preconizau chiar inițiatorii — evidențiind integrarea europeană — „astfel

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 141—142.

¹⁸² *Ibidem*, p. 149.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 145—146 ; *Societatea de științe geografice din R.S. România. 100 de ani de activitate. 1875—1975*, București, 1975.

cum se obișnuiesc în Englitera, Elveția, Franția, Germania..."¹⁸⁴. Între 1865 și 1903, în mai puțin de patru decenii, aveau să se perinde la tribuna Ateneului 222 de conferențieri, susținând peste 800 de prelegeri. Societatea a editat și /periodice („Ateneul român“ între 1866 și 1869 !) și a creat o rețea de filiale în țară, ateneiștii implicându-se în numeroase acțiuni cultural-artistice. Oricum, Ateneul avea să joace unul din cele mai de seamă roluri în acțiunea de răspindire și popularizare a cunoștințelor, mai ales că aceasta s-a realizat prin angajarea în acțiune a celor mai de seamă personalități culturale ale țării¹⁸⁵.

4 Constituită și ea din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, Junimea ieșeană s-a afirmat plenar însă în deceniul premergător cuceririi independenței, cu înalte valențe spirituale. Într-un fel ea a reprezentat în epocă o „contrapondere“ a *Societății Academice Române*, cu care nu se putea încă acorda pe tărîmul filologic. Alecsandri credea, la 1/13 noiembrie 1869, că Junimea „va realiza adevărata Academie în privirea gustului, în privirea armoniei și a esteticei, care trebuie să prindă la formarea limbii noastre“¹⁸⁶. Efectivele ei au crescut ; în 1872 depășeau 50 de persoane, iar pînă în 1875 numărul membrilor societății s-a ridicat la cifra de 68¹⁸⁷. Aceasta nu însemna însă, cum s-a remarcat, că la ședințe erau prea numeroși participanți, dimpotrivă ; chiar cînd Alecsandri a venit să-și citească *Dumbrava Roșie*, în februarie 1872, n-au fost decît 13 ascultători !¹⁸⁸ Intrarea din ce în ce mai evidentă a lui Maiorescu, *spiritus rector* al societății, în politica activă, a determinat slăbirea activi-

¹⁸⁴ Vezi Alexandru Dușu, *Mișcarea pentru unitatea culturală a românilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea*, în volumul *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan*, București, 1984, p. 435.

¹⁸⁵ Vezi Virgil Cîndea, Ion Zamfirescu, Vasile Moga, *Ateneul Român. Monografie*, București, 1976 ; Dan Berindei, *Ateneul Român și locul său în cultura națională*, în „Memoriile Secției Istorice“, seria IV, XI (1986), p. 81—86 ; Petre Dan, *op cit.*, p. 84—86.

¹⁸⁶ V. Alecsandri, *Opere*, vol. IX, ed. cit., p. 162.

¹⁸⁷ Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1975, p. 30.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

tății pe plan „organizatoric” a *Junimii* ieșene, deși încă din 1874 s-a înregistrat, pe de altă parte, treptata ei strămutare, tot prin grija lui Maiorescu, la București.

Importantă a fost apariția, cu regularitate, începînd de la 1/13 martie 1867, a „Convorbirilor literare”, periodic de prestigiu, neîndoielnic cea mai bună revistă de cultură în perioada dată, realizată la nivelul culturilor evaluate. Prin 1874 Alecsandri, care a susținut necontenit activitatea societății, critica totuși relativa pasivitate a membrilor ei față de revistă, el făcînd totodată un sugestiv tablou al atmosferei „junimiste”. „...O societate românească — îi scria lui Iacob Negruzzi, la 12/24 martie — de oameni inteligenți, profesori, juriști, poeți etc. se adună regulat în fiecare săptămînă, fumează, ie dulceți, bea ceai sau cafe cu lapte, critică orice product intelectual cu destulă justetă, ades și totdeauna cu puțină indulgență... și ce produce ?...”¹⁸⁹. Oricum, creșterea tirajului inițial al revistei și răspîndirea ei „națională”, ca și sumarele pline de conținut demonstau o reușită, pe care tot Alecsandri avea s-o confirme în 1876 în altă scrisoare către Negruzzi : „Convorbirile au ajuns la al zecilea an a existenței sale. Această vitalitate neobicinuită sub cerul României exercită turbarea neputincioșilor...”¹⁹⁰.

În afara revistei, *Junimea* s-a evidențiat prin punerea în valoare a adevăratelor valori, prin lansarea marilor scriitori ai României moderne și, pe de altă parte, prin spiritul ei critic, întruchipat la înalt nivel în Maiorescu, cu rol atît de important în eradicarea sechelelor începuturilor, în alinierea producției culturale a României culturilor moderne ale lumii¹⁹¹.

Sub influența *Junimii* s-a constituit, la București, în aprilie 1869, cercul literar *Orientul*, avîndu-l ca președinte pe Grigore Grindea, cerc care se arăta interesat să

¹⁸⁹ V. Alecsandri, *Opere*, vol. X, ed. cit., p. 131.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 274. Vezi pentru revistă : Rodica Florea, „Convorbiri literare”, în *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea*, București, 1970, p. 161—263.

¹⁹¹ Vezi mai ales monografia citată a lui Z. Ornea (ed. a II-a, revăzută și adăugită, 1978) ; mai vezi, între multe, Tudor Vianu, *La société littéraire „Junimea”*, București, 1968 și Al. Zub, *Junimea, implicații istoriografice. 1864—1885*, Iași, 1976.

adune „din toate părțile Daciei“ literatura „poporană“, lui Eminescu revenindu-i, în proiectele cercului, a se ocupa de spațiile moldovene ¹⁹². De asemenea, mai poate fi menționată constituirea în 1876 a societății culturale *Progresul* din Tîrgoviște, care urmărea pe plan local „înflorirea științelor de litere și celelalte“ ¹⁹³.

Au existat și societăți culturale cu activități dominant patriotice. A fost acesta cazul *Societății Transilvania*, constituită la 3/15 mai 1867, cu prilejul aniversării marii adunări revoluționare de la Blaj, din 1848, ca o replică românească dată pactului dualist austro-ungar. Inițial i s-a dat numele de *Constanța*, pentru ca apoi să se adopte pe cel de *Transilvania*, limpede dezvăluitor al țelurilor societății ¹⁹⁴. Președinte a fost desemnat Alexandru Papiu Ilarian, iar vicepreședinți inimosul și omniprezentul V. A. Urechia și Petre Cernătescu, în timp ce pe B. P. Hasdeu îl regăsim printre membrii conducerii. Statutele prevedeau că societatea urmărea „stringerea legămintelor de frăție între junimea studioasă din toate părțile române, venind în ajutorul studenților români din Transilvania și părțile ei“ ¹⁹⁵; în realitate, societatea era menită să pregătească națiunea pentru desăvîrșirea unificării ei statale. Papiu Ilarian a și declarat fățiș: „...într-adevăr, voim să cucerim Transilvania, dar nu cu tunul, ci cu armele științei, cu armele culturii“ ¹⁹⁶. Oricum, în iulie 1868, societatea număra peste 1 200 de membri și printre aceștia cele mai de seamă personalități ale națiunii, de la Ioan Heliade Rădulescu la mitropolitul Andrei Șaguna. Ceea ce era deosebit de important era faptul că în mai 1868 societatea ajunsese să dețină un capital de 40 000 lei aur, care a sporit pînă în 1870 la suma importantă pentru acea vreme de 90 000 lei aur. Cu aceste fonduri, so-

¹⁹² Petre Dan, *op. cit.*, p. 19.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 152—153.

¹⁹⁴ Ion Clinciu, *Din trecutul societății „Transilvania“ (1867—1939)*, București, 1939; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 194—209; Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 138—150.

¹⁹⁵ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 195.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 199.

cietatea a putut întreține la studii tineri transilvăni merituosi. Între 1867 și 1877 au fost acordate zece burse și s-au dat altor studenți ajutoare anuale¹⁹⁷. Alexandru Papiu Ilarian și-a asumat conducerea societății pînă la 3/15 mai 1873, cînd, în urma îmbolnăvirii sale, președinția a fost preluată pentru alți șapte ani de August Treboniu Laurian¹⁹⁸.

Urmărind cu precumpănire țeluri patriotice a fost și societatea creată la 24 ianuarie/5 februarie 1869 de Hasdeu, cu prilejul comemorării Unirii din 1859, sub numele de *Românismul*. Societatea urmărea eliberarea tuturor teritoriilor românești și, neîndoielnic, desăvîrșirea statului în hotarele națiunii. Hasdeu a avut lîngă el pe Grigore Tocilescu, pe Ștefan C. Mihăilescu, pe G. Dem Teodorescu. În vara anului 1871 societatea a comemorat pe cîmpul Cotrocenilor evenimentele revoluționare din 1821 și personalitatea lui Tudor Vladimirescu și a lui Gheorghe Lazăr. Societatea *Românismul* ducea și o acțiune de strîngere a folclorului. În numele societății, N. Scurtescu avea să declare în această privință că „Românismul, care este în colibe, trebuie dus și în palate, de unde este de secoli alungat”. În 1870—1871 societatea a avut și un periodic: „Foaia Societății Românismului”¹⁹⁹. *1866*

Cea mai importantă societate, constituită în epocă, a fost însă Societatea Literară Română, care, cu prilejul celei dintii sesiuni, în vara anului 1867, a adoptat denumirea de Societate Academică Română²⁰⁰. Constituită ca cel mai înalt for de cultură al întregii națiuni în aprilie 1866, ea avea să se afirme curînd atît pe plan național, cît și cultural-științific. În cursul existenței sale, societatea a activat în cadrul a două secții — filologică și istorică —, iar apoi, din 1872, constituindu-se și cea de științe naturale, a trei secții. Societatea a fost de la început o expresie nu a statului român, ci a ansamblului națiunii. Ioan Heliade Rădulescu, August Treboniu Lau-

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 200, 202.

¹⁹⁸ Vasile Netea, *op. cit.*, p. 149.

¹⁹⁹ Petre Dan, *op. cit.*, p. 108—109.

²⁰⁰ Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, 1986, p. 224 și urm.; Ștefan Pascu, *Istoricul Academiei Române*, București, 1991.

rian, Nicolae Kretzulescu și Ion Ghica au fost, în cursul deceniului întâi al existenței ei, președinții societății. În afara membrilor desemnați inițial și datorită faptului că unii n-au putut sau n-au dorit (din pricina orientării etimologice a activității în domeniul limbii) să ia parte la lucrările ei, s-au ales, pînă în 1877, 13 noi membri, printre care personalități de talia lui Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica, P. S. Aurelian și Alexandru Odobescu. Au fost aleși, de asemenea, și membrii corespondenți, inclusiv cîțiva străini și membrii de onoare români și străini. Desemnarea unui număr important de personalități ale vieții științifice și culturale internaționale în rîndurile membrilor de onoare a avut o deosebită însemnătate, nu numai pentru afirmarea europeană a societății, dar și pentru sprijinirea de către cei onorați a eforturilor de afirmare a statului modern român²⁰¹. Din 1869 au început să fie publicate „Analele Societății Academice Române“, și în afara activității ei pe tărîm filologic — mai înainte evocată —, care n-a fost pe deplin pozitivă în efecte²⁰², faptul că secțiile societății au lucrat activ a avut o importanță deosebită în procesul de maturizare modernă a culturii românești. Călătoriile de studii întreprinse din inițiativa și cu sprijinul *Societății Academice* (în primul rînd acțiunea pentru editarea operei lui Dimitrie Cantemir) de membri sau colaboratori, dezvoltarea bibliotecii și a colecției numismatice, publicațiile, premiile și stipendiile distribuite, întreagă această activitate a contribuit la afirmarea societății.

Societatea Academică Română a avut de la început o menire națională; însăși constituirea ei urma să fie o evidențiere a unicității națiunii și a dreptului său la unificare statală. Prin activitate, ea a demonstrat că era fo-

²⁰¹ Vezi Petre Florea, *Membrii străini ai Societății Academice Române*, în „Memoriile Secției Istorice“, seria IV, V (1980), p. 137—170.

²⁰² Exagerările latiniste își aveau totuși o justificare deoarece în 1876, cu prilejul vizitei delegației guvernamentale românești la Livadia, „atît împărăteasa, cit și marele duce moștenitor și-au manifestat surpriza aflînd că limba română este de origine pur latină și că, cuvintele turcești și slavone constituie excepții rare...“, potrivit unei relatări a lui C.E. Mansfield, consulul general britanic din București (*Independența României. Documente*, vol. II, partea I, București, 1977, p. 195, 196).

rul cel mai înalt de cultură al poporului român și că înțelegea să funcționeze ca atare. Prezintă prin reprezentanții ei la serbările de la Putna din 1871, distribuindu-și publicațiile gratuit în provinciile românești supuse dominației străine, acordând burse unor tineri transilvăni, stringînd cu prilejul sesiunilor pe cărturarii întregii românimi, societatea a dezvoltat neconținut o activitate națională și, în mod firesc, avea să sprijine și să salute în 1877 cucerirea independenței României. Totodată, societatea s-a integrat lumii științifice internaționale. Făcînd un bilanț a zece ani de activitate, secretarul general George Sion avea să remarce că *Societății Academice Române* „numeroasele relațiuni ce a contractat cu cele mai însemnate corpuri și celebrități științifice și literare din Europa i-au creat o pozițiune dintre cele mai distinse”²⁰³.

Înmulțirea societăților cultural-științifice, silințele și implicarea lor națională, dar și străduința afirmării în știința și cultura universală merită o specială subliniere. Mai este de remarcat că în această acțiune de organizare și trezire un rol deosebit de important a revenit unui grup de intelectuali marcanti, care au acționat cu deosebită energie, cu dăruire patriotică, fiind multilateral prezenți.

În condițiile libertății presei garantată de Constituție, a avut loc în România începînd din 1866 o explozie a publicațiilor periodice. Numai în ceea ce privește presa social-politică s-au înregistrat în cursul deceniului următor lui 11/23 februarie 1866 și pînă în primăvara anului 1877 circa 250 titluri de periodice²⁰⁴; este adevărat că

²⁰³ „Analele Societății Academice”, Secțiunea I, IX (1876), p. 74. Merită să fie semnalat că se făcuseră „depozite” din tipăriurile societății „în cele mai însemnate centre de cultură din Europa” („Analele Societății Academice”, Secțiunea I, VI (1873), p. 25).

²⁰⁴ Vezi Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*, vol. I, București, 1913, passim; vezi și Constantin Antip, *Istoria presei române*, București, 1979, p. 102 și urm.; cea dintîi lucrare ne-a fost de o deosebită utilitate în realizarea analizei presei anilor 1866—1876. Pentru periodicele de cultură vezi I. Hangiu, *Dicționar al presei literare românești*, București, 1987.

uneori era vorba de reapariții ale aceleiași periodic ori de schimbarea unor titluri, dar și așa cifra rămâne edificatoare. Cele mai multe au fost publicate la București și la Iași, dar se constată publicarea de periodice în zeci de orașe ale țării, unele de mică însemnătate. La Bacău, Bîrlad, Bolgrad, Botoșani, Brăila, Călărași, Craiova, Dorohoi, Fălticeni, Focșani, Galați, Giurgiu, Huși, Ismail, Piatra Neamț, Pitești, Ploiești, Rîmnicu Sărat, Rîmnicu Vîlcea, Roman, Turnu Măgurele, Turnu Severin și Vaslui s-au tipărit periodice. Este vorba în total de 26 de centre, numărul ridicat al acestora reprezentînd neîndoiește un element cu totul nou față de perioada anterioară. Unele periodice n-au apărut decît un singur număr ; este cazul cu tentativa lui Bolintineanu de a reînvia vechea sa „Dîmbovița“ la 22 martie / 3 aprilie 1870²⁰⁵. Uneori aceste apariții efemere au apărut intenționat ; este acesta cazul cu unele periodice ocazionale, legate mai ales de operațiile electorale („Alegătorul“, Bacău, martie 1869 ; „Electorul Craiovei“, Craiova, martie 1869 și din nou la 28 mai 1876 etc.)²⁰⁶. Numărul mare de periodice a determinat și o oarecare stereotipie în titlurile lor (apar în epocă cinci foi intitulate : „Imparțialul“ — la București, Craiova, Focșani, Galați și Turnu Măgurele, unele chiar concomitent)²⁰⁷. Se mai constată și apariția unor „ediții de provincie“, cum s-a întîmplat cu „Informațiile bucureștene“ (1869—1872), care au cunoscut o ediție la Galați și alta la Iași²⁰⁸. Pentru întîia oară s-a înregistrat și publicarea unor „foi de seară“ („Patria“ din Focșani, în 1872)²⁰⁹.

Deși în ansamblu cea mai mare parte a aparițiilor de periodice sînt efemere, există totuși un număr destul de important de periodice care au apărut între o jumătate de an și mai mulți ani ; unele periodice au apărut chiar constant, în întreaga etapă, continuînd și în etapa urmă-

²⁰⁵ Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 202.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 23, 238.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 325—326.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 334, 335.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 485.

toare, exemplul clasic în această privință reprezentându-l ziarul „Românul”. Foaiile a liberal-radicalilor și mai ales foaia lui C. A. Rosetti, „Românul” a fost secondat de alte câteva periodice; amintim în această privință foile conduse de Alexandru Candiano Popescu, „Perseverența” (martie 1867—martie 1869), situată în primele linii ale luptei pentru independență și desăvîrșirea unității statale și „Democrația”, publicată la Ploiești din august 1869 și pînă în luna mai 1871. Pe poziții înaintate, deși nu în acord cu „Românul”, a fost și „Trompeta Carpaților” a lui Cezar Bolliac (și ea cu apariție neîntreruptă în cursul deceniului analizat) și „Reforma” lui I. G. Valentinianu. Important și, în general, pe poziții înaintate a fost și „Telegraphul de Bucuresci” al lui I. C. Fundescu. Foile de mai lungă durată ale conservatorilor și moderaților conservatori au fost „Pressa”, „Terra” și „Timpul”, în paginile celui din urmă ilustrându-se Eminescu. Însemnată a fost în epocă și apariția presei muncitorești, a „Analelor tipografice” (1869—1872) și mai ales — în 1872—1873 — a „Uvrierului”, „Lucrătorului român” și „Lucrătorului”, ultimele trei titluri reprezentînd în realitate un unic periodic al *Asociației generale a lucrătorilor din România*. În 1877 a apărut „Socialistul”, situat pe poziții partizane, dar și pe ferme poziții patriotice²¹⁰.

Au mai apărut și periodice în diferite limbi străine, mai ales cele ale emigrației bulgare. În 1869, Liuben Karavelov scria în foaia „Svoboda”, comparînd cuvinte de omagiu la adresa țării care acorda găzduire și ajutor patrioților bulgari în lupta lor pentru libertate, România cu o „a doua Elveție”²¹¹. Este evident că această presă bulgară, dezvoltată pe pămîntul românesc în deceniul analizat, a contribuit la pregătirea națiunii bulgare pentru marea și hotărîtoarea înfruntare ce-i stătea în față, deschizîndu-i pe această cale drumul libertății.

²¹⁰ Vezi *Presa muncitorească și socialistă din România*, București, vol. I, partea I, 1964, p. 35—43.

²¹¹ Apud Nicolae Ciachir, *Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din Sud-Estul Europei în anii 1875—1878*, în „*Anale de Istorie*”, XXVII (1981), nr. 3, p. 93.

Nikolai Jecev a stabilit că între 1877 și 1878 au apărut numai la București 15 periodice bulgărești²¹²; la acestea se mai adăugau cele tipărite în alte centre din țară, mai ales în orașele dunărene. Totalul periodicelor apărute în limba bulgară, sau bilingve, este de 23²¹³. Au mai apărut trei periodice în limba greacă, unul evreiesc și alte 29 în franceză, germană, italiană și ungară. În ceea ce privește periodicele publicate în limbi de circulație internațională, ele erau menite în bună parte să asigure și pe acest plan o integrare a României în circuitul internațional de informații.

Un alt grup de aproape treizeci de periodice l-au reprezentat foile oficiale și semioficiale, cu caracter local, precum și unele publicații periodice economice; dintre acestea merită o specială evidențiere „Economia națională” a lui P. S. Aurelian și a lui Gr. Ștefănescu (1873—1876), continuată apoi de „Economia rurală” a lui Aurelian (1876—1877). Printre foile oficiale ori semioficiale erau și periodicele care aveau rolul de a transmite publicațiile curților de apel. Un buletin al Curții de Casație își continua apariția din vremea lui Alexandru Ioan Cuza și un alt buletin a publicat în 1874—1875 dări de seamă asupra ședințelor Curții de Conturi. O publicație statornică cu caracter juridic a fost și amintitul „Dreptul”, editat de Grigore Păucescu (1871—1877).

De un deosebit interes sînt cele circa 80 de periodice cu preocupări cultural-științifice dominante, deși în unele dintre ele se regăsește și o problematică politică sau una economică. Constanța de Dunca a mai scos, pînă în 1868, publicația începută în 1863 „Amicul familiei”, Bogdan P. Hasdeu a fost editorul lui „Traian” (1869—1870) și în continuare a „Columnei lui Traian” (1870—1877), amîndouă importante din punct de vedere cultural-științific, dar și din acela al afirmării de către editor a pozițiilor sale patriotice, P. S. Aurelian și Grigore Ștefănescu au

²¹² Nikolai Jecev, *Bucureștiul și renașterea culturală bulgară, în Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor*, vol. II, București, 1984, p. 25.

²¹³ Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 62, 82, 217, 313, 319, 415, 443, 449, 456, 476, 481, 492, 676, 690, 706, 708, 710, 752, 763, 800 și 810.

mai publicat „Revista științifică”, „ziar pentru vulgarizarea științelor naturale și fizice” (1870—1882). Deosebit de importante, în afara „Convorbirilor literare”, au mai fost „Transacțiunile literare și științifice” (1872—1873), revistă publicată de D. A. Laurian și Ștefan C. Mihăilescu, „Revista contemporană” (1873—1876), „Revista literară și științifică” (1876), amândouă fuzionate apoi în „Revista contemporană literară și științifică”, printre redactorii căreia stringându-se, în vara anului 1876, câteva zeci de oameni de cultură ai epocii în frunte cu M. Kogălniceanu, D. A. Sturdza, V. A. Urechiă, Ștefan C. Mișăilescu, Aron Densușianu și alții²¹⁴. La 1/13 octombrie 1874 și-a început lunga viață și „Biserica ortodoxă română”. În sfârșit, printre periodice mai trebuie adăugate și cele circa 30 cu caracter umoristic (este însă drept, reprezentând deseori reluări, cu titluri schimbate, ale aceleiași periodice).

O privire generală asupra presei deceniului analizat ne îngăduie să conchidem că au apărut sute de titluri de periodice cu un conținut de o varietate nemaiîntâlnită pînă atunci, problematica politică dominînd totuși ansamblul publicațiilor periodice. Totodată, au mai fost publicate periodice de înalt nivel cultural și a fost simțitor adîncită integrarea „europeană” a presei românești.

Dacă la începutul celui de-al saselea deceniu al secolului traducerea poeziilor lui Vasile Alecsandri în limbile franceză și engleză marcase incipient o evidențiere a literaturii române pe plan european, în 1866 a fost publicat volumul lui Dimitrie Bolintineanu *Brises d'Orient. Poésies roumaines*, prefăcut de Philarète Chasles, profesor la Collège de France. Dar literatura română, excepțînd în parte pe Alecsandri, era totuși departe de a fi cunoscută dincolo de hotare. Deceniul 1866—1876 l-a consacrat însă pe Eminescu, după cum a înregistrat debuturile altor cîțiva scriitori români de factură universală; de asemenea, producțiile literare în ansamblu au

²¹⁴ *Ibidem*, p. 563.

fost supuse acțiunii de asanare critică a lui Titu Maiorescu. În mod obiectiv s-a pregătit începutul receptării, în etapele următoare, a literaturii române moderne în cultura europeană²¹⁵.

În cursul deceniului analizat au murit Aron Pumnul, Costache Negruzzi, Constantin Stamati, Gheorghe Asaki, Ioan Heliade Rădulescu, Dimitrie Bolintineanu și Costache Negri. În 1866 s-a născut George Coșbuc ! În nou constituita Societate Academică Română, au fost desemnați ca membri, chiar la începuturile ei, Vasile Alecsandri, Costache Negruzzi și Titu Maiorescu ; în cursul celui dintii deceniu al existenței ei au mai fost aleși George Sion, Alexandru Odobescu și Ion Ghica. Mai importantă a fost însă, în cursul aceleiași etape, pe planul literaturii, activitatea Junimii, care a fost o adevărată pepinieră a marilor talente ale ultimei părți a veacului, tineri cărora li s-a înlesnit prin „Convorbiri literare“ debuturile și afirmarea.

Vasile Alecsandri²¹⁶ era unanim recunoscut ca poet al națiunii. În 1866 i-a apărut prima culegere completă a poeziilor populare și începînd din 1875 a început editarea Operele complete. A publicat poezii — între altele pastelurile și poemul Dumbrava Roșie — în „Convorbiri literare“, păstrînd relații apropiate cu Junimea și mai ales cu Iacob Negruzzi și a scris unele piese ale operei sale dramaturgice. În cursul deceniului, Eminescu²¹⁷ a publicat printre alte poezii ale sale : Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie, în „Familia“ lui Vulcan și apoi în „Convorbiri literare“ poemul Venere și Madonă, poeziile Înger și demon, Floare albastră și — în 1874 — Împărat și proletar. Spre sfîrșitul deceniului analizat, poetul era consacrat.

²¹⁵ Pentru literatura în etapa cercetată, vezi : G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, București, 1940 : *Istoria literaturii române*, vol. II—III, București, 1968 și 1973 (cu bibliografia respectivă) ; mai vezi *Dicționar cronologic. Literatura română*, București, 1979, coordonatori I.C. Chițimia și Al. Dima.

²¹⁶ Pentru poet : G.C. Nicolescu, *Viața lui V. Alecsandri*, ediția a II-a, București, 1966.

²¹⁷ Vezi bibliografia din *Istoria literaturii române*, vol. III, București, 1973, p. 242.

Ultimii ani ai lui Bolintineanu²¹⁸ au fost triști. Angajat în acțiuni polemice, el a publicat în 1866 *Eumenidele sau satire politice*, cărora le-a răspuns Orășanu prin *Bolintineanele*, poetul lansându-se într-o nouă replică în *Ielele, grame și epigrame politice*. Lucrări de ale sale au apărut, an de an, pînă în 1870 — drame istorice, scrieri politice și memorialistice, poezii. În mizerie și bolnav, pentru a-l putea îngriji George Sion a trebuit să organizeze o loterie cu mobila și biblioteca poetului. Deși cîștigători, Negri și Alecsandri au refuzat a le prelua; banii strînși s-au dovedit neîndestulători, mizeria însoțind pe Bolintineanu pînă în ultimele sale clipe. El a murit în spitalul Pantelimon la 20 august / 1 septembrie 1872.

Dacă Eminescu a fost consacrat, în schimb ceilalți mari creatori, care aveau să illustreze literatura română în ultimele decenii ale veacului, s-au aflat încă la începutul strădaniilor lor. În 1875 Creangă a publicat în „Convorbiri literare” *Soacra cu trei nurori și Capra cu trei iezi*, în 1876 *Dănilă Prepeleac* și la începutul anului 1877, *Moș Nichifor Cotcariul*, dar nu era încă recunoscut ca marele Creangă! În anii 1873—1875 și-a publicat și *Caragiale* în „Ghimpele” niște poezii, dar în anul cuceririi independenței României era încă departe de consacrare. Pentru Slavici, deceniul a însemnat debutul, dar și începutul afirmării sale, deoarece el a publicat în „Convorbiri literare” nu numai comedia de debut *Fata de birău*, în 1871, ci și vestita *nuvelă Popa Tanda*, în 1875. Alexandru Macedonski a fost autor, în 1872, al volumului *Prima Verba*, dar acesta nu-l anunța încă ca un mare poet. Multilateral în preocupări, Hasdeu²¹⁹ a continuat să se arate preocupat și de literatură, mai ales la începutul

²¹⁸ Impresionat de soarta lui Bolintineanu, Alecsandri scria la 4/16 mai 1871 lui Iacob Negruzzi : „...Din cauza lipsei, poetul cel mai de preț din Valahia este amenințat a-și închide ochii la spital...” (V. Alecsandri, *Opere*, vol. X, ed. cit., p. 16). Pentru Bolintineanu, vezi mai ales, Teodor Vârgolici, *Dimitrie Bolintineanu și epoca sa*, București, 1971.

²¹⁹ Pentru Hasdeu, vezi bibliografia din *Istoria literaturii române*, vol. II, București, 1968 și Vistian Goia, *B.P. Hasdeu și discipolii săi*, București, 1987; I. Oprișan, *Romanul vieții lui B.P. Hasdeu*, București, 1990.

deceniului în cauză, când în 1867 i s-a jucat pentru întâia oară, la Iași, piesa Răzvan Vodă, devenită din 1869 Răzvan și Vidra; tot el avea să publice în 1868 în „Familia” lui Vulcan Domnița Roxana. S-a arătat deosebit de activ în literatura satirică, ca și N. T. Orășanu, Gh. Tăutu și, la începuturile sale, G. Dem. Teodorescu.

Una din marile opere literare românești ale deceniului a fost și Pseudokineghetikos a lui Odobescu, în realitate o „prefată”... transformată într-un volum! Dar talentatul și eruditul om de cultură și-a consacrat cea mai mare parte a activității sale, în cursul deceniului, nu atât literaturii, cât studiului arheologiei și istoriei. Lui Odobescu i-a revenit meritul restituirii către public a Istoriei lui Mihai Vodă Viteazul a lui Nicolae Bălcescu, a cărei primă ediție, sub auspiciile Societății Academice a datat din 1877, când se împlinise un sfert de veac de la dispariția eroului.

Scriitori ca C. D. Aricescu, Gh. Crețeanu, George Baronzi, Gh. Tăutu, Romulus Scriban, Radu Ionescu n-au lăsat în urma lor, în cursul deceniului, lucrări care să reziste timpului. N-au rămas pînă astăzi nici piesa lui Nicolae Scurtescu Rhea Silvia, nici romanul lui Grigore Granda Fulga și nici comediile lui Pantazi Ghica, Sterian Pățitul — considerată de Călinescu a fi „cu deschidere inteligentă” — și nici Iadeș. Mai importante au fost, poate, străduințele ce s-au depus într-un domeniu adiacent creației literare propriu-zise, cel al culegerii și valorificării folclorului, evidențiindu-se în această privință în cursul deceniului I. C. Fundescu, Miron Pompiliu, Simion Florea Marian și Petre Ispirescu. Mai merită a fi semnalat și faptul că Teodor Codrescu a publicat în „Buciumul român” prima versiune a Țiganiadei lui Ion Budai-Deleanu.

În domeniul artelor, progresele cele mai marcante se înregistrează în pictură²²⁰. Existau, din vremea domniei

²²⁰ Vezi o privire de ansamblu în: Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R. Secolul XIX, vol. II, București, 1958; vezi importante lucrări referitoare la Grigorescu și Andreescu ale lui Radu Bogdan.

lui Alexandru Ioan Cuza, școli de belle arte, deși ele au trecut, mai ales la începutul deceniului, prin greutăți materiale (Gh. Panaiteanu-Bardasare a ajuns să întrețină din mijloace proprii școala de profil ieșeană, pînă cînd fondurile statului au putut fi obținute din nou!). Theodor Aman la București și Panaiteanu-Bardasare la Iași au patronat în fapt mișcarea artistică a pictorilor, cel dintîi realizînd și personal, în continuare, opere remarcabile și „la zi”: Izgonirea turcilor la Călugăreni (1872) ori Bulgarii masacrați de turci — inspirată evident din lupta pentru libertate a poporului vecin, atît de acută în preajma anului 1877, sau Țăran cu căciulă în mînă (1875). Constantin Lecca, Mișu Popp, Gheorghe Tattarescu, Petre Mateescu din generația mai veche, dar și mai tinerii Mihai Dan, Mihai Ștefănescu, Sava Henția, C. D. Stahi, Panaiteanu-Bardasare, au fost prezenți în pictura românească a deceniului. Dintre toți a strălucit Nicolae Grigorescu, consacrat pe deplin după participarea sa cu peste 140 de tablouri remarcabile la expoziția din 1873. De asemenea, tot în acest deceniu și-a început ascensiunea Ion Andreescu. Au fost prezenți în epocă, cel dintîi manifestîndu-se multilateral în artă, Carol Popp de Szathmáry și elvețianul Henric Trenk, ca și, în litografie, Alexandru Asaki și August Strixner. Un număr destul de important dintre pictorii din tinăra generație au efectuat stagii în străinătate, în general lungi, mai ales Grigorescu, îndeosebi în Franța, Italia și Germania

În domeniul sculpturii s-a afirmat Karl Storck²²¹, care a realizat în 1869 monumentul spătarului Mihai Cantăcuze din fața spitalului Colțea și au început să se ridice Ioan Georgescu și Ștefan Ionescu Valbutea. În București nu s-a ridicat vreun edificiu important în epocă, intrînd însă în funcțiune localul Universității construit după planurile lui Alexandru Orăscu.²²² În anii 1865—1870 au fost totuși ridicate la București halele pieței centrale. În 1875 a început la Sinaia edificarea Castelului Peleş, care

²²¹ Vezi Barbu Brezianu, *Karl Storck*, București, 1955.

²²² Vezi Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 531 și urm.

a fost terminat în 1880, lucrarea fiind asumată de arhitecții germani Doderer și Schultz. Castelul Peleş a fost considerat un „exemplu ciudat, mai cu seamă în ce privește interiorul, de îmbinări fantastice de elemente gotice, renaștere, baroc“ (Grigore Ionescu). În Capitală arhitectul de origine poloneză, Kofczinski a construit în 1875 clădirea Carului cu bere de pe strada Stavropoleos. După cucerirea independenței, în ultimele decenii ale secolului și la începutul veacului al XX-lea, aveau să fie ridicate în București o serie întreagă de edificii importante, dar arhitecții aveau să fie aproape în majoritate francezi (Galleron, Bernard, Ballu etc.) deși avea să se afirme și Ion Mincu, cel ce a pus în valoare, cu fermitate, specificul național.

Teatrul s-a evidențiat ca una din ramurile artei care atrăgea în mod deosebit publicul, inclusiv păturile mijlocii ale societății²²³. În frumosul local al Teatrului Național din București, dar și la Iași și la Craiova, ca și în alte câteva orașe ale țării, activitatea teatrală s-a desfășurat permanent. În 1872 actorul Ioan Lupescu a ridicat la Focșani un local de teatru, în 1869 trupa Tardini-Vădicescu juca la Bacău într-o „barată de scînduri, o hardughie“, în care încăpeau totuși 700 de spectatori, la Botoșani exista din 1860 „teatrul lui Petrache Cristea“, iar în 1869 „casele Sommer“ erau folosite în același scop, la Galați și la Pitești proiectele pentru construirea unor teatre, în ultimul caz și începute a fi concretizate, n-au fost totuși finalizate. Oricum, spectacolele se dădeau permanent nu în puține centre — în 1872 Costache Caragiale se intitula „director al Teatrului Național din Plo-

²²³ Vezi Ioan Massof, *Teatrul românesc. Privire istorică*, vol. II, București, 1966 ; *Istoria teatrului în România*, vol. II ; București, 1971 ; mai vezi Teodor Burada, *Istoria teatrului în Moldova*, ediția I.C. Chițimia, București, 1975 ; N. Barbu, *Teatrul Național «Vasile Alecsandri» Iași. 160 de ani de teatru românesc. 1816—1976. Dicționarul actorilor Teatrului Național «Vasile Alecsandri»*, Iași, 1816—1976, Iași, 1976 ; *Istoria Teatrului Național din Craiova*, Craiova, 1978 ; Liliana Țopa, *Teatrul în orașele de provincie din Muntenia între anii 1848—1918*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru“, 16 (1969), nr. 2, p. 213—229.

iești“ ! — adăugându-se la aceasta turneele. Acestea din urmă aveau și o funcție națională și internațională ²²⁴.

Dacă în 1867 intenția lui Millo de a întreprinde un turneu în Transilvania nu s-a putut materializa din pricina tensiunilor politice existente în împrejurările încheierii pactului dualist, în 1868 Mihail Pascaly și cu trupa sa au întreprins un astfel de turneu la Brașov, Sibiu, Lugoj, Timișoara, Arad și Oravița, în anul următor el întreprinzând un altul în Bucovina. În 1870 Millo a realizat un turneu cu trupa sa în Transilvania, ajungând și la Cluj, iar în 1871 un altul în Bucovina. Ecoul național al acestor turnee a fost deosebit de puternic. Trebuie amintit că actori români au jucat în epocă peste hotare, I. D. Ionescu, de exemplu, dînd în 1874 spectacole apreciate la Viena și la Budapesta și că, pe de altă parte, trupe și actori străini au venit în România, remarcîndu-se, prin înalta ținută actricească, spectacolele date la București de Adelaida Ristori (1871) și de Giacinta Pezzana (1875).

Deceniul analizat a fost ilustrat în lumea teatrului de personalități proeminente. Matei Millo, Mihai Pascaly, Costache Caragiale, Theodor Theodorini, Constantin Dimitriade, numai pentru a aminti pe cei mai de seamă actori, jucau la „nivel european“. Repertoriul a fost variat, dominat, ce este drept, de melodrame și vodeviluri, ca și de unele creații ale dramaturgiei originale, printre premierele deceniului în această ultimă privință impunîndu-se *Răzvan și Vidra* a lui Hasdeu și *Banul Mărăcine* a lui V. A. Urechîă ; în schimb, *Boieri și ciocoi* a lui Vasile Alecsandri, piesă reprezentată și la Iași și la București, n-a avut succesul de public scontat de autor. Tot în această etapă istorică a fost reprezentată premiera *Revizorului general* a lui Gogol și *Hernani* a lui Hugo.

²²⁴ Vezi : Ion V. Boeriu, *Primul turneu al lui M. Pascaly la Sibiu (1868)*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru“, 16 (1969), nr. 1, p. 97—100 ; Idem, *Trupa lui Millo la Brașov și Sibiu (1870)*, în loc cit., 17 (1970), nr. 1, p. 83—87 ; Idem, *Al doilea turneu al lui M. Pascaly în Transilvania (1871)*, în loc. cit., 18 (1971), nr. 2, p. 263—268 ; Idem, *Turneele lui I.D. Ionescu la Brașov și Sibiu în anii 1872 și 1873*, în loc. cit., 20 (1973), nr. 1, p. 83—88.

Direcția celor două teatre principale din București și Iași a fost asumată în sistemul concesiunii, cu subvenții din partea statului, de actorii cei mai importanți (mai ales de Pascaly și de Luchian). Un moment important l-a reprezentat numirea lui Odobescu la conducerea teatrului din București, el inițiind o necesară restaurare a teatrului după un sfert de veac de existență și tot el instituind premiile de creație. Venirea la direcția teatrului național bucureștean a lui Ion Ghica, în 1877, constituirea Societății dramatice și legea teatrelor aveau să deschidă o nouă fază în viața teatrului românesc modern.

Doar la câțiva ani după organizarea conservatoarelor de la București și Iași, muzicienii români din deceniul analizat au înfățișat o fază incipientă a muzicii moderne românești²²⁵. Majoritatea dintre ei erau încă tineri și aveau să se evidențieze în etapele următoare, iar mulți dintre cei care au urmat cursurile școlilor muzicale românești amintite, și-au întregit pregătirea profesională dincolo de hotare, chiar în etapa dată, în diferite centre artistice ale Europei, la Paris, Viena, Petersburg, Berlin etc. Al. Berdescu, Mihai Burada, Ioan Cartu, Iosif Ivanovici au realizat compoziții, în general sub impactul folclorului național, dar C. Dimitrescu ori George Stephanescu — viitor fondator al Operei române — au compus muzică simfonică cu specific național, dar și integrată celei universale. Au continuat să se evidențieze în România și un număr de muzicieni străini : Francisc Serafin și Eduard Caudella, Pietro Mazetti, Ludovic Wiest, Eduard Hübsch, Carl Wagner ori Eduard Wachmann, cel din urmă : director și dirijor al Filarmonicii bucureștene.

În ansamblu, în deceniul premergător cuceririi independenței României, cultura s-a dezvoltat, s-a modernizat și a contribuit la antrenarea mai înainte a societății din România și a întregii națiuni pe calea unei ireversibile propășiri.

²²⁵ Vezi sub voce muzicienii evocați în Viorel Cosma, *Muzicieni români. Lexicon*, București, 1970 (cu bibliografia respectivă la fiecare).

IX

SITUAȚIA MATERIALĂ ȘI VIAȚA COTIDIANĂ

.

În societatea din România — țară aflată într-un complex proces de mutații — se constată, în deceniul premergător cuceririi independenței, profunde deosebiri în situația materială și nivelul de viață ale cetățenilor, dar și o pătrundere mai sporită a *noului*, chiar și în lumea satelor. Atît Convenția de la Paris, cît mai ales Constituția din 1866 proclamară un regim de egalitate. „Nu există în stat nici o deosebire de clasă“, se preciza în articolul 10 al amintitei legiuri fundamentale. „Toți românii — continua articolul mai departe — sînt egali înaintea legii și datorii a contribui fără deosebire la dările și sarcinile publice“. În realitate, diferențele continuau să fie uriașe, pe plan social-economic înainte de toate; luxul și sărăcia izbeau, contrastant, deopotrivă. Între lumea satelor — cu excepția conacelor moșierilor — și lumea orașelor (mai ales părțile centrale ale acestora) era o adevărată prăpastie; deosebiri mari se constatau, de asemenea, între capitala București și cele cîteva orașe mai evolute (Iași, Craiova, Brăila, Galați, în primul rînd) și restul orașelor și ȋrgurilor și mai ales izbitoare erau diferențele de nivel între locuitorii unei aceleiași localități urbane și mai ales a Capitalei statului. „Am vizitat toate marile orașe ale Europei — nota Gustav Rasch —, am văzut Londra, Parisul și Neapole, dar nicăieri n-am

văzut atâtea contraste între sărăcie și luxul risipitor atât de alăturate ca la București¹.

Cînd a murit fostul domnitor Mihail Sturdza averea sa mobilă — în bani, aur, rente, conturi în bancă etc. — a fost estimată la uriașa sumă de 80 milioane lei (sumă echivalentă cu 4/5 din bugetul din acea vreme al României!), la acestea adăugîndu-se averea imobilă!² Și tot în acei ani un muncitor agricol primea în medie mai puțin de 2 lei pentru o zi de muncă, și la culesul porumbului sau la culesul viilor doar un leu pe zi!³ O femeie era plătită cu 75%, iar un copil doar cu circa 33% din suma dată unui bărbat⁴; contrastul era izbitor! Neîndoielnic că nu toți proprietarii de domenii și de moșii beneficiau de starea materială a fostului domnitor evocat, dar evident că între moșier și țăran prăpastia era uriașă în ceea ce privește venitul și același lucru se remarcă și în ceea ce privește păturile avute ale burgheziei.

O lume aparte o reprezentau funcționarii. Există neîndoielnic o goană după posturi, care asigurau pe deo parte o sursă de venituri constantă, iar, pe de altă parte, pentru anumite categorii, o ascensiune socială. Schimbarea în funcții, o dată cu venirea la putere a unui nou guvern avea neîndoielnic consecințe în privința instabilității societății. În 1871, numărul funcționarilor era apreciat la 64 000⁵, cheltuielile pe care ei le implicau reprezentînd circa o treime a bugetului! Salarizarea înfățișa contraste marcante, înregistrîndu-se deosebiri pînă la

¹ Apud Paul Lindenberg, *König Karl von Rumänien*, Berlin, 1906, p. 92 („Ich habe alle grossen Städte Europas besucht, ich habe London, Paris und Neapel gesehen, aber nirgends habe ich solche Kontraste in der Armut und dem verschwenderischen Luxus so ganz dicht nebeneinander gesehen wie in Bukarest“).

² Vezi C. Gane, *Trecute vieți și doamne și domnițe*, ediția III, București, 1944, p. 176 și urm.

³ Tablou de prețurile curente la 31 decembrie 1876 în *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, partea I, București, 1954, p. 377—378.

⁴ *Notice sur la Roumaine...*, Paris, 1868, p. 55.

⁵ Titu Maiorescu, *Insemnări zilnice*, vol. I, București, 1937, p. 175.

5 000%!⁶ Ministrul de Finanțe era retribuit cu 5 000 lei pe lună, președintele Curții de Conturi primea 3 000 lei, directorul general al Ministerului de Finanțe (post care echivala cu cel al unui secretar de stat de astăzi, fiind în acea vreme singurul adjunct al ministrului) primea 2 500 lei și tot atîta i se dădea lunar fiecăruia din cei opt membri ai Curții de Conturi ; un șef de secție în Ministerul de Finanțe era plătit cu 1 500 lei lunar, iar șeful corpului sergenților de oraș din București cu 1 000 lei ; un arhivar primea 600 lei, iar un ofițer în corpul sergenților de oraș 550 lei, în timp ce subofițerului i se plătea 170 lei. Copiștii — dactilografele epocii ! — erau salarizați diferențiat după importanța instituției în cadrul căreia slujeau. Un copist al Biroului de servitori de pe lângă Prefectura poliției din București, primea doar 90 lei, în timp ce un copist de la un minister primea 300 lei pe lună, iar cei de la Inspectoratul general al serviciului sanitar primeau fiecare 200 lei pe lună, dar se adăuga la leafă și o diurnă de 150 lei.

Medicul corpului de sergenți de oraș din București era retribuit cu 500 lei lunar, în timp ce inspectorul general al serviciului sanitar primea 1 500 lei și în plus 500 lei diurnă ; primul veterinar încasa 800 lei pe lună, dar un veterinar doar 300 lei (ca un copist !), la care se adăuga o diurnă de 200 lei. În provincie medicii de județ erau retribuiți cu 800 lei lunar, iar cei de plasă cu 500 lei. Un „odăiaș“* la Curtea de Conturi primea 150 lei, dar la direcția sărăriilor și a bunurilor statului din sudul Basarabiei păzitorii și oamenii de serviciu erau retribuiți doar cu 80 ori 120 lei (ultima leafă revenindu-le celor ce foloseau cai).

Unul din motivele care făceau atractive funcțiile publice era și faptul că foștilor funcționari li se asigurau pensii de bătrînețe. În 1868 au fost reglementate pensiile printr-o lege, în temeiul căreia se acorda 50% din leafa lunară pe ultimii cinci ani de serviciu drept pensie

⁶ Am utilizat diverse tabele de salarizare din Ioan M. Bujoreanu, *Colecțiune de legiurile României vechi și noi*, București, 1873, p. 823, 963, 1 065—1 066, 1 189, 1 201—1 202, 1 358.

* Om de serviciu.

lunară celor ce serviseră timp de 20 de ani (respectiv 18 ani militarii) și 75%₀ celor ce serviseră timp de 30 de ani (respectiv 25 ani militarii). Pensiile erau însă plafoneate la 1 500 lei lunar, iar urmașii primeau 50%₀ din pensie în cazul văduvelor și 75%₀ în cazul văduvelor cu copii ⁷.

Veniturile trebuie raportate la prețuri pentru a avea o imagine veridică a unui real nivel de trai ⁸. Carnea era relativ ieftină, în medie între 45 de bani și 1 leu ocaua (cca 1,3 kg), cea mai ieftină fiind cea de oaie și cea mai scumpă cea de vițel. Dacă laptele de vacă se plătea de consumator 48 de bani ocaua, untul proaspăt atingea 4 lei ocaua, iar brânza oscila între 73 de bani ocaua de caș și 2,62 lei ocaua de cașcaval de Penteleu. Făina de grâu de calitate I costa cca 80 de bani ocaua, iar mălaiul 11 bani. Ocaua de fasole costa 16 bani, cea de linte 41 de bani, mazărea 60 de bani. Piinea de calitate I (jimbla) se plătea 40 de bani ocaua și piinea neagră 30 de bani ocaua. Vinul oscila între 40 de bani și 1,29 lei. Materialele de construcții erau ieftine : 2 lei un car cu nisip și circa 12 lei mia de olane.

La birtul „Enache“, în centrul Capitalei țării, prețurile variaua între 20 și 80 bani porția. Cu abonament lunar micile birturi ofereau studenților patru feluri pe zi cu prețuri variind între 30 și 40 lei pe lună. Constantin Bacalbașa, care ne indică aceste prețuri, își amintea că-l costa o masă de prînz 90 de bani (piine, două ouă, o fleică, un măr și bacșișul ; dacă bea și vin mai plătea 20 de bani) ⁹. În 1871 se plătea la teatru : 20 de lei loja de rangul I, 12 lei cea de rangul II, 4 lei stalul I, 3 lei stalul II, 2 lei stalul III și un leu galeria ! Studenților li se efectua un scăzămînt de 50 de bani „la orice loc“ ¹⁰. În 1875 Ion Ghica aprecia că la „Grand Hôtel Bröfft“ —

⁷ *Ibidem*, p. 2 069—2 073.

⁸ Tablou de prețurile curente la 31 decembrie 1876 în *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, partea I, p. 372—379.

⁹ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată. 1871—1884*, vol. I, București, 1927, p. 62.

¹⁰ *Ibidem*, p. 63, 116.

situat pe locul actualului hotel „Continental“ — se plătea „locuința, mîncarea, încălzitul și iluminatul mult mai scump decît la «Clarendon Hotel»“ considerat de el a fi „hotelul cel mai scump din Londra“¹¹; poate că el exagera, dar oricum este evident că prețul nu era redus!

Prețurile în epocă — cu excepția unui hotel „de lux!“ — nu erau în general mari ori erau acceptabile *pentru înstăriți*; pentru țărani și păturile sărace ale orășenimii — muncitorii în primul rînd — prețurile erau însă apăsătoare; țăranii puteau rezista doar datorită traiului lor extrem de modest și a faptului că se întrețineau (inclusiv o bună parte din îmbrăcăminte) din propria lor producție.

Încă în 1863, tabeléle anexate la legea pátentelor dezvăluiau varietatea și diferențierea profesiunilor exercitate în statul român¹². În tabelul A era prezentată lista diferitelor profesiuni împărțite în cadrul a opt clase; situația aceasta în linii generale, s-a menținut și după 1866. În clasa I erau cuprinși: magazinele cu articole de lux, băcăniile en-gros, bijuterii cu „bijuterii gata de mari valori“, „fasonînd și obiecte de comandă“, bogasierii * „cu ridicata“, bumbăcarii „asemenea“, marii cîrciumari, negustorii de cereale „exportînd sau vînzînd în țară cu toptanu cîtimi mari“, comisionarii cu „întinse operațiuni cu străinătatea“, negustorii de gaz (petrol) „cu ridicata“, întreprinzătorii de poștă „de drumuri mari“, toptangiii lipscani. În clasa a II-a erau cuprinse 30 de profesii, printre care cofetarii, croitorii care vindeau și stofe, droghisții, negustorii de fier, cei de gogoși de mătase ori de lînă, negustorii de mobile, modistele „cari aduc diferite articole din străinătate și le confecționează însăși“, hotelierii, fabricanții de postav, negustorii de luminări și săpunuri, negustorii „de mobile aduse din străinătate“,

¹¹ Ion Ghica, *Scrieri economice*, vol. II, ediție Ion Veverca, București, 1937, p. 167.

¹² Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 260—1 272.

* Negustor care vindea articole de manufactură și mai ales bogasiu — pînză scumpă, în culori și cu lustru, folosită mai ales la căptușitul hainelor.

negustorii de vinuri. În clasa a III-a erau cuprinse 62 de profesii, printre care negustorii de argint importat (argintari), armurierii care aduceau „arme de lux din străinătate“, antreprenorii de baluri, braşovenii *, directorul unui „cabinet literar“, cafengiii cu „articole de cofetărie din străinătate“, cârciumarii „mai puțin decît cu ridicata“, ceaprazarii, ceasornicarii, cizmarii sau pantofarii „aducînd marfa gata din străinătate“, „coaforii“ — care vindeau „și parfumuri“ —, constructorii de corăbii, chereslegiii, farmaciștii, negustorii de făină „cu ridicata“, negustorii de haine „din străinătate aducînd cîtimi mici“, negustorii de hîrtie, editorii, hotelierii mai mici, negustorii de plumb, negustorii de rom „cu ridicata“, negustorii de seu și cervișuri **, negustorii de mobile „fabricate în țară“, proprietarii de tipografii, negustorii de tutun, zarafii, antreprenorii de construcții („întreprinderi de mari ziduri“). Mai existau profesiunile cuprinse în încă cinci clase, precum și în tabelele B și C ! Listele dezvăluie în ansamblu o mare varietate de profesii, precum și diferențierea nu numai profesională, dar și înăuntrul fiecărei categorii. Și aceasta era situația din 1863 ! Evident că între timp orașul dezvoltîndu-se și crescînd și acest proces se accentuase.

Dacă Capitala reflecta o neîndoielnică amploare a vieții social-economice, aceasta se desfășura mai ales în beneficiul celor cu stare, cei ce utilizau toată varietatea de mărfuri adusă „din străinătate !“ O analiză a clasei celei mai numeroase a țării ne înfățișează un tablou evident deosebit. Martorii străini erau impresionați de sărăcia locuinței majorității țăranilor și a mobilierului rustic al acestora (mai ales în zonele de șes). „Locuințele celor mai mulți în Valahia sînt cele mai săracăcioase din Europa ; toată zestrea casei este alcătuită dintr-o pereche de crățițe și oale, cîteva mesc și scăunașe din lemn ; paturi se găsesc rar la țăranii valahi. Învelit cu cojocul lui doarme

* Negustor care vindea marfă adusă de la Brașov, mai ales fierărie.

** Grăsime de vită, topită și păstrată în bășici.

țăranul pe pământ...“ *. Semnificativ mai era însă că același martor ținea să evidențieze și anumite trăsături care-l puneau în evidență pe țăranul român. „Dar țăranul valah — scria el — contrastează totuși într-un mod remarcabil cu ceilalți țărani europeni. El este deosebit de curat și chiar în cazul celei mai mari sărăcii casa din împletitură și pământ este ținută în mod deosebit de curat. Simț al măsurii și cumpătare, hărnicie și curățenie sînt trăsăturile principale ale caracterului său. El este reprezentantul viitorului politic al poporului român“**.

Țăranii își confecționau în bună măsură îmbrăcămintea, își făceau opinci din piei neargășite ¹³. Din piei de oi și de miel meșteri din orașe, dar și din sate confecționau cojoace, mintene și pieptare și, desigur, căciuli ¹⁴. Aproape în fiecare casă de țăran, într-o mică odaie, se găsea un război de țesut, cu ajutorul căruia țăranca confecționa țesături din lînă, în și cînepă pentru îmbrăcăminte, covoare și diferite țesături pentru casă ¹⁵. În foarte multe sate lucrau olari care își aprovizionau consătenii cu produsele lor și, desigur, pe orășeni ¹⁶. Sărăcia nu excludea simțul artistic, deosebit care impresiona pe călătorii străini. Impresia aceasta o va avea, chiar la începutul domniei, și prințul Carol, care a notat în memoriile sale: „portul locuitorilor munteni din Româ-

¹³ *Notice sur la Roumanie...*, p. 95.

¹⁴ *Ibidem*, p. 97.

¹⁵ *Ibidem*, p. 100—102.

¹⁶ *Ibidem*, p. 129.

* „Die Wohnungen der meisten in der Walachei sind die ärmlichsten in Europa; den ganzen Hausrat machen ein paar Kessel und Töpfe, einige hölzerne Tische und Schemel aus; Betten findet man bei den walachischen Bauern selten. In seinen Schafpelz gehüllt schläft der Bauer auf der Erde...“

** Paul Lindenberg, *op. cit.*, p. 86 („...Aber der walachische Bauer kontrastiert doch merkwürdig mit anderen europäischen Bauern. Er ist ausserordentlich reinlich und selbst bei der grössten Armut wird das aus Flechwerk und Erde zusammengebakene Haus äusserst reinlich gehalten. Mässigkeit und Nüchternheit, Arbeitsamkeit und Reinlichkeit sind Hauptzüge seines Charakters. Er ist der Repräsentant der politischen Zukunft des rumänischen Volks“).

nia mică se distinge prin bogăția culorilor și prin gust“¹⁷. S-ar mai putea adăuga că țăranul român iubea florile. „Cultura florilor este foarte răspândită în România — se arăta într-o descriere contemporană — la țară ; aproape fiecare casă de țăran are un mic colț de grădină consacrat florilor și plantelor mirositoare, cum ar fi busuiocul, măghiranul, nalba, trandafirul, garoafa, mixandra, narcisa etc.“¹⁸.

Dar țărănimea aceasta, harnică și curată, cu demnitate și simț artistic, care-și obținuse eliberarea și mici loturi de pământ în 1864, ducea în marea majoritate un trai extrem de modest, oglindit mai ales în hrană. „Românii — scria Ion Ghica în 1875 — sînt poporul cel mai frugal ce am văzut. Un muncitor care sapă toată ziua de dimineată pînă seara se hrănește cu legume fierte în apă, cu două fire de ceapă și cu o bucată de mămăligă uscată. Indienii și arabii nu sînt mai sobri decît dinșii... Biserica le impune aproape 200 zile de post pe an, în cari nu li se interzice numai carnea, dar și laptele, untul, ouăle și chiar peștele“¹⁹. Cu un deceniu mai înainte se remarcase : „Țăranul român fiind foarte sobru, se hrănește aproape exclusiv cu legume și fructe crude, uscate sau conservate în sare, oțet sau fermentație acetică. Nu mănîncă carne decît în anumite zile ale marilor sărbători. Fasolea și linteă fierte, ceapa și usturoiul uscat, varza murată și castraveții murați îi servesc ca hrană în timpul lungilor și deselor posturi ale anului (șase săptămîni înainte de Paște, patru săptămîni înainte de Crăciun, patru săptămîni înainte de Sf. Petru, două săptămîni înainte de Sf. Maria, toate miercurile și vinerele din fiecare săptămîină și ajunul tuturor sărbătorilor) ; mănîncă multe fructe crude și curcubitacee în timpul

¹⁷ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. II, București, p. 47 („La culture des fleurs est très répandue en Roumanie ; à la campagne, presque chaque maison de payson a un petit coin du jardin consacré aux fleurs et aux plantes odoriférantes, telles que le basilic, la marjolaine, la mauve, la rose, l'oeillet, la giroflée, la jonquille etc.“).

¹⁸ *Notice sur la Roumanie...*, p. 71.

¹⁹ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 180.

verii²⁰. Aceeași sursă ne arată că țăranii mâncau ouă la fiecare masă, cu excepția zilelor de post²¹. Peștele, de asemenea, era apreciat de țăranii români²². În 1876, Obedenaru, în calitate de medic, critica cu asprime hrana insuficientă a țăranilor și muncitorilor, alcătuită aproape exclusiv din legume, varză și mămăligă, din când în când puțină brânză sau lapte, puțin pește sărat și foarte rareori pastramă, la aceasta adăugându-se și cele... 185 zile de post²³.

Și totuși modernizarea a început să pătrundă și în lumea satelor. „În unele localități, nota Obedenaru în 1876, utilizarea pantofilor și a ghetelor a început să se răspândească“²⁴. Cuprinderea satelor în procesul de piață, inclusiv în ceea ce privește mărfurile aduse din străinătate, avea să se accentueze spre sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, în general, în beneficiul — în privința importurilor — mărfurilor germane²⁵.

²⁰ *Notice sur la Roumanie...*, p. 67—68 („Le paysan roumain étant très sobre, se nourrit presque exclusivement de légumes et de fruits à l'état vert, secs ou conservés par le sel, le vinaigre ou la fermentation acétique. Il ne mange de la viande qu'à certains jours de grandes fêtes. Les haricots et les lentilles cuits, les oignons et l'ail secs, les choux fermentés et les concombres salés, lui servent de nourriture pendant les longs et fréquents carêmes de l'année (six semaines avant Pâques, quatre semaines avant Noël, quatre semaines avant la Saint-Pierre, deux semaines avant la Sainte-Marie, tous les mercredis et les vendredis de chaque semaine et les veilles de toutes les fêtes); il mange beaucoup de fruits verts et de curcubitacées en été“).

²¹ *Ibidem*, p. 108.

²² *Ibidem*, p. 117—120. Prețul peștelui oscila între 35 de bani și 2 lei kilogramul (*Ibidem*, p. 120).

²³ M.G. Obedenaru, *La Roumanie économique d'après les données les plus récentes*, Paris, 1876, p. 377—378.

²⁴ *Ibidem*, p. 380 („Dans certaines localités l'usage des souliers ou des bottes commence à se répandre“).

²⁵ G. Cioriceanu, *La Roumanie économique et ses rapports avec l'étranger de 1866 à 1915*, Paris, 1928, p. 292—294, 399—403; pentru relațiile economice româno-germane vezi Dan Berindei, *Die rumänisch-deutschen Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, în volumul *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski*, München, 1989, p. 233—245.

Oricum, în cursul deceniului analizat, țărănimea continua să se afle în bună măsură relativ izolată față de procesul de modernizare, lucru ce se datora însă în primul rînd stării ei materiale precare, lipsei de mijloace. Cu totul altfel se înfățișa procesul de modernizare la orașe, și mai ales în Capitală, care, peste cîteva decenii, avea să fie „micul Paris“.

În privința alimentației, clasele avute continuau să practice o alimentație tradițională. În 1866 se mai putea vorbi de cele 150 dulceturi, șerbeturi și peltele („ele se realizează nu numai cu fructe indigene și exotice la diverse grade de maturitate, dar și cu articole coloniale ca ciocolata, cafeaua, ceaiul, vanilia, coaja de migdale etc. și chiar și cu petale de flori, ca violete, flori de tei și mai ales trandafiri“) ²⁶. Se consumau produsele țării, din care nu lipsea vinatul (în 1869, în februarie, I. C. Brătianu mulțumea soției sale „pentru potărnicchiile pe cari le-am mîncat cu mare plăcere, precum și pentru portocale și caise“) ²⁷, ori peștele (în 1870 Alecsandri ruga un cunoscut a-i trimite „vro opt oca de morun proaspăt, dacă se găsesc de vîndut la Galatzi și o cutie cu halva de Țari-grad, dacă va fi sosit proaspătă“²⁸). Cînd, în vara anului 1866, domnitorul vizitează mănăstirea Sinaia, i se oferă la cină : mămăligă cu păstrăvi și pui ! ²⁹

Dacă locuințele țărănimii, în multe zone, mai ales spre Dunăre, simple bordeie, și de asemenea cele ale orășenimii mărunte erau departe de a reflecta bunăstarea, casele celor înstăriți erau, nu rareori, întinse, cu numeroase camere. Cu toate acestea, iarna nu erau toate încălzite³⁰,

²⁶ *Notice sur la Roumanie...*, p. 70 („...on en confectionne non seulement avec des fruits indigènes et exotiques à divers degrés de maturité, mais aussi avec des denrées coloniales, telles que le chocolat, café, thé, vanille, écorces d'amandes etc. et même avec des pétales de fleurs, comme les violettes, les fleurs du tilleul et surtout les roses“).

²⁷ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*, ediția II, vol. I, București, 1936, p. 113.

²⁸ V. Alecsandri, *Opere*, vol. IX, ediție critică Marta Anineanu, București, 1982, p. 422.

²⁹ *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie par un témoin oculaire*, București, 1894, p. 38.

³⁰ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*, vol. I, p. 100.

pe lângă faptul că în anotimpul rece se puneau covoare în odăi și se blocau ferestrele (așa cum relatează Vasile Alecsandri, fiicei sale, în noiembrie 1872 !)³¹. Prin mobile procesul de modernizare era evident, în ceea ce privește locuințele claselor înstărite. „Odăile nu prea erau mari, dar de proporții plăcute — nota chiar în zilele sosirii sale noul domnitor impresiile sale asupra palatului domnesc, vechea casă Goleșcu —, sub domnia prințului Cuza ele fuseseră din nou și cu gust mobilate cu mobile de la Paris“; el mai adăuga: „servitorii purtau fracuri roșii cu șireturi de fir“³². G. Le Cler, în *La Moldo-Valachie, ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être* (Paris, 1867), amintea luxul unor locuințe bucureștene, pline cu covoare de Aubusson și de Smirna, cu mobile aduse de la Viena, cu porțelanuri de China și de Sèvres³³. Vasile Alecsandri cumpăra în epocă mobile și alte obiecte casnice pentru Mircești: un serviciu de cristal și de porțelan pentru 12 persoane, chiar și perdele, fierării pentru ferestre, de la Paris, oglinzi de toaletă și „un samovariu de salon“ de la Viena³⁴. De altfel, el trimitea Paulinei Alecsandri de la Paris nu numai mânuși și „4 părechi de ciobățele no. 37“, ci chiar și „un pieptene de buzunar“!³⁵ Peste câțiva ani, expedia spre țară cognac, parfumuri, „lînuri“, două termometre, „dopuri de plută“... și... apă pentru mustăți, dar și semințe de flori și legume, „o mașină de tuns gazonul, o mașină de măturat covorul, o morișcă de tăiet legume, o mașină de cafe...“³⁶.

De la Paris unii își aduceau și îmbrăcămintea. Alecsandri scria de la Paris soției sale, în mai 1876, că „...toaletele Marghioliței au să fie sfârșite în săptămîna care vine“³⁷. Cînd Adolphe d'Avril a sosit în 1868 la Predeal a constatat că soția „șefului stației militare“ vorbea bine

³¹ V. Alecsandri, *Opere*, vol. X, p. 73.

³² *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, p. 51.

³³ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, 1981, p. 661.

³⁴ V. Alecsandri, *Opere*, vol. IX, p. 285, 292, 309 și 324.

³⁵ *Ibidem*, p. 295, 299.

³⁶ *Ibidem*, vol. X, p. 62, 149.

³⁷ *Ibidem*, p. 295.

limba franceză și se îmbrăca conform modei pariziene !³⁸ Este drept că numai cîțiva ani mai înainte tot un francez — Lancelot — constatare că unii bătrîni boieri își mai purtau vechea îmbrăcăminte orientală chiar și la București³⁹, dar în realitate noul port era biruitor și nu numai el, ci și moda de la Paris !

„...Damele de aici — scria Ion Ghica într-o scrisoare închipuită din 1875 — poartă rochii de atlas, de fay și de catifea *epinglee* *, lipite de pulpe, ca pantalonii husarilor, grămădite mototol dindărăt și cu coadă de doi coți, botine cu toc înalt de o șchiopă, potcovite cu alamă, pălării numai cît podul palmei, legate pe creștetul cocului și cadogane de o oca aruncate pe spate ; toate acestea aduse de porunceală, *assortis* de la cele mai renumite modiste din Paris...”⁴⁰. Iată cum mai descria în epocă Ion Ghica toaletă unei cucoane de la Tîrgoviște : „O rochie de atlas verde cu crângi galbene întinsă pe un malacof din cele mai umflate lasă în urmă-i o coadă de trei coți, un ciupag de două degete agățat cu două panglicuțe de umerii goi și grași ; o beretă de Șantilly de bumbac neagră încadra sînul umflat al damei ; la cap împodobită cu două oca de păr legat în cordele de catifea roșie cu steleșoare de aur cu moțuri de hurmuz și cu ciucuri de fir. Dacă pe deoparte își arăta prea mult frumusețea brațelor, a peptului și a spinării, pe de alta își ascundea obrazul sub o tencuială groasă de prafuri albe, roșii și vinete ; nu-i lipsea nici pelea de liliac pe sprîncene, nici risticu la coada ochiului și sub gene, toate chichițele dresului, sulimanului, machilajului ș-ale repicagiului îi erau cunoscute și familiare”⁴¹. Descrierea este neîndoielnic plină de ironie, dar, totodată, ea dezvăluie limpede măsura în care moda europeană, și chiar pariziană pătrunsese. În afară de aceasta, exista și un fenomen de imitație, constatat de un martor străin — M. A. Ritter von Zerbioni di Spasetti — în 1866 : „cea mai de jos muncitoare vrea în

³⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 662.

³⁹ *Ibidem*, p. 608.

⁴⁰ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 174.

⁴¹ *Ibidem*, vol. I, p. 192.

* Ripsată (cu dungi dese reliefate).

toaleta ei să fie ca soția boierului, cea mai săracă își împodobește fata cu cele mai scumpe stofe și merge cu ea în fiecare seară la expoziția tuturora, în grădina publică“⁴².

Importurile pe anii 1874 și 1875 sînt edificatoare în a dezvălui procesul de modernizare a îmbrăcăminte. În 1874 importurile de încălțăminte și pielării, țesături de lînă, ceaprazărie și panglicărie, îmbrăcăminte confecționată și rufărie și împletituri de lînă (bonetărie) însumau 17,75%, în 1875 16,31%, iar în 1876 aproape 13% din totalul importurilor României!⁴³ Semnificativ era și faptul că existau la București tot felul de prăvălii „frânțuzești“, unele și intitulate *Aux villes de France* sau *À la ville de Lyon* (în amîndouă vînzîndu-se mătăsării)⁴⁴, altele cu proprietari francezi. Pe Podul Mogoșoaiei existau două magazine de pălării bărbătești : Paul Martin — unde se vindea cu 20 lei pălăria, preț ridicat — și *Jobin*, unde au fost aduse primele jobene la București⁴⁵; pălării femeiești se cumpărau în magazinul unei anume Madame Volays⁴⁶ și în Capitală lucrau nu puține modiste. Și în ceea ce privește coafura feminină, moda pariziană își făcuse și ea loc. În decembrie 1872, Alecsandri scria din București soției sale Paulina : „...Cît pentru coc, nu am găsit încă nimic după gustul meu. Mi-au spus însă un coafor că așteaptă în zilele aceste mai multe cocuri din Paris...“⁴⁷.

Portul țărănimii continua firesc a fi cel tradițional. Cămașă largă, ițari, brîu de lînă roșu sau uneori de piele, opinci și pălărie, iarna cojoc, căciulă — purtată uneori și vara ! — pentru bărbați. Femeile, drepte, ducînd uneori greutăți pe cap sau cu cobilița, purtau îndeobște o ie

⁴² N. Iorga, *op. cit.*, p. 639.

⁴³ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență...*, vol. I, partea I, p. 266—278. Diminuarea se explică prin criza economică care afectase și România.

⁴⁴ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 70.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 53—54.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 70.

⁴⁷ V. Alecsandri, *Opere*, vol. X, p. 84.

— cămașă brodată cu multă finețe —, o fotă, o pestelcă și un briu, în picioare opinci sau umblau desculțe ⁴⁸.

Hotelurile Capitalei se găseau și ele sub impactul modernizării. „Există hoteluri noi, strălucitoare“ *, scria Obedenaru spre sfârșitul deceniului în cauză ⁴⁹. În 1867 Alecsandri a locuit la București în locuința lui Kogălniceanu — în a sa „charmante villa“ ⁵⁰ —, dar în 1872 și în 1873 îl găsim pe poet stînd la „Grand Hôtel Brofft“ ⁵¹. Mai existau „Hôtel de France“, „Hotel Orient“ (pe locul viitorului Hotel Splendid), hotelul „Hugues“ (cu cel mai bun restaurant din oraș), lîngă hotelul „Brofft“; tot pe Podul Mogoșoaiei era „Hotelul de Englitera“; „în dosul Lipsanilor“ era hotelul „Simion“, „de mîna a doua“, pe str. Șelari erau hotelul „Caracaș“ și hotelul „Fieschi“, pe ulița Nemțească (str. Smîrdan) erau hotelul „Concordia“ cel vechi și cel nou, unde continuau să aibă loc și întruniri politice (o astfel de întrunire stătuse la temeiul dublei alegeri din 1859); tot în zonă mai erau hotelul „Moldo-Român“ și hotelul „Principatele Unite“, lîngă Mitropolie și la poalele ei erau două hoteluri: hotelul „Avram“ și hotelul „Nemțoaica“; pe Calea Moșilor erau „Hotelul de Londra“ și „Hotelul de Atena“; mai existau hotelul „Macedonia“, hotelul „Rusia“, hotelul „Patria“; de asemenea, tot în cursul deceniului analizat, s-au construit „Grand Hôtel du Boulevard“ și hotelul „Union“, iar hanul Manuc a fost transformat în hotelul „Dacia“ ⁵², care avea să joace un rol de seamă în viața social-politică a orașului. Desigur, multe din aceste hoteluri erau mici și primitive, dar numărul lor rămîne revelator pentru intensitatea unei vieți orășenești din ce în ce mai moderne.

În procesul de modernizare a societății din România orașul București avea un pas înainte. În oraș s-a introdus, în deceniul premergător cuceririi independenței, gazul

⁴⁸ M.G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 380—382.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 300.

⁵⁰ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 313.

⁵¹ *Ibidem*, vol. X, p. 50, 296.

⁵² Vezi Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 17, 50, 52, 53, 57, 58, 59, 116.

* „Il y a des hôtels neufs, resplendissants“.

de iluminat, inaugurându-se la 31 octombrie / 12 noiembrie 1871 Uzina de gaz din Cîmpul Filaretului, ceea ce a schimbat aspectul de noapte al Capitalei. De asemenea, a fost introdus, în același an, tramvaiul, concesionat de firma belgiană „Harry Hubert de Mervée Slade“, prima linie unind Gara Tirgoviștei (Gara de Nord) cu piața Sf. Gheorghe. S-au înființat și linii de omnibuse și tramcare, acestea trase, ca și tramvaiele, de cai. Capitala a fost dotată și cu două gări de căi ferate: Gara Filaret, inaugurată la 26 august / 7 septembrie 1869 și Gara Tirgoviștei (din 1888: Gara de Nord) terminată în 1872. A continuat acțiunea de deschidere a bulevardelor, inițiată în timpul lui Alexandru Ioan Cuza, actualul bulevard Mihail Kogălniceanu ajungînd pînă în 1871 în dreptul Cîsmigiuului. În 1872 erau construite Halele centrale și Halele Amzei, imitîndu-se halele pariziene în ceea ce privește modalitatea de construcție din zidărie, schelet de fier și sticlă. Palatul domnesc n-a cunoscut modificări pînă în 1877, dar, în schimb, la 14/26 decembrie 1869, a fost inaugurat palatul Universității⁵³. Problemele pe care le punea Dîmbovița orașului n-au fost însă rezolvate. În 1871, după descrierea lui Bacalbașa, Dîmbovița era „necanalizată, îngustă, joasă, murdară... șerpuiind într-o albie la nivelul stradei... fără cheiuri, cu poduri de lemn prost întreținute, alergînd în zigzaguri întortochiate“; la vaduri se aprovizionau sacagiii, iar copiii și tinerii se scăldau în apele ei⁵⁴. Rectificarea și adîncirea Dîmboviței avea să fie efectuată în etapa următoare, în anii 1880—1883⁵⁵.

Transformările edilitare, prăvăliile „europene“ și mai ales „franceze“, înfățișarea locuitorilor orașului au schimbat în bună măsură aspectul Capitalei. De altfel, în cursul deceniului au fost introduse și diferite reglementări privind circulația trăsurilor (automobilele zilelor noastre!), servitorii, curățenia, poliția comunală, prostituția ori in-

⁵³ Pentru toate transformările amintite, vezi: Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, București, 1966, p. 151—157.

⁵⁴ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 7, 15.

⁵⁵ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 157.

dustria insalubră⁵⁶, toate menite a accentua „urbanizarea”. Căderile de zăpadă, mai abundente în epocă, probabil din cauza unor condiții climatice specifice acelei perioade, duceau îndeobște la acumularea unor mari cantități de zăpezi pe care „primăria nu le ridica”⁵⁷, locul trăsurilor fiind luat atunci de sănii. Caii erau acoperiți cu rețele „cu șiruri dese de clopoței”, care „umpleau văzduhul cu zăngănitul”⁵⁸. Merită a fi reținute două caracterizări făcute orașului în 1877, la sfârșitul deceniului analizat. Scriitorul rus Vsevolod Garșin scria : „Orașul acesta are un aspect absolut european, cel puțin străzile pe care am trecut noi. Oriental a rămas numai faptul, că străzile sînt înguste și întortocheate. În schimb, pavajele sînt admirabile, există instalații de gaz de iluminat, tramvaie cu cai, case și prăvălii frumoase. Curățenia e ca la Petersburg”⁵⁹. Iată și verdictul unui occidental, corespondentul de război Frédéric Kohn-Abrest, datînd tot din 1877 : „românii au știut să facă din capitala lor unul din cele mai plăcute orașe ale Europei, o adevărată oază în mijlocul unei civilizații relativ puțin avansate”⁶⁰.

Momentele de răgaz și de destindere ale societății din România anilor precedînd dobîndirii statului de independență se reflectau în sărbătoriri, petreceri și distracții. Pentru țărănime marile sărbători, evenimentele din viața familiei și a satului (nunți, botezuri, înmormîntări etc.) și bîlciurile ofereau prilejuri de acest fel. Bîlciul ori tîrgul reprezenta neîndoielnic locul unde se putea vinde ceea ce prisosea în gospodăria fiecăruia și se putea cumpăra ceea ce lipsea, dar bîlciul ori tîrgul nu erau numai locuri de negoț, ci și locuri de întîlnire, de schimb de opinii și de petrecere. Importante erau marile tîrguri de la Fălticeni, Rîureni (Vîlcea), Cîmpulung (Muscel), Cașin (Bacău), Slobozia (Ialomița), Drăgaica (Buzău) și neîndoielnic Tîrgul Moșilor de la București⁶¹. În fiecare județ

⁵⁶ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 952—963.

⁵⁷ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 66.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 436.

⁶⁰ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 157.

⁶¹ *Notice sur la Roumanie...*, p. 153.

aveau loc târguri de mai multe ori pe an, la termene dinainte cunoscute și în fiecare centru urban aveau loc târguri săptămânale (la București, Tîrgul Obor funcționa de două ori pe săptămînă) ⁶². Țărănimea participa în masă la bîlciuri și târguri, rezolvîndu-și problemele de „vînzare-cumpărare“, dar, totodată, destinzîndu-se. Într-o vreme, la Tîrgul Moșilor veneau cu mărfuri negustori străini, unii cu mărfuri orientale și chiar și negustori elvețieni ⁶³. Iată însă descrierea acestui tîrg, făcută, în vara anului 1867, în *Memoriile* lui Carol I : „Prințul vizitează călare tîrgul de țară (Moșii) lîngă București. Aceasta e o mare serbare de primăvară, care se ține în fiecare an cu cîteva zile înainte de Rusalii, dincolo de porțile răsăritene ale cetății și durează o săptămînă. Moșii formează pentru oraș și împrejurimi un eveniment important. Chiar și din sate depărtate, populația țărănească se grămădește aci. Pitorești sînt expozițiile de marfă ale olarilor și lucrătorilor în lemn care au venit cu produsele lor din munți și de peste granița ardelenescă ; de aci își cumpără, mai ales mahalalele din București și satele, ce le trebuie pentru anul întreg. Vasele și-au păstrat forma lor adevărat populară. Mai ales sînt călușarii, danțatorii în costum național, cari dau Moșilor coloritul lor de sărbătoare populară ; nu lipsesc, firește, nici alte petreceri, ca în Prater sau la München pe Theresienwiese ; toate tarafurile de lăutari din oraș și împrejurimi își cîntă aci ariile. Căldura și praful sînt adaose inevitabile ale acestei serbări zgomotoase pe un șes fără copaci“ ⁶⁴.

Gama de divertismente pentru membrii claselor avute era cu mult mai largă și era un domeniu unde se remarcă accentuat fenomenele de modernizare și de integrare. Și în această privință Bucureștii reprezentau un exemplu. În Capitală funcționau birturi, restaurante și grădini de vară, cafenele și cofetării, ba chiar și două „café-chantant“ — unul la „Stadt Pesth“ cu cîntărețe germane în pasagiul Vilagros, în preajma Podului Mogoșoaiiei și altul pe strada Carol (astăzi 30 Decembrie) la

⁶² *Ibidem*, p. 153—154.

⁶³ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 47—48.

⁶⁴ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. III, p. 55—56.

Pațac⁶⁵. Mulți dintre patronii de localuri erau francezi și mai ales germani. În fața Universității funcționa o reputată grădină de vară „Der grosse Fritz” și alături era grădina Rașca, unde cînta violonistul Wiest⁶⁶. Dacă grădinile Stavri și Rașca atrăgeau „lumea bună”, Grădina cu cai sau la Leul și cîrnatul erau frecventate de burghezia mijlocie⁶⁷. Bucureștenii mai mergeau la Herăstrăul vechi ori la Herăstrăul nou, la Tei sau la Floreasca, care în acea vreme erau la marginea sau chiar în afara orașului propriu-zis⁶⁸.

Cafenelele erau și ele în bună măsură ținute de străini : Fialkovsky, Fieschi, Brener, Strobel etc.⁶⁹. Cofetăriile de clasa I erau : Capșa, Fialkovsky și Giovani⁷⁰. Cum am mai amintit ceva mai înainte, la multe din aceste localuri publice se vindeau produse aduse din străinătate, inclusiv în cofetării. În grădinile de vară, mai ales, cîntau tarafe de lăutari, și în orașele din provincie. Ion Ghica descrie un astfel de spectacol la Buzău : „Întorcîndu-ne la hotel d-abia ne-am putut strecura printre mulțimea care năvălia în grădină. Un vals de Strauss împodobit cu fel de fel de variante ieșia dintr-o vioară ajutată de un naiu și două cobze. Un taraf de lăutari, aduși într-adins de la Lipia, aduna genteria Buzăului în grădina hotelului de Moldavia, unde se strîng seara impiegații administrativi, judecătorești, comunali, departamentali și militari cu damele și cu progeniturile dumealor, mari și mici, fete și băieți...⁷¹. Ghica anunța pe eroii lui Caragiale ! Oricum, cel puțin orășenii, ce este drept cei cu „dare de mîină”, se comportau modern în aceste localuri, care puteau fi asemuite celor similare din marile orașe ale Europei centrale, doar că ele mai păstrau un plus de farmec local și oriental.

⁶⁵ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 52—53, 64.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 55—56.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 64.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 65—66.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 58—61.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 59.

⁷¹ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 122.

Aveau loc petreceri în locuințele „societății alese“, se juca cărți, mai ales wist⁷², se purtau conversații. „În ceea ce se numește lumea mare — nota Ion Ghica — fiecare casă își are seara de primire, o dată pe săptămână cel puțin. Saloanele sînt bine mobilate, bine luminate și toaletele cu deosebire bogate; dacă lipsește vioara care să facă pe mosafiri să sară în cadență, serata devine plicticoasă. Se formează cîteva perechi prin colțuri; celelalte dame se așează pentru toată seara pe scaune și pe canapele, trîmbă, una lîngă alta. Bărbații, tineri și bătrîni, se grămădeau într-o cameră, unde, după cîteva minute de conversațiune, poți tăia fumul de tutun cu cuțitul, și după ce isprăvesc despre ale ploii și ale soarelui, se împart prin prejurul a două-trei mese de joc, urmează cu ochi neclintii cărțile cari cad din mîinile jucătorilor și sfîrșesc prin a admira și critica ore întregi, fără să li se urască“⁷³.

În ultimii ani ai vieții, Ioan Heliade Rădulescu organizase serate literare „cu oracoli“, evocate de un contemporan⁷⁴. Existau și cenecluri literare, cum a fost cel din jurul „Revistei contemporane“⁷⁵, nu atît de puternic, de constant și de productiv ca cel al *Junimei* ieșene, strămutată apoi la București, dar atrăgînd pe unii intelectuali. Aceștia urmăreau și conferințele de la Ate-neu, deosebit de reprezentative în epocă, conferențiarilor fiind fruntașii vieții publice și culturale. Iată în stagiunea 1873—1874 numele unor conferențieri și titlurile unor subiecte tratate: I. Massim, *Despre limbă*; Ulysse de Marsillac, *Despre poezia infinitului*; colonelul Ștefan Fălcoianu, *Calendarul*; Grigore Tocilescu, *Petru Cercel*; I. C. Brătianu, *Mișcarea economică*; Ștefan Michăilescu, *Darvinismul*; I. A. Cantacuzino, *Teoria fizică și fiziologică a muzicei*; Carol Davila, *Conservarea vinurilor*; P. Grădișteanu, *Despre Machiavel*; Alexandru Odobescu, *Arta bizantină*⁷⁶. Neîndoielnic că tematica și conferen-

⁷² *Ibidem*, vol. I, p. 193.

⁷³ *Ibidem*, vol. II, p. 175.

⁷⁴ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 32.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 38.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 116—117.

țiarilor evidențiau o tînără cultură modernă la un nivel internațional. Mai important era însă faptul că acești conferențieri erau căutați și audiați de un public interesat și care, în acea vreme, era lipsit de prea multe forme de destindere.

Fosta boierime, în majoritatea ei, influențînd în aceeași direcție și pe reprezentanții cei mai avuți ai burgheziei, arăta o indiferență condamnatibilă față de teatrul în limba română⁷⁷, deși cele două mari trupe bucureștene de actori, cea a lui Pascaly și cea a lui Millo, cuprindeau talente, iar repertoriul nu era mai prejos, ba chiar era superior celui prezentat de trupele străine. Din cauza acestei situații, atît Pascaly, cît și Millo au făcut concesiile prezentînd spectacole „franco-române“ ori cuprinzînd în trupele lor și cîte un actor sau o actriță străină (cazul Albinei de Rhona, dansatoare londoneză, invitată de Millo în 1871)⁷⁸. Trupele străine, mai ales cele de operă, aveau succes la protipendadă. „Carnavalul — scria domnitorul, tatălui său, în primăvara 1868 — a fost destul de animat: baluri, concerte, întruniri, opera italiană și o excelentă trupă franceză dirijată de Felix, fratele celebrei Rachela, cu concursul lui Ravel, d-rei Deschamps de la Palais Royal...“⁷⁹.

În cursul deceniului ce ne interesează s-au jucat și primele spectacole de revistă, care, se pare, au atras în mai mare măsură publicul de diverse categorii. În 1874 Millo a fost protagonistul principal al revistei *Cer cuvîntul*, iar Pascaly a dat replica prin alt spectacol de revistă: *Ai cuvîntul*!⁸⁰ Existau și spectacole de circ, în care se implicau trupe străine, în epocă evidențiindu-se circul Suhr⁸¹. A fost chiar proiectată ridicarea unui local permanent de circ, pe ale cărui fundații, mai apoi, avea să fie înălțat Ateneul Român!⁸²

Plimbările la Șoseaua bucureșteană reprezentau una din distracțiile protipendadei, dar și a celor din rîndu-

⁷⁷ *Ibidem*, p. 65, 75.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 43—44.

⁷⁹ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, p. 107.

⁸⁰ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 126—127.

⁸¹ *Ibidem*, p. 105—106.

⁸² *Ibidem*, p. 121.

rile burgheziei care aspirau să fie acceptați în „lumea bună“, o formă de divertisment a claselor avute. „Este nobil și de bun ton ca o damă să se învîrtească, pe șosea cel puțin de două ori — scria Ghica — de la havuz la rondul cel mare, răsturnată pe un fond de mătase albastră, vinătă sau galbenă ; apoi să coboare să-și tîrască nițel coada rochii prin praf, înconjurată de trei-patru eleganți, urmată pas cu pas de mîndrul lacheu care-i duce manteluța de cinci dramuri pe brațe. Și apoi, acasă... Dumnezeu știe cum trăiește...“⁸³. Unii membri ai fostei mari boierimi, cum o putea face un Suțu, aveau cîte un arnăut pe capră și un „arap“ în spatele trăsorii !⁸⁴ Întîlniri ale protipendadei aveau loc și în cadrul unor „garden party“, ca aceea desfășurată chiar la începutul domniei lui Carol I la Măgurele⁸⁵.

Pentru toate categoriile sociale — cu excepția țărănimii — balurile reprezentau o formă de divertisment curentă. Ele aveau loc la palatul domnesc (în 1868 au fost date trei astfel de baluri în timpul iernii)⁸⁶ ori la membrii avuți ai protipendadei, dar existau și baluri publice la care participau reprezentanți ai diferitelor categorii sociale, inclusiv tinerele servitoare, după cum ne relatează Bacalbașa⁸⁷. În sala Slătineanu și în sala Bossel se dădeau baluri mascate⁸⁸. Baluri și „soarele“ aveau loc în toate orașele. În ianuarie 1877 Alecsandri evoca soției sale balurile sau „soarelele“ de la Iași la care-și dusesese fiica. „...au jucat pînă la cinci ceasuri și giumătate — scria ei —. Eu, în rolul meu de tată, au trebuit să aștept ca să se mîntuie jocul, în rîndul mamelor, care făceau tapiserie...“⁸⁹. La București se organizau baluri mascate în săli „populare“ : în sala Franzelaru, în sala Ziepler, la Pomul Verde, la Jignița, la Hîrdău etc.⁹⁰

În această vreme, în lumea satelor, tradițiile puternice păstrau specificitatea poporului, care se evidenția,

⁸³ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 174.

⁸⁴ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 76—77.

⁸⁵ *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie...*, p. 53.

⁸⁶ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, p. 101.

⁸⁷ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 66.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 53, 66.

⁸⁹ V. Alecsandri, *Opere*, vol. X, p. 310.

⁹⁰ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 66.

între altele, în diferitele forme de divertisment, de la hoarele de sărbători făcute cu participarea întregii comunități sătești, la petrecerile legate de sărbătorile curente ori de diferite momente ale vieții de familie. Dacă în oraș și în rîndul claselor avute, modernizarea se concretiza uneori în forme de dezechilibru și chiar de ridicol, legate de adoptarea formei la un fond încă insuficient dezvoltat, la sate echilibrul domina încă puternic viața internă a comunităților respective. Descriind pe țărani, Obedenaru remarcă în 1876 : „Au mult gust pentru muzică. Ariile lor sînt melancolice, suave ; ele duc la visare, cuceresc atenția străinului ca și ariile napolitane. Acest popor mai are o aptitudine remarcabilă pentru poezie și pentru artele ornamentale... Țăranul român excelează mai ales în a povesti basme remarcabile prin bogăția și naivitatea imaginilor. Există astfel de basme în care se găsesc grațioasele fabule ale antichității latine, mai mult sau mai puțin travestite”⁹¹.

Procesul de modernizare a societății românești a avut loc printr-un strîns contact cu țările mai evolute și cu cultura lor, mai ales cu Franța. Periodicele străine pătrundeau în număr destul de mare. „Publicațiile franceze de o oarecare însemnătate — semнала Obedenaru în 1876 — sosesc la București de îndată ce au apărut cu prima poștă”⁹². Alecsandri scria Mariei Bogdan, în vara anului 1871, că citea „jurnalele”, evident străine, pentru a se ține la curent cu evenimentele din Franța⁹³. Tot el scria, doi ani mai tîrziu, Smărăndiței Docan, întrebînd-o dacă

⁹¹ M.G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 383—384 („Ils ont beaucoup de goût pour la musique. Leurs airs sont mélancoliques, suaves ; ils portent à la rêverie, captivent l'attention de l'étranger comme les airs napolitains. Ce peuple a encore une aptitude remarquable pour la poésie et pour les arts d'ornementation... Le paysan roumain excelle surtout à dire des contes remarquables par la richesse et la naïveté des images. Il y a tels de ces récits dans lesquels on trouve les gracieuses fables de l'antiquité latine plus ou moins travesties”).

⁹² *Ibidem*, p. 300 („Les publications françaises d'une certaine importance arrivent à Bucarest dès leur apparition par le premier courrier”).

⁹³ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. X, p. 17.

primea ziarul francez „Figaro“ pe care el i-l trimitea la două-trei zile⁹⁴. Oricum, faptul că a fost dată publicității în 1870 o instrucțiune pentru abonamentele la ziarele străine⁹⁵, evidențiază măsura în care astfel de periodice pătrundeau în țară. Totodată, a avut loc un neconținut proces de creștere a producției interne de carte românească, ceea ce evidențiază un proces de dezvoltare a culturii în rîndul unor pături mai largi ; dacă în 1847 apăruseră 109 cărți, în 1858 numărul tipăriturilor s-a ridicat la 145, iar în 1864 s-a ajuns la 196⁹⁶, procesul continuînd, evident, în cursul deceniului care ne interesează. În orice caz, în 1873 Dimitrie Iarcu a publicat o *Bibliographie chronologică română* care a cuprins peste 6 000 de titluri, inclusiv traducerile.

În ceea ce privește îngrijirea sănătății, lumea sateilor — lovită mai ales de malarie și tuberculoză⁹⁷ — beneficia încă în foarte slabă măsură de un sistem sanitar modern, deși începuturile făcute în vremea lui Alexandru Ioan Cuza au fost continuate, dar, evident, ele priveau în primul rînd lumea orașelor ; acest lucru era demonstrat de vaccinările făcute în 1873 doar la ceva peste 129 000 persoane !⁹⁸ Societatea românească a fost lovită, de altfel, de cîteva grele epidemii, care au afectat mai ales copiii. Existau un număr de medici la nivelul țărilor înaintate ale vremii, dar chiar în București și-a putut desfășura activitatea nestingherit, timp de ani de zile, „doctorul“ Drasch, care, după toate probabilitățile, era lipsit de orice fel de studii medicale. El avea însă „o mare popularitate în clasele de jos ale populației“ — datorită faptului că nu lua mai mult de doi lei pe consultație și celor cu totul lipsiți le dădea consultații gratuite — și izbutise să-și urce „faima“ și „în straturile de sus“. Terapeutica sa era întemeiată pe sugestie și pe cîteva medicamente-tip : saburul, oxidul de fier, oxidul de zinc „și încă vreo două medicamente“ !⁹⁹. Existau și farma-

⁹⁴ *Ibidem*, p. 89.

⁹⁵ Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 1 049—1 051.

⁹⁶ *Notice sur la Roumanie...*, p. 22.

⁹⁷ M.G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 423. !

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 89—94.

cii, destul de numeroase în București, și aproape toate ținute de sași¹⁰⁰. Se mai folosea drept tratament — chiar și în „clasele de sus“ — descîntecul...¹⁰¹ și exista un oarecare patriarhalism în îngrijirea sănătății chiar și în tipare moderne. Corespondența familiei Brătianu ne dezvăluie, de exemplu, medicamentele în genere folosite: camforul și unguentul „napolitan“ (la dureri de gît!), „apa de păcură pentru tuse“ și desigur, chinina (china!) pentru malarie și „fierul“¹⁰². La Brăila, prin 1869—1870, „fiecare familie mai răsărită avea medicul ei curent plătit cu abonament anual“, tariful fiind un galben (identice cu cel acordat tot anual și preotului!)¹⁰³.

A continuat organizarea modernă a unor stabilimente de băi în anumite localități unde existau ape minerale și a continuat utilizarea acestora. În toamna anului 1870, mesajul domnesc anunța „un proiect de creațiune a unui stabiliment de băi la Slănic“¹⁰⁴. În 1871 Pia Brătianu și cu copiii ei s-au deplasat la băi la Bughea. „Copiii — relata ea lui I. C. Brătianu — sînt sănătoși și iau băi în toate diminețile; atît ei cît și eu bem și apă; ei 1/2 pahar, nu cu multă greutate, și eu 9 pahare, astfel că umblu trei ore pînă cînd o beau“. Lăudînd apa că era „de minune pentru stomac“, ea își invita soțul să vină să facă „cel puțin 30 băi“ și să bea apă. În Bughea se găsea atunci și un francez, care împrumutase Piei Brătianu cîteva numere din „Indépendance Belge“, pe care ea le rătăcise și-și ruga soțul să i le trimită, el primindu-le, pentru a se achita de datorie!¹⁰⁵. La Bughea, Pia Brătianu făcea și „vizite“; probabil la alții care se aflau în tratament și ea remarcă: „vizitele m-au obosit foarte mult, tot atît cît și băile“¹⁰⁶.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 69.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 13.

¹⁰² *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*, ediția a II-a, vol. I, București, 1936, p. 81, 97, 106.

¹⁰³ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 13.

¹⁰⁴ Carol I, *Cuvîntări și scrisori*, tomul I, București, 1909, p. 223.

¹⁰⁵ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu...*, vol. I, p. 154.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 155.

Căile de comunicație ridicau probleme societății românești, mai ales iarna. Un martor german al realităților din România remarca în 1871 că starea drumurilor era așa de proastă încît anual, „Wochen lang“, legăturile dintre București și Iași se întrerup din cauza lipsei vreunui pod. El aprecia chiar, exagerînd neîndoielnic, că pentru cei ce nu ar fi stat în preajma nou construiților căi ferate utilizarea acestora ar fi fost practic imposibilă, ei neputînd ajunge la stațiuni din cauza căilor de comunicații necorespunzătoare¹⁰⁷. Este drept că și surse interne confirmă marile greutăți. „...o iarnă grozavă și viscoasă... troieni de trei stînji... a întrerupt comunicația între sate și orașe“, scria V. Alecsandri lui N. Pisoski, la 18/30 decembrie 1867¹⁰⁸. Tot el invoca, cîteva luni mai tîrziu, lui Iacob Negruzzi, drumurile „nepracticabile“ care-l împiedicau să se „repeadă“ pînă la Iași¹⁰⁹. În 1875, tot poetul relata din București lui Iacob Negruzzi : „...am fost noi moldovenii blocați în capitală de asprimea iernii, timp de patru săptămîni. Eu care mă dusesem în acel oraș șugubeț pentru 12 zile, am șezut pe loc 50, din cauza întreruperii comunicațiilor...“¹¹⁰.

Cu toate acestea, deceniul analizat a marcat pași însemnați mai departe în domeniul căilor de comunicație. În primul rînd, a început construirea rețelei de căi ferate și punerea ei în funcțiune. Numai în primele zece luni ale anului 1874 căile ferate existente (872 km) au fost utilizate de peste 750 000 călători !¹¹¹ În ceea ce privește pasagerii, greutăți vor fi întîmpinate doar din primăvara 1877, o dată cu începerea ostilităților, cînd n-a mai fost rezervat decît un singur tren pe zi pentru călători și pentru transportul mărfurilor¹¹². În al doilea rînd, diligențele funcționau în condiții relativ bune. Dacă „înhamă-

¹⁰⁷ Friedrich vom Rhein, *Enthüllungen über Dr. Strousberg und sein rumänisches Eisenbahnunternehmen*, Berlin, 1871, p. 48.

¹⁰⁸ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 329.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 345—346.

¹¹⁰ *Ibidem*, vol. X, p. 194.

¹¹¹ M.G. Obedenaru, *La Roumanie économique d'après les données les plus récentes*, Paris, 1876, p. 216.

¹¹² *Independența României. Documente*, vol. II, partea I, București, 1977, p. 325, 326.

rea era mai mult decît primitivă“ și deseori diligența o lua peste cîmp, pe de altă parte viteza ei era „turbată“¹¹³. Cînd, în vara anului 1868 prințul Napoleon, vărul împăratului Napoleon III, a vizitat România, a fost înspăimîntat de viteza trăsorii cu opt cai care l-a adus de la Giurgiu la București și a declarat atunci domnitorului că „România n-are nevoie de căi ferate, deoarece... poșta merge tot atît de repede ca și drumul de fier“¹¹⁴. În 1869 existau diligențe — de 2, 4, 6 sau 10 locuri —, cariole sau căruțe de poștă, care legau Bucureștii de Iași (parcursul dura circa 54 de ore) și următoarele trasee : Iași — Cernăuți, Iași — Tecuci, Iași — Sculeni, Roman — Suceava, Iași — Bolgrad, Galați — Ismail, București — Craiova (cca 30 ore), Craiova — Orșova, Brăila — Tecuci — Puțu lui Haret, Buzău — Brăila — Galați, Adjud — Bacău, Pitești — Cîmpulung, București — Brașov (23 de ore), București — Călărași, București — Sibiu, Craiova — Bechet, Craiova — Calafat, Slatina — Caracal, București — Giurgiu, Giurgiu — Alexandria — Turnu Măgurele, Piatra — Zimnicea, la care se mai adăugau peste zece legături — în majoritatea prin călăreți — de o însemnătate mai mică¹¹⁵. Era limpede că se putea călători pe tot întinsul țării ori întreține legăturile poștale și că totodată erau asigurate legături externe. Tarifele diligențelor erau de 20 de bani km cl I și 15 bani km clasa II, permițîndu-se a se lua — ca astăzi la avion ! — 20 kg bagaje. Era normată și viteza : între 6 și 12 minute km ¹¹⁶.

În 1873 funcționau în România 81 de birouri de poștă în orașe, 115 la sate și 24 pe lîngă stațiile de căi ferate¹¹⁷. Dacă în 1870 au fost trimise 1 819 176 scrisori, în 1873 s-a ajuns la 3 029 355 scrisori¹¹⁸, ceea ce dezvăluia neîndoieľnic și un aspect al progreselor culturale și modernizatoare ; în 1872 au fost primite din străinătate 158 525

¹¹³ *Memoriile regelui Carol I al României*, tomul I, p. 38-39, 40.

¹¹⁴ *Ibidem*, tomul IV, p. 44.

¹¹⁵ *Indicatorul general al curselor de diligențe și curieri în România...*, în Ioan M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 994—1 003.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 977.

¹¹⁷ M.G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 218.

¹¹⁸ *Ibidem*.

scrisori și au fost expediate 184 160¹¹⁹. Telegraful cuprindea linii însumind 3 525 km, cu 74 de birouri, la care se adăugau și 100 ale stațiunilor de căi ferate¹²⁰. De la circa 500 000 depeșe în 1870 s-a ajuns în 1873 la peste 900 000¹²¹. Pentru cei ce aveau posibilități, având în vedere rapiditatea legăturii, telegraful era utilizat ca un mijloc normal de corespondență. În vara anului 1869 Alecsandri reproșa soției sale, de la București : „De ce nu mă înștiințezi mai ades prin telegraf cum te afli“ !¹²².

„Călătoriile“ țăranilor nu depășeau decît rareori raza județului, orășenii, mai ales burghezia mare și mijlocie, ajungeau și dincolo de hotare, dar neîndoielnic că în epocă călătorii în străinătate făceau mai ales vîrfurile edificiului social al vremii, unii mari moșieri petrecîndu-și chiar, în unele cazuri, cea mai mare parte a vieții departe de țară. Nu întîmplător în epocă patru foști domnitori — Barbu Știrbei, Alexandru Ioan Cuza, Gheorghe Bibescu și Mihail Sturdza — au murit în străinătate ! Se realizau călătorii de agrement, dar și călătorii de informare și acțiune politică, și mai ales erau trimiși peste hotare tineri la studii, nu numai superioare, dar și secundare ; desigur că, în afara unui număr restrîns de bursieri, de astfel de călătorii beneficiau însă tot fii și fiicele, în mai puține cazuri¹²³, ale celor cu stare bună.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 219.

¹²¹ *Ibidem*, p. 220.

¹²² V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 396.

¹²³ În primăvara anului 1867, Vasile Alecsandri și-a dus fiica la Paris și a instalat-o la o educatoare, care pretindea 270 galbeni pe an : „va primi — relata poetul soției sale — o educație foarte bună, învățînd totodată mai multe limbi străine, muzica, desenul și celelalte“ (*Ibidem*, p. 300). Trei ani mai tîrziu, Alecsandri îi recomanda fetei să-i scrie Paulinei Alecsandri — care nu știa franceză — „cu toate greșelile în limba română pe care tu le comiți uneori“ („malgré les fautes de roumain que tu commets parfois“) (*Ibidem*, p. 418), pentru ca peste alți doi ani, poezii să-și anunțe fiica că dorea să-i dăruiască un volum de poezii ale sale și să exclame : „dar vei ști să le citești și să le înțelegi ?“ („mais sauras-tu les lire et les comprendre ?“) (*Ibidem*, vol. X, p. 53). În același an, el scria Paulinei Alecsandri că fiica lor urma să „învete“ de la mama ei „limba românească“ ! (*Ibidem*, p. 61). Deci educația în străinătate însemna și o primejdie de destăurare !

Spre Viena se călătorea cu trenul pe ruta Lembërg ; călătoria dura 37 de ceasuri „cu drumul de fier“¹²⁴. Viena era de obicei un loc de oprire de cîteva zile ; în toamna 1867, Alecsandri a aşteptat patru zile în capitala Austriei „vaporul Dunării“ care trebuia să-l ducă la Galaţi¹²⁵. De la Paris se voiaja uneori prin Dresda, cum o face tot Alecsandri în 1872, intenţionînd ca de acolo să călătorească „de-a dreptul la Mirceşti“, trebuind însă pentru aceasta să petreacă pe drum două zile şi două nopţi¹²⁶. Călătoriile se făceau încă pe anumite porţiuni şi cu diligenţa, dar se prefera calea ferată ori vaporul pe Dunăre. Legături internaţionale de cale ferată funcţionau înspre Turcia, Rusia şi Austro-Ungaria ¹²⁷.

În scrisorile făuritorilor României moderne, călători peste hotare, întîlnim şi accente patriotice semnificative: „În centrurile mari de civilizaţie — scria Vasile Alecsandri lui Alexandru Hurmuzaki, în februarie 1867 — omul se pierde şi se simte încreţit de tristul egoism ce domneşte în atmosferă... Prefer dar de o mie de ori simplitatea patriarhală a ţăranilor noştri“¹²⁸. Simţăminte similare avea în toamna aceluiaşi an şi Ion C. Brătianu în timpul unei vizite în Elveţia. „...Am întrerupt scrisoarea — arăta el soţiei sale — căci a ieşit soarele şi m-am dus să văd locurile de primprejur ; le văd nu pentru plăcere, ci ca să învăţ, căci să ştii că minunile muncii omului din Europa mă mîhnesc tare, căci nu mă pot popri d-a face comparaţiuni cu ce este la noi. De cîte ori văd o frumuseţe — şi aceasta se întîmplă adesea — mă mustră cugetul că le văd fără tine, apoi îmi zic că nu ştiu dacă ţi-ar face bine, căci, meniţi a locui o ţară incultă, nu o să te alegi decît cu mîhnirea că nu aveam şi noi o ţară împodobită ca cele d-aici. Îmi este teamă, ca mai tînără, cu impresiuni mai vii, să nu te mulţumeşti cu biata vişoara noastră şi chiar cu ţărişoara noastră despuiată chiar

¹²⁴ *Ibidem*, vol. IX, p. 280, 322—323.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 324.

¹²⁶ *Ibidem*, vol. X, p. 70.

¹²⁷ M.G. Obedenaru, *op. cit.*, p. 211 şi urm.

¹²⁸ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 287.

de frumusețile naturale¹²⁹. Acești oameni erau totuși căliți și în afară de aceasta ei înșiși creatori de stat modern aveau în mințile lor viziunea României „împodobite“ ce avea și trebuia să fie !

„Vara, lumea mare — nota Ion Ghica în 1875 cu fina lui ironie —, damele, mai ales, pleacă în străinătate, la Ems, la Spa, la Vichy, la Carlsbad etc. Se așteaptă cu nerăbdare luna lui mai, ca să meargă să se îmbăieze...“¹³⁰. Alecsandri, care a știut să guste viața și a avut și mijloace materiale suficiente, a mers la băi în multe locuri, în munții Pirinei, la Dieppe, „în Sfișera“ etc. În primăvara 1867 el descria Paulinei Alecsandri Nisa, unde a stat mai multe săptămîni : „soarele cel mai aurit, cerul cel mai albastru, marea cea mai frumoasă și flori pretutindeni“ ; el făcea „cu multă plăcere“ băi de mare. De acolo a trecut la Aix, în Savoia, pentru „30 de fere-dele* de pucioasă“¹³¹.

Traiul peste hotare era extrem de costisitor. El nu ridica probleme pentru fostul domnitor Mihail Sturdza, deținătorul unei uriașe averi, dar pentru majoritatea călătorilor români voiajurile reprezentau o sarcină nu prea ușoară din punct de vedere material. În 1871 C. A. Rosetti scria soției sale din Bruxelles că nu rămăsese, el și cu fiica sa Libertate (Bichette), decît cu 5 franci¹³² și tot el scria în același an lui George C. Cantacuzino din Nisa : „Una din cauzele însă cari m-au împiedicat d-a vă scrie este pustia aceea de notă a oteliarului doctore în medicină, care nu știu ce va-nvăța ca medic, dar știu că este deja doctore în note de farmacopeu. Acea notă îmi sta nainte cu cifrele ei sugrumătoare și mă oprea d-a intra cu voi în vorbă...“¹³³ În primăvara anului 1872, deci cîteva

¹²⁹ Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, vol. I, p. 90.

¹³⁰ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. II, p. 175.

¹³¹ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 300, 301, 302, 303, 304, 309.

¹³² C.A. Rosetti către Maria Rosetti. *Correspondență*, ediție critică Marin Bucur, București, 1988, p. 357.

¹³³ Idem, *Correspondență*, ediție critică Marin Bucur, București, 1980, p. 157.

* Băi.

luni mai târziu, tot el îi trimitea aceluiași Cantacuzino câteva bijuterii ale fiicei sale — desigur pentru a le amana — și exclama : „Iată, iubite, supărarea ce-ți fac. Sărăcia este totdeauna supărătoare“¹³⁴. Și Alecsandri era deseori sub impactul cheltuielilor ce era obligat să le facă peste hotare. „Aice traiul e de o scumpete nesuferită“¹³⁵, scria el Paulinei Alecsandri, la începutul anului 1867, pentru a-i relata apoi în martie : „Viața în Paris au ajuns de o scumpete nesuferită... Orice economie aş face, nu pot să cheltuiesc aice mai puțin de 200 galbeni pe lună“¹³⁶. Neîndoielnic că poetul era un cheltuitor și avea posibilitatea de a fi, dar oricum era evident că nu oricine își putea permite călătoriile peste hotare.

Societatea din România a reflectat în cursul deceniului următor abdicării lui Alexandru Ioan Cuza o adâncire a unui proces de mutații, mai ales în mediul orășenesc. A început să fie clintită însă și inerția aparentă a satului, deși sîntem încă departe de o modernizare a lumii rurale românești. Societatea era în curs de „reașezare“ la nivelul îndeosebi al celor cu stare, dar, în parte, cel puțin și al claselor direct producătoare, ceea ce s-a oglindit, firește, și în modul de viață și în cotidian. „Europenizarea“ a înregistrat progrese, mai ales pe planul dotării societății cu instituții moderne social-economice și culturale, ceea ce s-a reflectat în mod direct asupra oamenilor înșiși. În cursul unui singur deceniu au fost înregistrați însemnați pași mai departe, deși planurile de evoluție și progres n-au fost sincrone și echilibrate și deși procesul era departe de împlinire. Oricum, premiile trecerii la neatîrnare au fost și din acest punct de vedere așezate.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 159.

¹³⁵ V. Alecsandri, *op. cit.*, vol. IX, p. 284.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 293.

A face bilanțul unei lucrări nu este totdeauna ușor. Ceea ce s-a încercat în cartea de față a fost mai ales să se creeze, prin cunoaștere și examinare multilaterală, posibilitatea unei mai depline comprehensiuni a unei etape istorice importante. S-a căutat ca nici un domeniu al vieții societății din România, în deceniul premergător dobândirii Independenței, să nu fie ignorat. Dimpotrivă, stăruindu-se asupra unor aspecte variate, care împreună alcătuiesc *un tot*, s-a încercat să se reînsuflească o epocă decisivă — mai ales prin urmări — din istoria națiunii moderne române. Uneori, pasul mai departe a putut să apară neînsemnat, alteori s-a putut chiar crede că lucrurile stagnează, dar, în realitate, rezultanta unei evoluții a demonstrat cu claritate *mersul înainte*.

Pe planul încadrării ei europene, România apare în deceniul analizat ca un stat aflat în preajma acceptării sale de marile puteri ca o entitate a continentului, trebuind încă de pe atunci, chiar în perioada precedând independența, să ducă o acțiune de politică externă ca și cum ar fi fost un stat cu totul de sine stătător ; de altfel, încă din vara 1848 aceasta fusese calea aleasă de viitorii făuritori ai României ! Progres economic — în unele sectoare lent, neînsemnat, dar totuși existent —, mutații sociale, noi instituții, totul sub semnul modernizării, condiție *sine qua non* a existenței și devenirii națiunii în

etapa dată, iată ceea ce se degajă din examinarea aspectelor în cauză în deceniul inaugurat de anul 1866.

Politica internă, jocul forțelor și factorilor politici, cadrul lor de desfășurare și acțiune, calea spre făurirea partidelor și efectivă constituire a Partidului Liberal, a făcut obiectul unui capitol, pentru ca în altul să fie înfățișată poziția societății din România față de marile probleme ale națiunii : independența și desăvârșirea unității statale. Culturii i s-a acordat un larg spațiu și aceasta în mod firesc avîndu-se în vedere rolul ei motor, transformator. Fără cultură modernă însuși statul modern n-ar putea fi înțeles ! N-a fost uitată nici o examinare a stării materiale a națiunii înfățișînd — cu toate proclamările egalitare — încă multă inegalitate, mai ales în ceea ce privește extremele acestei societăți și n-a fost uitat nici felul de viață, cotidianul.

Lectura cărții, nădăjduim a oferit cititorului imaginea complexă a unei tinere societăți aflate pe cale evolutivă, desprinsă din „vechi tipare“, încă adaptîndu-se celor noi, moderne și în care totul se petrece sub impactul marilor linii de forță ale devenirii națiunii în întregul ei. În 1859 primele granițe despărțind pe români căzuseră, procesele înnoitoare își deschiseseră drum larg și în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza și în deceniul următor, din 1866 începînd, în domnia principelui Carol. În fața acestei societăți stătea ca prim obiectiv fundamental independența statului constituit în 1859, condiția mersului mai departe pe calea modernizării și afirmării europene, dar și condiția desăvârșirii unificării statale a națiunii.

RÉSUMÉ

L'Etat national roumain s'est constitué au début de l'année 1859 à la suite de la double élection — à Jassy et à Bucarest — du colonel Alexandre Jean Cuza, en tant que prince des Principautés Unies — respectivement de la Moldavie et de la Valachie. Le problème roumain avait préoccupé la diplomatie européenne dès la guerre de Crimée, sans que les puissances donnent la solution que les Roumains attendaient. L'union des Principautés n'avait pas été acceptée par l'ensemble des puissances garantes instituées par le traité de Paris de 1856, quoique les Assemblées ad hoc de 1857 avaient exprimé presque unanimement ce vœu, tant en Moldavie qu'en Valachie. La Convention de Paris du 7/19 août avait par conséquent seulement reconnu une dénomination commune, celle de *Principautés Unies*, aux deux pays, tout en gardant deux princes, deux gouvernements, deux assemblées législatives et deux systèmes administratifs. Cependant, ce furent les Roumains eux-mêmes qui trouvèrent la solution à cette situation, par la double élection de Cuza.

Les sept années de règne du „prince de l'Union“ contribuèrent au processus de renouveau. D'un côté fut parachevée l'unification des deux parties de l'Etat roumain résulté de la double élection de Cuza et d'un autre la modernisation enregistrée des progrès évidents. L'administration, la justice, l'armée, l'enseignement et évidemment l'économie dans son ensemble accusèrent des mutations importantes. La sécularisation des biens conventuels en 1863, ainsi que la réforme agraire de 1864 s'inscrivirent parmi les principaux actes du règne de Cuza. Cependant, l'instauration de la dictature du prince ne convint pas et à cela s'ajouta le désir même de Cuza de se retirer et de céder sa place à un prince étranger en exécutant ainsi l'un des vœux des Assemblées ad hoc de 1857 plus haut évoquées.

Le 11 23 février 1866, Cûza fut renversé à la suite d'une complot. Il accepta avec résignation son évincement, tenant compte aussi du fait qu'il désirait quitter la pouvoir. Par la suite, la première moitié de l'année 1866 représenta une période très difficile pour la Roumanie. Le comte de Flandre refusa le trône roumain et pendant quelques mois exista un dangereux interrègne, au cours duquel la Russie et l'Autriche et évidemment l'Empire Ottoman contestèrent même l'union réalisée en 1859, en prétendant la désagrégation de l'Etat roumain, la séparation des deux pays unifiés. Cependant, les forces politiques du pays ont trouvé un terrain d'entente et en faisant preuve d'un indubitable patriotisme s'opposèrent aux agissements contraires aux intérêts nationaux. Le 10/22 mai 1866, le jeune prince Charles de Hohenzollern-Sigmaringen, parent du roi de Prusse mais aussi de l'empereur Napoléon III, prêta serment devant le Parlement roumain en tant que prince régnant de Roumanie, inaugurant ainsi un long et fructueux règne.

La première décennie du règne du prince Charles — qui allait devenir en 1881 le roi Charles Ier de Roumanie — représente l'objet de ce livre. Il s'agit d'une monographie synthétique, d'une radiographie de dix ans de mutations enregistrées au sein d'un Etat et d'une société en cours de modernisation. C'est l'histoire d'un cas et également celle d'une étape décisive de l'existence de l'Etat roumain et de la société roumaine, ainsi que de la carrière du prince qui assumait la direction du pays.

Dans le premier chapitre est présenté la place du jeune Etat roumain en Europe par rapport aux autres pays. Le nombre de sa population était supérieur à celui du Danemark, de la Suisse, des Pays Bas et du Portugal et très proche — alors — de celui de la Belgique et de la Suède. Du point de vue démographique la Roumanie s'affirmait aussi en tant que premier pays de la zone sud-est européenne, c'est-à-dire par comparaison à la Grèce indépendante et à la Serbie et au Monténégro autonomes. Toujours dans ce même chapitre est analysée la politique extérieure roumaine, les rapports avec la puissance suzeraine et les puissances garantes, ainsi que les rapports avec les nations balkaniques.

Le second chapitre est consacré aux problèmes de l'économie, en étant examinés à tour de rôle l'état de l'agriculture, de l'industrie et des métiers, du commerce intérieur et extérieur, des voies et moyens de communication (inclusivement le problème si important à l'époque de la construction des chemins de fer), du crédit et des finances. La principale conclusion du chapitre c'est que le développement de l'économie a enregistré dans son ensemble des progrès substantiels et que l'obtention de l'indépendance du pays s'imposait en tant que condition de la marche en avant de l'Etat roumain.

Les structures démographiques et les mutations sociales font l'objet du troisième chapitre. 41 habitants par km² était la moyenne de la population en Roumanie indiquée dans un ouvrage

de 1876, étant souligné aussi que la répartition sur le territoire était inégale, que plus de quatre cinquièmes de la population était rurale. Dans son ensemble, la population de la Roumanie s'approchait de 5 millions d'habitants. Les minorités — qu'on analyse à tour de rôle — étaient réduites et les immigrés qu'on enregistrerait étaient surtout des Roumains des provinces à majorité roumaine assujettis à la domination de l'Autriche-Hongrie. Toujours dans ce chapitre sont présentés la paysannerie, la classe ouvrière moderne en cours de constitution, les couches moyennes bourgeoises, l'intelligentsia, ainsi que les anciens boyards grands propriétaires terriens.

Le quatrième chapitre est consacré à l'organisation et aux institutions de l'Etat. On présente amplement la Constitution de 1866 pour la réalisation de laquelle a été utilisée en tant que modèle la Constitution belge de 1831, en étant mis en évidence le caractère constitutionnel du régime institué en 1866 en Roumanie et en étant analysées la séparation et la répartition des pouvoirs. On présente aussi le système électoral, ainsi que l'organisation des ministères et des institutions publiques, l'exercice de la justice, le fonctionnement de l'administration locale et celui du système des finances publiques (fiscalité, monnaie nationale, crédit, Banque nationale etc.).

A l'armée on consacre un chapitre spécial. On fait le bilan des réalisations à cet égard du règne du prince Cuza pour passer ensuite à une analyse des tendances générales de l'évolution des institutions militaires pendant la décennie soumise à l'étude, en étant souligné le fait que les mutations enregistrées dans le domaine militaire ont été plus évidentes que dans d'autres domaines. La législation militaire, les lois concernant l'armée, l'état de l'organisation et du développement de l'armée, les manœuvres et les camps militaires, l'armement et l'enseignement militaires sont successivement examinés.

Le sixième chapitre est dédié à la vie politique intérieure et aux options idéologiques. On examine les fondements de cette vie politique, en étant à nouveau souligné le caractère démocratique et constitutionnel — tenant compte aussi des limites du XIXe siècle — de la vie politique en Roumanie au cours de la décennie inaugurée en 1866. La complexité du processus politiques, le rôle du prince, en tant que facteur d'équilibre, les difficultés qu'il a dû surmonter pendant cette étape décisive de son long règne de 48 ans, les élections, la succession des gouvernements et les phases de regroupement des forces politiques, les moments politiques les plus importants de la décennie, l'analyse des forces politiques sont réalisés au cours de cet ample chapitre.

Le chapitre suivant est consacré aux „grands problèmes“ de la nation. Il s'agit en premier lieu du problème de l'obtention du statut d'indépendance du pays. Ce changement, réalisé en 1877—1878, a été préparé sur tous les plans pendant la décennie analysée, tant sur celui politique et diplomatique que sur

celui militaire. Le second problème fut celui du parachèvement de l'unité étatique, vu que l'Etat roumain formé en 1859 ne comprenait que les territoires de la Moldavie et de la Valachie et que la Transylvanie, la Banat, la Bukovine, la Bessarabie et le Dobroudja — habités en grands majorités par les Roumains — se trouvaient sous la domination étrangère directe. La parachèvement de l'unité étatique roumaine n'allait avoir lieu qu'en 1918, mais il est évident que ce processus historique a été préparé auparavant par les efforts déployés à cet égard au cours des règnes du prince Cuza et du prince Charles Ier, un rôle particulier revenant aux actions culturelles.

Le huitième chapitre est dédié au développement de la culture. Dans les conditions existantes, le facteur culturel contribua, sans doute, à l'accomplissement tant du programme de modernisation que de celui de libération nationale. L'enseignement — à tous les niveaux, des écoles élémentaires aux Universités —, les progrès enregistrés dans le domaine des sciences, exactes et humaines — ces dernières ayant une fonction nationale essentielle, surtout l'histoire et la philologie —, les sociétés scientifiques et culturelles et en premier lieu la Société littéraire, créée en 1866 et transformée en 1867 en Société Académique Roumaine ainsi que la société littéraire Junimea, les publications périodiques, politiques mais aussi culturelles et économiques, la littérature et les arts, inclusivement le théâtre, sont présentés successivement, en étant mis en évidence leurs fonctions dans le cadre de l'édification et du développement de la société roumaine dans son ensemble.

Dans le dernier chapitre l'auteur a cherché de présenter le niveau de civilisation de la société roumaine de l'époque, le niveau de vie des différentes catégories sociales, leurs activités et préoccupations, la vie quotidienne, les prix et les salaires, les moyens de transport, le fonctionnement de la poste et du télégraphe, l'alimentation, le logement, le habillement, divers aspects de la vie sociale urbaine et rurale, les distractions, tout un ensemble de mutations enregistrées dans la société roumaine au cours de la décennie inaugurée en 1866.

Multiforme, le livre présente un jeune Etat moderne et une société vivant les processus complexes d'un développement indubitable qui accusait toutefois aussi les complications d'une transition. L'objet de l'étude c'est *la Roumanie*, jeune Etat du Sud-Est, de l'Europe, mais l'étude de ce cas est importante à maints égards, en contribuant à la compréhension des processus divers et multilatéral par lequel est passé dans son ensemble l'Europe au cours de la seconde moitié du XIXe siècle.

A

- „A la ville de Lyon“, magazin în București, 271.
 Academia Bulgară, 40.
 Academia Română, vezi Societatea Academică Română.
 Adjud, târg, 284.
 Adrianopol, tratat de la (1829), 60.
 Adunarea constituantă din 1866, 153, 162.
 Adunările ad hoc din 1857, 19, 89, 149, 150, 152, 169, 291.
 Aix en Provence, oraș în Franța, 287.
 Alecsandri, Maria (Marghiolița), căsătorită Bogdan, 269, 280, 285.
 Alecsandri, Paulina, 269, 271, 285, 287, 288.
 Alecsandri, Vasile, poet, diplomat, deputat, 28, 56, 64, 149, 150, 153, 160, 196, 201, 203, 205, 206, 233, 242, 243, 251, 252, 253, 257, 268, 269, 271, 272, 279, 280, 283, 285, 286, 287, 288.
 „Alegătorul“, periodic (Bacău), 248.
 Alexandria, oraș (jud. Teleorman), 218, 284.
 Alexandru II, țar al Rusiei, 25.
 Alsacia, 8.
 Aman, Theodor, pictor, 239, 255.
 „Amicul familiei“, periodic, 250.
 Amzei, halele (București), 273.
 „Analele Societății Academice Române“, periodic, 246.
 „Analele statistice“, periodic, 92.
 „Analele tipografice“, periodic, 97, 249.
 Andrassy, Gyula, conte, ministru de externe al Austro-Ungariei, 22, 23, 35, 201, 205, 206.
 Andreescu, Ion, pictor, 255.
 Anglia, 8, 9, 10, 11, 12, 29, 32, 49, 56, 61, 62, 83, 134, 242.
 Anvers, oraș și port (Belgia); 229.
 Apponyi, Rudolf, conte, diplomat austro-ungar, 12.
 Arad, oraș, 201, 257.
 „Arhiva istorică a României“, periodic, 235.
 Aricescu, Constantin D., istoric și scriitor, 234, 254.
 „Armonia“, cor, 239.
 Asaki, Alexandru, artist plastic, 255.

* Indicele nu cuprinde *titlurile* de cărți sau articole citate în text și nici autorii și trimiterile bibliografice din note.

Asaki, Gheorghe, om de cultură, 252.
 Asociațiunea generală a tuturor lucrătorilor din România, 96, 97, 249.
 Asociațiunea lucrătorilor tipografi din România, 96.
 „Atena“, hotel bucureștean, 272.
 Ateneul, vezi Societatea Ateneului.
 „Ateneul român“, periodic, 242.
 Aubusson, oraș (Franța), 269.
 Auerbach, Berthold, publicist german, 105.
 „Augsburger Allgemeine Zeitung“, periodic, 109, 168.
 Aurelian, Petre S., economist și publicist, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 76, 100, 227, 228, 238, 241, 246, 250.
 Austria, 9, 10, 11, 12, 14, 17, 21, 22, 23, 30, 31, 61, 80, 81, 138, 139, 188, 190, 192, 206, 286, 292.
 Austro-Ungaria, 8, 24, 25, 26, 27, 29, 61, 62, 70, 83, 135, 188, 191, 195, 196, 197, 199, 200, 204, 206, 286, 293.
 „Aux villes de France“, magazin în București, 271.
 „Avram“, hotel în București, 272.
 Avril Adolphe d', diplomat francez, 269.

B

Babeș Vincențiu, om de cultură, 204.
 Bacalbașa, Constantin, memorialist, 175, 179, 262, 273, 279.
 Bacaloglu, Emanoil, om de știință, 226, 227, 238, 240, 241.
 Bacău, județ, 73, 274.
 Bacău, oraș, 121, 178, 248, 256.
 Baia de Aramă, tîrg, 76.
 Balcani, munți, 33, 35.
 Ballu, Al., arhitect, 256.
 Balta Verde, școala-fermă de agricultură de la, 218, 219.
 Banat, 198, 294.

Banca națională a României, 67, 134.
 Barițiu, George, om de cultură, publicist, 199.
 Baronz, Gheorghe, scriitor, 254.
 Barozzi, Constantin, ofițer, 241.
 Basarabia, 46, 65, 73, 79, 203, 261, 294.
 Bataillard, Paul, publicist francez filoromân, 34.
 Bălăceanu, Ioan, om politic și diplomat, 15, 30, 39.
 Bălcescu, Nicolae, fruntaș revoluționar, istoric, 237, 254.
 Bărăgan, 73.
 Bărnuțiu, Simion, fruntaș revoluționar, jurist, 231.
 Bechet, port dunărean, 284.
 Beethoven, Ludwig van, compozitor, 239.
 Belgia, 8, 13, 67, 110, 134, 145, 151, 210, 239, 292.
 „Belgia Orientului“ = România, 13.
 Belgrad, oraș, 17, 34, 36, 37.
 Berdescu, Alexandru, muzician, 258.
 Berindei, Dimitrie, arhitect, 239.
 Berlin, oraș, 7, 43, 145, 258.
 Bernard, Cassien, arhitect, 256.
 Beust, Ferdinand von, cancelar al Austro-Ungariei, 22, 23, 24, 203, 204.
 Bibescu, Gheorghe, domn al Țării Românești, 285.
 Birmingham, oraș, 134.
 „Biserica ortodoxă română“, periodic, 251.
 Bismarck, Otto von, cancelar al Prusiei și apoi al Germaniei, 10, 23, 25, 26, 31, 32, 66, 117, 159, 160, 162, 165, 168, 171, 183, 192, 200, 203, 204.
 Bistrița, riu (Moldova), 73.
 Birlad, oraș, 121, 178, 213, 248.
 Blaj, oraș, 232, 244.
 Blaremburg, Nicolae, om politic, 178.
 Boerescu, Vasile, om politic, 25, 38, 171, 178, 192, 194, 195, 205, 232.

- Bolgrad, județ, 73.
 Bolgrad, oraș, 284.
 Bolintineanu, Dimitrie, poet, 248, 251, 252, 253.
 Bolliac, Cezar, publicist, 236, 237, 239, 240.
 Bonaparte, vezi și Napoleon III.
 Bonaparte, Napoleon-Joseph-Charles, print, 27. 284.
 Borghetti, întreprinzător italian în România, 56.
 Bossel, sală în București, 279.
 Botev, Hristo, poet și luptător pentru eliberarea Bulgariei, 40, 41, 42, 179, 190.
 Botoșani, oraș, 121, 178, 248, 256.
 „Boulevard“, hotel în București, 272.
 Brad, localitate în Moldova, 216, 219.
 Bran, pas în Carpați, 199.
 Brașov, oraș, 199, 257, 261, 284.
 Brăila, județ, 74.
 Brăila, oraș, 41, 56, 57, 61, 74, 75, 83, 98, 121, 218, 248, 259, 282, 284.
 Brândză, Dimitrie, om de știință, 226, 227.
 Brătianu, familia, 282.
 Brătianu, Dumitru, om politic, 24, 36, 175, 203.
 Brătianu, Ion C., om politic, 15, 34, 40, 81, 101, 154, 155, 158, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 177, 183, 198, 201, 204, 205, 268, 277, 282, 286, 287.
 Brătianu, Pia, 282, 286.
 „Brener“, cafenea în București, 276.
 Brest, port, 145.
 „Brofft“, hotel în București, 262, 272.
 Bruxelles, oraș, 13, 230, 287.
 Bucegi, munți, 199.
 Bucovina, 79, 200, 206, 257, 294.
 București, 11, 13, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 29, 34, 36, 38, 42, 44, 53, 56, 57, 58, 59, 66, 74, 75, 81, 82, 83, 85, 89, 92, 94, 98, 120, 121, 129, 131, 132, 144, 147, 149, 150, 166, 168, 171, 178, 189, 199, 200, 206, 212, 213, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 231, 232, 237, 239, 240, 241, 243, 246, 248, 250, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 291.
 Budai-Deleanu, Ion, corifeu al Școlii ardelen, 254.
 Budapesta (vezi și Pesta), oraș, 257.
 Bughea, localitate, climaterică, 282.
 Bujoreanu, Ioan M., scriitor și publicist, 231, 232.
 bulgari, 20, 33, 39, 40, 41, 62, 80, 82, 83, 249, 250, 255.
 Bulgaria, 41, 57, 83.
 Bülow, Bernhard von, diplomat german, 32.
 Burada, Mihai, muzician, 258.
 Buzău, județ, 274.
 Buzău, oraș, 61, 218, 276, 284.

C

- Cahul, județ, 73.
 Calafat, port, 284.
 Candiano-Popescu, Alexandru, publicist radical, 201, 249.
 Cantacuzino, George C., 287, 288.
 Cantacuzino, Grigore, 239.
 Cantacuzino, Ioan A. (Zizin), diplomat, om politic, 38, 233, 239, 241, 277.
 Cantacuzino, Ioan C., om politic, trimis peste hotare, 25.
 Cantacuzino, Mihai, ctitor al Colței, 255.
 Cantemir, Dimitrie, domn al Moldovei și cărturar, 246.
 „Capșa“, cofetărie în București, 276.
 Caracal, oraș, 213, 284.
 „Caracaș“, hotel în București, 272.

- Carada, Eugen, publicist și om politic, 172.
- Caragiale, Costache, actor, 256, 257.
- Caragiale, Ion Luca, scriitor, 229, 253, 276.
- Caragiale, Iorgu, actor și autor dramatic, 41.
- Carlsbad, băile de la, 287.
- Carol I, domnitor al României (din 1881 : rege), 5, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 61, 65, 66, 73, 90, 91, 102, 103, 109, 110, 115, 117, 132, 135, 140, 148, 149, 154, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 182, 183, 188, 189, 190, 192, 193, 198, 199, 200, 203, 204, 206, 265, 275, 279.
- Carol, stradă în București, 275.
- Carp, Petre P., om politic și diplomat, 28, 174, 177, 178, 182, 209.
- Carpați, munți, 10, 28, 43, 201, 204.
- Cartu, Ioan, muzician, 258.
- Casa de ajutorare a lucrătorilor tipografi din România, 96.
- Casa de depuneri și consemnațiuni, 67.
- Cașin, tirg, 274.
- Catargiu, Lascăr, om politic, 88, 156, 157, 160, 167, 168, 169, 171, 173, 178, 179, 180, 183, 191, 194.
- Caudella, Eduard, muzician, 258.
- Călărași, oraș, 248, 284.
- Călinescu, George, critic și istoric al literaturii, 254.
- Călugăreni, bătălia de la, 255.
- Cernătescu, Petre, profesor, publicist, 244.
- Cernăuți, oraș, 25, 200, 201, 284.
- Cetinje, oraș, 38.
- Chasles, Philarète, profesor, 251.
- Cheșcu, Natalia (regină, soția lui Milan Obrenovici al Serbiei), 37.
- Chitila, fabrica de la, 56.
- Cioriceanu, George, istoric economist, 73.
- Cipariu, Timotei, cărturar, 202, 232.
- Cișmigiu, parc în București, 273.
- Cîmpulung (Muscel), oraș, 274, 284.
- Clarendon, lord George-William-Frederic, om politic britanic, 12.
- „Clarendon“, hotel în Londra, 263.
- Cluj, oraș, 257.
- „Coaliția sacră“ româno-bulgară, 33, 41.
- Cobălcescu, Grigore, om de știință, 226.
- Codreanu, Nicolae, militant socialist, 179.
- Codrescu, Teodor, publicist și istoric, 254.
- Colescu, Leonida, statistician, 77, 92, 99.
- Collège de France din Paris, 251.
- Colțea, spital în București, 255.
- „Columna lui Traian“, periodic, 235, 250.
- Comisia centrală de la Focșani, 111.
- Comisia proprietății (1848), 89, 228.
- Comitetul consultativ general (permanent) al Ministerului de Război, 146.
- Comuna bulgară, 42.
- Comuna de la Paris (1871), 28, 179.
- „Concordia“, hotel în București, 181, 182, 272.
- „Concordia“, înțelegerea de la, 181, 182.
- Conservatorul de muzică și declamație din București, 220.
- Consiliul general de agricultură, forestierie, mineralogie și geologie, 127.
- Consiliul lucrărilor publice, 127.
- Constandin bulgarul, personaj dintr-o piesă, 41.
- Constantinopol, oraș, 14, 16, 17, 18, 21, 24, 35, 36, 37, 145, 194, 268.
- „Constanța“, societate, vezi „Transilvania“.

Constituția din 1866, 18, 31, 40, 42, 49, 83, 87, 103, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 129, 130, 131, 132, 137, 139, 141, 153, 154, 155, 160, 161, 169, 181, 183, 186, 208, 211, 247, 293.

Constituția din 1923, 117.

Constituția belgiană din 1831, 110, 293.

„Constituțiunea“, periodic, 153.

Conta, Vasile, filosof, 299, 230, 239.

„Contemporanul“, periodic, 214.

„Continental“, hotel în București, 263.

Convenția de la Paris (1858), 101, 103, 104, 108, 109, 122, 123, 124, 152, 169, 259, 291.

„Convorbiri literare“, periodic, 203, 230, 235, 236, 243, 251, 252, 253.

Costache Epureanu, Manole (Manolache), om politic, 15, 105, 167, 173, 174.

Costaforu, Gheorghe, jurist și om politic, 15, 25, 177, 200.

Coșbuc, George, poet, 252.

Coșula, învățător socialist, 179.

Cotroceni, cîmpul de la, 245.

Covurlui, județ, 73.

Cozadini, Grigore, prefect, 200.

Craiova, oraș, 57, 121, 129, 213, 216, 218, 248, 256, 259, 284.

Creangă, Ion, scriitor și autor de manuale, 211, 238, 253.

Creditul funciar rural, 68, 134, 171.

Creditul urban București, 68, 134.

Creta, insulă, 17, 38, 39.

Crețeanu, George, scriitor, 254.

Crețescu, Alexandru, jurist și om politic, 209.

Crețulescu, Constantin A., om politic, 164.

Crețulescu, vezi și Kretzulescu.

Cristea, Petrache, patron de teatru în Botoșani, 256.

Curtea de Argeș, oraș, 85, 178.

Curtea de casație, 129, 130, 250.

Curtea de conturi, 250, 261.

Cuza, Alexandru Ioan, domnitor al Principatelor Unite, 5, 8, 10, 12, 13, 15, 18, 19, 36, 45, 68, 72, 86, 87, 108, 109, 119, 124, 126, 129, 132, 138, 140, 143, 144, 148, 149, 150, 154, 157, 158, 160, 161, 170, 176, 185, 186, 187, 189, 196, 197, 198, 209, 210, 217, 221, 222, 224, 241, 242, 250, 255, 269, 273, 281, 285, 288, 289, 291, 292, 293, 294.

D

Dacia, 199, 235, 244.

„Dacia“, hotel în București, 272.

„Dacia“, societate de asigurări, 68, 134.

Damé, Frédéric, publicist și jurnalist, 153, 154, 163, 165, 167, 191.

Dan, Mihai, pictor, 255.

Danemarca, 8, 9, 292.

Davila, Carol, medic, 198, 201, 230, 240, 277.

Decazes, Louis-Charles-Amadieu, duce de, ministru de externe al Franței, 11, 196.

„Democrația“, periodic (Ploiești), 249.

Densușianu, Aron, om de cultură, 251.

Derby, lord Edward-Geoffroy, om politic britanic, 11.

Deschamps, actriță, 278.

Dieppe, oraș, 287.

Dimitriadu, Constantin, actor, 240, 257.

Dimitrescu, Constantin, muzician, 258.

Dimbovița, riu, 273.

„Dimbovița“, periodic, 248.

Dobrogea, 79, 294.

Dobrogeanu-Gherea, Constantin, publicist și militant socialist, 179.

Docan, Smaranda, 280.

Doderer, arhitect, 256.

Dorohoi, județ, 228.
 Dorohoi, oraș, 248.
 Drasch, „medic“, 281.
 Drăgaica, târg periodic, 274.
 „Dreptul“, periodic, 231, 250.
 Dresda, oraș, 286.
 „Dreyse“, puști, 145.
 Dumitrescu-Severeanu, Constantin, medic, 230, 231.
 Dunăre, fluviu, 10, 27, 28, 33, 40, 43, 64, 74, 83, 86, 110, 151, 157, 196, 201, 268, 286.
 Dunca, Constanța de, publicistă și scriitoare, 250.
 Dunca, Titus, militant socialist, 179.
 Duruy, Victor, istoric și ministru francez, 27.

E

Ecaterina II, țarină a Rusiei, 138.
 „Economia“, societate de credit, 68.
 „Economia națională“, periodic, 250.
 „Economia rurală“, periodic, 250.
 „Electorul Craiovei“, periodic, 248.
 Elisabeta, doamnă a României (din 1881 : regină), 204.
 Elliot, diplomat britanic, 18.
 Elveția, 7, 8, 42, 67, 134, 151, 210, 242, 249, 286, 287, 292.
 „Elveția orientală“ = România, 110.
 Eminescu, Mihai, poet, 229, 244, 249, 251, 252, 253.
 Ems, localitate balneară, 287.
 „Enache“, birt în București, 262.
 Englitera, vezi Anglia.
 Eötvös, József, baron, om politic, 204.
 Epir, 39.
 Esarcu, Constantin, medic, om de cultură, diplomat, 30, 193, 238, 239, 241.
 Europa, 7, 10, 12, 14, 16, 24, 28, 33, 36, 43, 44, 47, 62, 72, 90, 93, 109, 137, 151, 183, 185, 186, 189, 190,

193, 196, 247, 258, 259, 260, 264, 265, 274, 276, 286, 292, 294.
 evrei (și problema evreiască), 79, 80, 81, 164.
 Expoziția universală de la Paris (1867), 56.

F

„Familia“, periodic, 252, 254.
 Fălcoianu, Ștefan, ofițer, 277.
 Fălticeni, oraș, 248, 274.
 Felix, fratele actriței Rachel, 278.
 Felix, Elisabeth, celebră actriță supranumită Rachel, 278.
 Felix, Iacob, medic, 231, 241.
 „Fialkovski“, cafenea în București, 276.
 „Fieschi“, hotel și cafenea în București, 272, 276.
 „Figaro“, periodic francez, 281.
 Filaret, cîmp în București, 273.
 Filaret, gară, 273.
 Filarmonica din București, 258.
 Filip de Flandra, principe belgian, desemnat domnitor al României în februarie 1866, 12, 13, 14, 150, 151, 292.
 Filipescu, Gheorghe, diplomat, 21.
 Filitti, căpitan, 36.
 Flandra, 12, 13, 14, 150, 151, 292.
 Flechtenmacher, Alexandru, muzician, 220.
 Flood, ofițer norvegian, 85.
 Floreasca, la marginea orașului București, 276.
 Florescu, Ioan Em., general și om politic, 173, 174.
 Florești, tabără militară (1859), 188.
 Florian, Aaron, profesor, 213.
 „Foaia Societății Românismul“, 245.
 Focșani, oraș, 121, 129, 178, 213, 248, 256.
 Francisc Iosif, împărat al Austriei și rege al Ungariei, 11, 23, 24.
 Franța, 7, 8, 9, 10, 13, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 35, 49, 61, 62, 67, 79,

83, 102, 134, 138, 140, 142, 145, 147, 167, 196, 205, 221, 225, 242, 255, 271, 272, 280.
 Franzelaru, sală în, București, 279.
 Frunzescu, Dimitrie, publicist, 76, 77.
 „Fulgerul“, vas, 144.
 Fundescu, Ioan C., publicist și folclorist, 249, 254.

G

Galata, lângă Iași, 218.
 Galați, oraș, 41, 42, 48, 51, 55, 57, 61, 74, 75, 98, 121, 144, 216, 217, 248, 256, 259, 268, 284, 286.
 Galiția, 60, 81.
 Galleron, Albert, arhitect, 256.
 Garșin, Vsevolod, scriitor rus, 44, 274.
 „Gazeta medico-chirurgicală a spitalelor“, periodic, 231.
 „Gazeta spitalelor“, periodic, 231.
 Georgescu, Ioan, sculptor, 255.
 Gerbolini, întreprinzător italian în România, 56.
 germani, 79, 80, 81, 82.
 Germania (vezi și Prusia), 7, 8, 10, 25, 28, 29, 31, 32, 35, 66, 145, 168, 172, 221, 225, 242, 255.
 Gheorghiev, Evloghie, om de afaceri bulgar, 83.
 Ghica, Dimitrie, beizadea, om politic, 17, 21, 166, 171, 178, 200.
 Ghica, Grigore, domn al Moldovei (+1777), 206.
 Ghica, Ion D., scriitor și om politic, 11, 16, 22, 52, 72, 77, 79, 86, 90, 101, 102, 105, 133, 159, 160, 161, 162, 163, 176, 180, 182, 196, 200, 209, 212, 215, 225, 228, 240, 245, 252, 258, 262, 266, 270, 276, 277, 279, 287.
 Ghica, Ioan Grigore, general și diplomat, 18, 35.
 Ghica, Pantazi D., publicist și ziarist, 254.
 „Ghimpele“, periodic, 253.
 Ghiță, Simion, istoric al filosofiei, 229.

„Giovani“, cofetărie în București, 276.
 Giurgiu, oraș, 64, 74, 98, 248, 284.
 Gogol, Nicolae, scriitor rus, 257.
 Golescu, casa (palatul domnesc, apoi regal), 269.
 Golescu, Alexandru G. (Negru), om politic, 15, 16, 34, 167, 189.
 Golescu, Nicolae, general și om politic, 137, 164, 165, 204.
 Golescu, Ștefan, om politic, 164.
 Gorceakov, Alexandru, cancelar al Rusiei, 14, 25, 69, 192.
 Granda, Grigore, scriitor, 243, 254.
 „Grădina cu cai“, grădină de vară în București, 276.
 Grădișteanu, Petre, om politic, 240, 277.
 Grecia, 8, 33, 34, 35, 39, 292.
 Grenier, Edouard, publicist francez, 28, 196.
 Grigorescu, Nicolae, pictor, 239, 255.
 „Grosse Fritz“, grădină de vară în București, 276.

H

Hanovra, oraș, 32, 145.
 Haret, Spiru, matematician și om politic, 226.
 Hasdeu, Bogdan P., istoric și filolog, 201, 228, 234, 235, 238, 244, 245, 250, 253, 257.
 Haydn, Franz Joseph, compozitor, 239.
 Heliad, Grigore, întreprinzător, 101.
 Heliade Rădulescu, Ioan, om de cultură, 233, 244, 245, 252, 277.
 Henry, Paul, istoric, 13.
 Henția, Sava, pictor, 255.
 Herăstrău, la marginea Bucureștilor, 276.
 Herkt, Henric, ofițer, 145.
 „Hermannstädter Zeitung“, periodic, 199.
 Hîrdău, sală în București, 279.

Hodoș, Iosif, om politic și om de cultură transilvan, 199.
 Hohenzollern, Friedrich-Wilhelm, Kronprinț al Prusiei și apoi al Germaniei, 158.
 Hohenzollern-Sigmaringen, familia, 10, 14, 17, 27, 31, 157, 171.
 Hohenzollern-Sigmaringen, Carol de, vezi Carol I.
 Hohenzollern-Sigmaringen, Carol-Anton, principe de, 21, 27, 61, 105, 164.
 Hohenzollern-Sigmaringen, Elisabeta, vezi Elisabeta, doamnă.
 Hohenzollern-Sigmaringen, Ferdinand, principe, 115.
 Hubert, Harry, întreprinzător, 273.
 Hübsch, Eduard, muzician, 258.
 Hugo, Victor, scriitor francez, 257.
 „Hugues“, hotel în București, 272.
 Hurmuzaki, frații, 13.
 Hurmuzaki, Alexandru, fruntaș bucovinean, 56, 233, 286.
 Hurmuzaki, Eudoxiu, istoric și om de cultură, 234.
 Huși, oraș, 217, 248.

I

Ialomița, județ, 77, 274.
 Iarcu, Dimitrie, bibliograf, 281.
 Iași, județ, 73, 74.
 Iași, oraș, 66, 85, 89, 97, 101, 120, 121, 129, 131, 136, 177, 178, 181, 212, 216, 217, 218, 221, 223, 225, 226, 231, 238, 240, 248, 254, 255, 256, 258, 283, 284, 291.
 Ilfov, județ, 74.
 Iliev, frații, întreprinzători, 57.
 „Impartialul“, periodic, 248.
 Imperiul german, vezi Germania.
 Imperiul habsburgic, vezi Austria și Austro-Ungaria.
 Imperiul otoman (vezi și Turcia), 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 31, 32, 42, 43, 61, 62, 66, 113,

134, 139, 188, 189, 194, 195, 196, 206, 286, 292.
 „Indépendance belge“, periodic, 282.
 Independența, 6, 19, 45, 161, 185—196, 207, 289.
 „Informațiile bucureștene“, periodic, 248.
 Innsbruck, oraș, 236.
 Institutul național de agricultură de la Pantelimon, 135.
 Internaționala I, 179.
 „Înțelepții din Heliopolis“, lojă francmasonică bucureșteană, 15.
 Ionescu, Grigore, istoric al arhitecturii, 255.
 Ionescu, Ioan D., actor, 257.
 Ionescu, Nicolae, profesor și om politic, 175, 176.
 Ionescu, Radu, scriitor, 254.
 Ionescu de la Brad, Ion, agronom, 216, 219, 228.
 Ionescu Manon-Lescaut, militant socialist, 179.
 Ionescu-Valbuta, Ștefan, 255.
 Iorga, Nicolae, istoric, 15, 26, 38, 205.
 Ipsilanti, Grigore, diplomat grec, 39, 166.
 Irlanda, 8, 49.
 Ismail, județ, 73.
 Ismail, eparhie, 25.
 Ismail, oraș, 248, 284.
 Ispirescu, Petre, scriitor, 254.
 israeliți, vezi evrei.
 Italia, 8, 9, 10, 17, 30, 65, 67, 134, 145, 147, 151, 188, 193, 200, 255.
 Ivanovici, Iosif, muzician, 258.

J

Jecev, Nicolae, istoric, 249.
 „Jignița“, sală în București, 279.
 Jirecek, Josef, istoric și geograf, 236.
 Jobin, negustor bucureștean francez în București, 271.
 „Journal de Liège“, periodic, 13.

Juna dreaptă, formație politică conservatoare, 178.
 Jung, Iulius, istoric, 236.
 Junimea, societate literară, 217, 229, 233, 235, 242, 243, 244, 252, 277.

K

Karakașov, Atanasie, comerciant bulgar, 83.
 Karavelov, Liuben, luptător pentru eliberarea Bulgariei, 39, 40, 42, 249.
 Kofczinski, Zigfrid, arhitect, 256.
 Kohn-Abrest, Frédéric, corespondent de presă, 274.
 „Kolozsvári Közlöny“, periodic, 199.
 Kogălniceanu, Mihail, istoric și om politic, 22, 28, 40, 55, 57, 81, 88, 159, 162, 164, 166, 167, 169, 175, 176, 194, 234, 246, 251, 272, 273.
 Krasnoie Selo, 143.
 Krenski, locotenent-colonel prusian, 31, 40.
 Kretzulescu, Nicolae, medic și om politic, 230, 245.
 „Krupp“, tunuri, 146.

L

Lahovari, Gheorghe I., inginer, director general al poștelor, secretar general al Societății române de geografie, 241.
 Lamson, R., întreprinzător american, 145.
 Lancelot, desenator și autor al unor impresii de călătorie în România, 84, 85, 105, 270.
 Laurian, August Treboniu, cărturar, 232, 233, 245.
 Laurian, Dimitrie A., publicist, 251.
 Lazăr, Gheorghe, întemeitor al învățămîntului înalt național, 245.

Le Cler, G., publicist, 269.
 „Lebăda“, vas, 144.
 Lecca, Constantin, pictor, 255.
 Leipzig, oraș, 82, 220, 236.
 Lemberg, oraș, 25, 286.
 Leonardescu, Constantin, filosof, 228, 229.
 Leopold I, regele Belgiei, 13.
 „Leul și cîrnatul“, local în București, 276.
 Levski, Vasil, luptător pentru eliberarea Bulgariei, 40.
 Lévy, Armand, publicist filoromân, 13, 34, 110, 150, 151.
 Lindenberg, Paul, publicist, 82.
 Linz, oraș, 144.
 Lipia, 276.
 Lipsca, vezi Leipzig.
 Lipsani, stradă în București, 82, 272.
 Liverpool, oraș, 51.
 Loftus, lord, diplomat britanic, 21.
 Londra, oraș, 7, 13, 43, 192, 259, 260, 263.
 „Londra“, hotel în București, 272.
 Lorena, 8.
 Luchian, Nicolae, actor, 258.
 „Lucrătorul“, periodic, 97, 249.
 „Lucrătorul român“, periodic, 94, 97, 249.
 Lugoj, oraș, 257.
 Lupescu, Ioan, actor, 256.
 Lupa, Eugen, militant socialist, 179.
 Lyon, oraș, 271.

M

„Macedonia“, hotel în București, 272.
 Macedonski, Alexandru, scriitor, 253.
 Magheru, Gheorghe, general, 199.
 maghiari, 79, 80, 81.
 Maiorescu, Titu, profesor și om politic, 156, 158, 169, 176, 177, 209, 228, 229, 233, 242, 243, 252.
 Maniu, Vasile, istoric, 236.

- Mansfield, C.E., agent diplomatic britanic, 161, 246.
- Manu, Grigore, director general al Arhivelor statului, 223.
- Manuc, han în București, 272.
- Marcovici, Alexandru, medic, 231.
- Marea Britanie, vezi Anglia.
- Marea Neagră, 9, 65, 192.
- Marian, Simion Florea, folclorist, 254.
- Marinovici, Iovan, agent consular sîrb, 35.
- Marsillac, Ulysse de, publicist, 277.
- Martin, Paul, negustor în București, 271.
- Massim, Ioan C., om de cultură, filolog, 232, 233, 277.
- Mateescu, Petre, pictor, 255.
- „Matei Basarab“, societate muncitorească, 98.
- Mavrogheni, Petre, om politic, 173.
- Mazar Pașa, coaliția politică de la, 172, 174.
- Maggetti, Pietro, muzician, 258.
- Măgurele, sat și moșie, 279.
- Mehedinți, județ, 228.
- Melchisedec Ștefănescu, episcop, 25.
- Mendelssohn-Bartholdy, Felix, compozitor, 239.
- Mensdorf-Pouilly, Alexander von, ministru de externe al Austriei, 14, 17, 22, 139, 187.
- Metternich, Richard von, principe, diplomat austriac, 22.
- Metz, oraș, 145.
- Michăilescu, Ștefan C., om de știință, 227, 238, 245, 251, 277.
- Mihai Viteazul, domn al Țării Românești, al Ardealului și al Moldovei, 199, 203, 206, 237.
- Milano, oraș, 220.
- Milcov, rîu, 81.
- Millo, Matei, actor, 257, 278.
- Mincu, Ion, arhitect, 220, 256.
- Ministerul Afacerilor Străine, 126, 127, 128, 129.
- Ministerul Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor publice, 127.
- Ministerul de Finanțe, 126, 127, 173, 261.
- Ministerul de Instrucțiune publică și Culte, 126, 144.
- Ministerul de Interne, 131.
- Ministerul de Război, 128, 146, 147.
- Mircești, sat, 269, 286.
- Mitilineu, Mihai, diplomat, 232.
- Mirzescu, Gheorghe, publicist politic, 172.
- Mogoșoaiei, podul ori calea, 44, 82, 132, 271, 272, 275.
- Moldo-Valahia, vezi România.
- Moldova, rîu, 73.
- Moldova, 60, 65, 66, 72, 73, 76, 77, 79, 91, 131, 137, 152, 176, 177, 201, 209, 212, 226, 236, 276, 291, 294.
- „Monitorul oficial“, periodic, 233.
- Moșilor, calea, în București, 272.
- Moșilor, tîrg, în București, 274, 275.
- Moustier, Léonel-Desle-Marie-François-René marchiz de, diplomat francez, 17.
- Mozart, Wolfgang-Amadeus, compozitor, 239.
- München, oraș, 275.
- Muntenegru, 8, 33, 35, 38, 140, 292.
- Muntenia, 73, 91, 201 (vezi și Țara Românească).
- Muscel, județ, 274.

N

- Napoleon III, împăratul francezilor, 10, 12, 14, 15, 17, 23, 26, 27, 138, 168, 203, 205.
- Napoleon, prinț, vezi Bonaparte.
- Napoli, oraș, 220, 259, 260.
- Neamț, județ, 73.
- Neatîrnarea, vezi Independența.
- Negri, Constantin (Costache), fruntaș unionist, diplomat, 158, 252, 253.
- Negruzzi, Constantin (Costache), scriitor, 252.

Negruzzi, Iacob C., scriitor, 64, 203, 206, 243, 252.

„Nemțoaia“, hotel în București, 272.

„Neue Freie Presse“, periodic, 105, 199.

Nichita, vezi Nicolae, prinț de Muntenegru.

Nicolae, prinț de Muntenegru, 33, 35, 38.

Nisa, localitate balneară, 287.

Nord, gara de (gara Tirgoviște), în București, 273.

Nordului, puterile, 31.

Norvegia, 8.

O

Obedenaru, M.G[heorghian], medic, publicist, 47, 52, 54, 55, 57, 60, 63, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 90, 91, 92, 101, 102, 103, 228, 267, 272, 280.

Obor, târg în București, 275.

Obrenovici, dinastie, 36.

Obrenovici, Maria (născută Cărtărgiu), 37.

Obrenovici, Mihail, principe al Serbiei, 17, 36, 37.

Obrenovici Milan, principe al Serbiei (din 1882 : rege), 37, 38.

Occident, 65, 70, 71, 137, 204.

Odobescu, Alexandru, istoric al artei și scriitor, 47, 228, 237, 239, 241, 246, 252, 258, 277.

Offenberg, baron, agent diplomatic rus, 26.

Olanda, 8, 210, 292.

Olimp, munte, 24.

Olt, râu, 74.

Oltenia, 91, 265, 266.

Omer Pașa, 16.

Oravița, oraș, 257.

Orăscu, Alexandru, arhitect, 255.

Orășanu, Nicolae T., publicist și ziarist, 253, 254.

Orient, 13, 34, 172, 189.

Orient al Europei, 28, 65.

„Orient“, hotel în București, 272.

Orient, cerc literar în București, 243.

Orșova, oraș, 284.

P

Palais Royal (Paris), 278.

Panaiteanu-Bardasare, Gheorghe, pictor și profesor, 221, 255.

Pantelimon, sat, 135, 219.

Pantelimon, spital în București, 253.

Panu, George, om politic, 177, 235.

Papiu Ilarian, Alexandru, istoric, 197, 204, 235, 238, 244, 245.

Paris, oraș, 16, 30, 34, 56, 102, 179, 220, 227, 236, 258, 259, 260, 269, 270, 285, 286, 288.

Paris, tratatul de la (1856), 9, 32, 60, 291.

Paris, conferința de la (1866), 14, 15, 16, 152, 188.

Paris, „micul“ = București, 75.

Partidul Național Liberal, 104, 182.

Partidul social-democrat al muncitorilor din România (PSDMR), 97, 179.

Pascal, Aristide, jurist, 178.

Pascaly, Mihail, actor, 257, 258, 278.

„Patria“, hotel în București, 272.

„Patria“, periodic (Focșani), 248.

Pațac, local în București, 275, 276.

Păucescu, Grigore, jurist, 250.

„Peabody“, puști, 145.

Peleș, castel, 255.

Peninsula Balcanică, 37.

Penteleu, munte, 262.

Pepoli, marchiz, diplomat, 204.

„Perseverența“, periodic, 23, 201, 249.

Pesta, oraș, 24, 199 (vezi și Budapesta).

„Pester Versicherungsanstalt“, societate de asigurare, 134.

Petersburg, oraș, 21, 25, 43, 192, 258, 274.

Petrescu, Zaharia, medic, 231.

Petru Cercel, domn, 237.

Pezzana, Giacinta, cântăreață, 257.

Piatra Neamț, oraș, 248.
 Piatra Olt, oraș, 99, 284.
 Piemont, 10, 136, 140.
 Pirinei, munți, 287.
 Pisoski, Nicolae, fruntaș unio-
 nist, aghiotant al domnitoru-
 lui Cuza, 64, 283.
 Pitești, oraș, 121, 178, 248, 256,
 284.
 Ploiești, oraș, 57, 99, 101, 121,
 168, 178, 187, 213, 218, 248, 249,
 256.
 Poarta otomană, vezi Imperiul
 otoman.
 Pogor, Vasile, junimist, 177, 239.
 „Politik“, periodic, 172.
 poloni, 33.
 Pompiliu, Miron, folclorist, 254.
 „Pomul verde“, sală în Bucu-
 rești, 279.
 Popp, Mișu, pictor, 255.
 Popp de Szathmari, Carol, artist,
 255.
 Portugalia, 8, 292.
 Potlogi, sat, 76.
 Praga, oraș, 172, 236.
 Prater, parc de distracție în
 Viena, 275.
 Predeal, punct de graniță, 99,
 101, 269.
 „Pressa“, periodic, 192, 194, 249.
 Principatele Române și Princi-
 patele Unite (vezi și România),
 7, 10, 12, 15, 16, 17, 19, 25, 29,
 33, 45, 46, 48, 58, 59, 60, 99,
 108, 113, 124, 138, 291.
 „Principatele Unite“, hotel în
 București, 272.
 „Progresul“, societate de asigu-
 rări, 134.
 „Progresul“, societate culturală
 din Tîrgoviște, 244.
 Prokesch-Osten, Anton von, ba-
 ron apoi conte, diplomat, 22,
 139, 187.
 Prusia, 7, 9, 10, 14, 17, 25, 26, 27,
 30, 31, 32, 66, 145, 158, 159, 162,
 165, 166, 167, 188, 192, 199, 200,
 292.
 Prut, riu, 203.
 Pumnul, Aron, profesor, 252.

Putna, județ, 73, 228.
 Putna, mănăstire, 205, 247.
 Puțu lui Haret, 284.

R

Rachel, vezi Felix, Elisabeta.
 Radonici, Stanko, văr al princi-
 pelui Muntenegrului, 38.
 Radowitz, Joseph Maria von, a-
 gent diplomatic al Prusiei și
 apoi al Germaniei, 168.
 Rakovski, Gheorghe Sava, fruntaș
 al mișcării de eliberare bul-
 gare, 39, 40, 41.
 Rașca, grădină de vară în Bucu-
 rești, 276.
 Ravel, actor, 278.
 Rădulescu, vezi Heliade Rădu-
 lescu.
 Rădulescu, Nicolae D., tipograf,
 96.
 Rășcanu, Petre, profesor, 215.
 „Reforma“, periodic (București),
 200, 249.
 Regulamentul organic, 104, 129.
 Reuss, prinț, diplomat german,
 192.
 Revertera-Salandra, Friedrich
 von, diplomat austriac, 14.
 „Revista contemporană“, perio-
 dic, 251, 277.
 „Revista contemporană, literară
 și științifică“, periodic, 251.
 „Revista literară și științifică“,
 periodic, 251.
 „Revista științifică“, periodic,
 227, 251.
 „Revue générale de droit et
 sciences politiques“, periodic,
 227.
 Ristici, Iovan, om politic sîrb,
 17, 37.
 Ristori, Adelaida, cîntăreață, 257.
 Rîmnicu Sărat, oraș, 248.
 Rîmnicu Vilcea, oraș, 85, 99, 248.
 „Rîndunica“, vas, 144.
 Rîureni, tîrg, 274.
 Rhona, Albina de, dansatoare ce-
 lebră, 278.

Roma, oraș, 7, 9, 30, 43, 193.
Roman, oraș, 121, 216, 219, 243, 284.

România, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 91, 99, 102, 105, 108, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 121, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 160, 161, 163, 167, 168, 172, 174, 176, 178, 179, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 225, 232, 233, 234, 238, 240, 243, 247, 250, 253, 257, 258, 259, 260, 266, 269, 271, 274, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 294.

„România“, societate de asigurare, 68, 134.

„România“, vas, 144.

România mică, vezi Oltenia.

„Românismul“, societate, 245.

„Românul“, periodic, 23, 36, 98, 200, 201, 202, 249.

Rosetti, Constantin A., om politic, 28, 33, 34, 88, 126, 168, 172, 174, 249, 287.

Rosetti, Libertate (Bichette), 287, 288.

Rosetti, Maria, 287.

Rosetti, Radu, istoric, 87, 200.

Rosetti, Theodor, om politic, 173.

Rösler, Robert, istoric german, 235, 236.

„Roumanie“, periodic, 191.

Rusciuk, (Ruse), oraș, 16, 20, 41, 64.

Rusia, 8, 9, 10, 21, 25, 26, 29, 35, 47, 61, 69, 83, 142, 145, 190, 192, 195, 196, 286, 292.

„Rusia“, hotel în București, 272.

Russel, Nicolae C. (Sudzilovski), medic și militant socialist, 179.

S

Sabar, riu, 16.

Sabar, tabăra de la, 188.

Sabri Pașa, 20.

Sardinia, vezi Piemont.

Sascut, fabrica de la, 56.

Saumur, oraș, 145.

Savoia, 287.

Schultz, arhitect, 256.

Scotia, 8.

Scriban, Romulus, scriitor, 254.

Sculeni, punct de graniță, 284.

Scurtescu, Nicolae, scriitor, 245, 254.

Serafin, Francisc, muzician, 258.

Serbia, 7, 8, 17, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 62, 140, 143, 189, 292.

Sèvres, oraș, 269.

Sfișera, vezi Elveția.

Sfântul Gheorghe, piață în București, 273.

Sfântul Ștefan, coroana, 22.

Sibiu, oraș, 257, 284.

„Simion“, hotel în București, 272.

Sinaia, mănăstire, 268.

Sinaia, oraș, 255.

Sion, George, om de cultură, memorialist, 247, 252, 253.

Slade, Mervée, întreprinzător, 273.

Slatina, oraș, 284.

Slavici, Ion, scriitor, 253.

Slănic, localitate balneară, 282.

Slătineanu, sală în București, 279.

Slobozia, tîrg (Ialomița), 274.

Smirna, oraș, 269.

Smîrdan, stradă în București, 272.

„Socialistul“, periodic, 249.

Societatea Academică Română, 190, 202, 203, 229, 232, 233, 236, 242, 245, 246, 247, 252, 254, 249.

Societatea amicilor Constituțiunii, 153.

Societatea amicilor de belle arte, 239.

Societatea amicilor instrucțiunii, 238.
 Societatea Ateneul, 241, 242, 278.
 Societatea de cultură și solidaritate între studenți, 179, 241.
 Societatea dramatică a actorilor, 240.
 Societatea filarmonică română, 239.
 Societatea financiară a României, 67.
 Societatea pentru învățătura poporului român, 213, 229, 230, 238.
 Societatea generală de ajutor reciproc a lucrătorilor tipografi „Gutenberg“, 96.
 Societatea pentru încurajarea junimii române la învățătură, 238.
 Societatea Literară Română, vezi Societatea Academică Română.
 Societatea medico-chirurgicală, 240.
 Societatea de medici și naturaliști din Iași, 240.
 Societatea medicală științifică, 240.
 Societatea farmaciștilor români, 240.
 Societatea română de geografie, 241.
 Societatea studenților în medicină, 179.
 Societatea de științe fizico-naturale, 240.
 Societatea științelor medicale, 240.
 Sommer, casă din Botoșani folosită ca local de teatru, 256.
 Spa, 287.
 Spania, 8, 65.
 „Stadt Pesth“, local în București, 275.
 Stăhi, Constantin, scriitor, 252.
 Stanca, doamnă, 237.
 Statele Unite, 7, 145.
 Statutul lui Alexandru Ioan Cuza, 109, 119, 121, 123, 152, 194.
 „Stavri“, grădină de vară în București, 276.

Stavropoleos, biserică în București, 256.
 Steege, Ludovic, om politic și diplomat, 24, 26, 204.
 Stockholm, oraș, 7.
 Stoianov, Zahari, luptător pentru libertatea Bulgariei, 39.
 Storck, Karl, sculptor, 255.
 Strat, Ion, om politic și diplomat, 27, 173, 205, 209.
 Straus, Johann, compozitor, 276.
 Strixner, August, artist plastic, 255.
 „Strobel“, local în București, 276.
 Strousberg, „afacerea“, 66, 167, 169, 171.
 Strousberg, B. H. întreprinzător și om de afaceri german, 32, 66.
 Stuart, Dimitrie, baron, agent diplomatic al Rusiei, 69.
 Sturdza, Alexandru, diplomat, 38.
 Sturdza, Dimitrie A., om politic, 101, 172, 175, 239, 251.
 Sturdza, Grigore M., beizadea, om politic, 177.
 Sturdza, Mihail, domn al Moldovei, 260, 285, 287.
 Suceava, rîu, 73.
 Suceava, județ, 73.
 Suceava, oraș, 284.
 Suedia, 8, 292.
 Suhr, circ, 278.
 Sulzer, Fr. J., istoric, 236.
 Suțu, Alexandru, medic, 231.
 „Svoboda“, periodic, 249.
 Szathmari, vezi Popp de Szathmari.

Ș

Șaguna, Andrei, mitropolit, 244.
 Șanțu, pas în Carpați, 199.
 Școala divizionară de sergenți (București), 144.
 Școala fiilor de militari (Iași), 144, 221.
 Școala de medicină veterinară, 223.

Școala militară de infanterie și cavalerie, 144.
 Școala națională de poduri și șosele, 220, 223.
 Școala tehnică de mașini și instrumente agricole (Iași), 135, 136.
 Șelari, stradă în București, 272.
 Șerbănescu, Gérard, istoric, 15.
 Șiștov, port, 83.
 Șoseaua, în București, 278, 279.
 Ștefan cel Mare, domn al Moldovei, 205.
 „Ștefan cel Mare“, vas, 144.
 Ștefănescu, Grigore, om de știință, 226, 227, 240, 241, 250.
 Ștefănescu, Mihai, pictor, 255.
 Ștefănescu, Theodor, profesor, 218.
 Stephănescu, George, muzician, 258.
 Știrbei, Barbu, domn al Țării Românești, 285.
 Știrbei, Gheorghe B., om politic și diplomat, 22.

T

Tardini-Vlădicescu, trupă de teatru, 255.
 Tattarescu, Gheorghe, pictor, 239, 255.
 Tăutu, Gheorghe, scriitor, 254.
 Tecuci, oraș, 234.
 Tei, la marginea Bucureștilor, 276.
 „Telegraful“, periodic, 93.
 „Telegraful de București“, periodic, 249.
 Tell, Christian, general, om politic, 209.
 Teodorescu, Gh. Dem, profesor, om de cultură, 245, 254.
 „Terra“, periodic, 178, 249.
 Tesalia, 39.
 Theodorini, Theodor, actor, 257.
 Thersienwiese, în München, 275.
 Timiș, pas în Carpați, 199.
 Timișoara, oraș, 257.
 „Timpul“, periodic, 88, 249.

„Tipograful român“, periodic, 95, 96, 97.
 Tirgoviște, gara, vezi Nord, gara de.
 Tirgoviște, oraș, 168, 178, 244, 270.
 Tirgu Jiu, oraș, 76, 213.
 Tirgu Neamț, târg, 55.
 Tocilescu, Grigore, arheolog și istoric, 237, 245, 277.
 „Traian“, periodic, 235, 250.
 „Traian“, școală normală la Turnu Severin, 213.
 „Transacțiuni literare și științifice“, periodic, 251.
 Transilvania, 23, 24, 46, 52, 79, 80, 198, 199, 201, 202, 203, 205, 236, 244, 257, 294.
 „Transilvania“, periodic, 236.
 „Transilvania“, societate, 201, 244.
 Trenk, Henric, artist plastic, 255.
 „Trompeta Carpaților“, periodic, 249.
 Turcia (vezi și Imperiul otoman), 11, 21, 36, 61.
 Turnescu, Nicolae, medic, 230.
 Turnu Măgurele, oraș, 74, 213, 248, 284.
 Turnu Severin, oraș, 121, 213, 248.

T

Țara Românească, 44, 66, 72, 76, 83, 91, 131, 137, 209, 236, 253, 264, 265, 291, 294.
 Țarigrad, vezi Constantinopol.
 țigani, 80, 81.

U

Ubicini, Jean-Henri-Abdolonyme, publicist francez filoromân, 137.
 Ungaria, 22, 199.
 Ungheni, punct de graniță, 101.
 „Union“, hotel în București, 272.

Uniunea democratică română, 182.

Uniunea liberală, 182.

Uniunea monetară latină, 67.

Unirea Principatelor, 6, 12, 14, 18, 19, 45, 109, 139, 150, 152, 153, 176, 186, 196, 210, 212, 289, 291, 292, 294.

„Unirea“, societate de asigurare, 68.

„Unirea“, societate muncitoarească, 98.

„Universul“, periodic, 93, 97.

Urechia, V. A[lexandrescu], istoric, 211, 238, 241, 244, 251, 257.

„Üvriert“, periodic, 97, 99, 249.

V

Valahia, vezi Țara Românească.

Valentineanu, I. G., publicist, 249.

Vasile, Radu, istoric, 77.

Vaslui, oraș, 248.

Văcărescu, Theodor, diplomat, 38.

Veneția, oraș, 17, 30.

Verbovca, bătălia de la, 41.

Vernescu, Gh. D., om politic, 80.

Versailles, palat, 10, 160.

Vichy, localitate balneară, 287.

Victor Emanuel II, rege al Italiei, 31, 193.

Viena, oraș, 17, 21, 22, 23, 24, 43, 134, 159, 188, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 220, 257, 258, 269, 286.

Vilagros, pasaj în București, 275.

Vivian, H. C., agent diplomatic britanic, 29.

Vîlcea, județ, 274.

Vîrciorova, punct de graniță, 65.

Vladimirescu, Tudor, conducătorul revoluției române din 1821, 245.

Voeslau, tratatul de la, 35.

Voinikov, Dobri, conducător al unei trupe de actori bulgari, 41.

Volays (Mme !), patroană de magazin în București, 271.

„Vossische Zeitung“, periodic, 198.

Vulcan, Iosif, om de cultură și publicist, 205, 252, 254.

W

Wachmann, Eduard, muzician, 239, 258.

Wagner, Carol, muzician, 258.

Wagner, Richard, compozitor, 239.

Wied, vezi Elisabeta, doamnă.

Wiest, Ludwig, muzician, 258.

Wilhelm I, rege al Prusiei și apoi împărat al Germaniei, 14, 31, 170, 188, 192, 193, 292.

X

Xenopol, Alexandru D., istoric și filosof al istoriei, 205, 206, 228, 235, 236.

Y

Ypres, oraș, 145.

Z

Zane, George, economist și istoric, 53.

Zărnești, localitate, 199.

„Zeitschrift für Mathematik und Physik“, periodic, 226.

Zerbioni di Spasetti, M. A. Ritter von, călător în România, 75, 82, 105, 270.

Ziepler, sală în București, 279.

Zimnicea, oraș, 83, 284.

„Zname“, periodic, 190.

CUPRINS

<i>Introducere</i>	5
I. România și Europa	7
II. Problemele economiei României	44
III. Structuri demografice și mutații sociale	72
IV. Organizarea și instituțiile statului	108
V. Armata	138
VI. Viața politică internă și opțiuni ideologice	149
VII. Marile probleme ale națiunii	185
VIII. Dezvoltarea culturală	208
IX. Situația materială și viața cotidiană	259
<i>Încheiere</i>	289
<i>Résumé</i>	291
<i>Indice</i>	295

Tehnoredactor : D. ANDREI

Bun de tipar 21.05.1992. Apărut 1992

Coli de tipar 19,5. B 10591

Tiparul executat sub comanda nr. 6
la I. P. „Filaret”, str. Fabrica de chibrituri
nr. 9—11, București
România

Născut în București, la 3 noiembrie 1923, Dan Berindei a urmat Facultatea de Litere și Filozofie, secția Istorie, din București, obținând licența în 1945; doctoratul l-a susținut în 1969. A lucrat peste patru decenii în cercetarea științifică — la Institutul de Studii și Cercetări Balcanice (1946—1948), la Institutul de Istorie și Filozofie (1948—1952) și la Institutul de Istorie „N. Iorga” (1955—1990); din 1990 este profesor asociat la Facultatea de Istorie din București.

Istoric al perioadei moderne, cu preocupări multiforme —

istorie politică, istoria diplomației, istorie socială, istorie economică, istorie culturală — Dan Berindei este autorul a peste 360 lucrări științifice, din care circa 50 de volume: Aspecte militare ale răscoalei din 1821 (ed. I în 1962, ed. II în 1973), Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1963); Din începuturile diplomației românești (1965); Reforma agrară din 1864 (1967, în colaborare); Epoca Unirii (1979); Pe urmele lui Nicolae Bălcescu (1984); Cultura națională română modernă (1986); Călători români pașoptiști (1989); Revoluția română din 1821 (1991) etc.

Dan Berindei este membru corespondent al Academiei Române, vicepreședinte al Societății de Științe Istoric, secretar general al Comitetului Național al Istoricilor și președinte al Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române. De asemenea, a desfășurat o susținută activitate științifică pe plan extern, fiind autorul citorva zeci de studii apărute peste hotare și participant — cu rapoarte și comunicări — la peste 100 de reuniuni internaționale; este membru în 17 organisme științifice internaționale și membru în conducerea a trei dintre ele (vicepreședinte al Comisiei Internaționale de Studii Slave și membru al birourilor Confederației Internaționale de Genealogie și Heraldică și al Asociației Internaționale de Istorie Contemporană a Europei).